ISSN 0235—07771

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 9

Poliitilised režiimid . . . . . Jüri Ruus
Abstraktsioonid . . . . . Gilbert Ryle
Tõe ja teadmise koherentsusteooria . Donald Davidson
Eesti filosoofia . . . . . Jaan Kaplinski
Kaks esseed . . . . . Zenta Maurina
Soikkola isurite matusetavad . . . . Marika Mikkor
Eesti põlevkivitööstus 1920.—1930. . . . Jaak Valge
Rohelise liikumise sihtprogramm . . . Pentti Linkola
Kas Jumal mängib täringuid? . . . . Ian Stewart

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Haljasorg
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:
Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:
Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:
431 373, 431 117

Fax:
431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 24. VIII 1995. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 8104.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 9 (78)

Poliitilised režiimid
Jüri Ruus 1795

Abstraktsioonid
Gilbert Ryle 1832
Tõlkinud Paavo Annus

Tõe ja teadmise koherentsusteooria
Donald Davidson 1843
Tõlkinud Anto Unt

Eesti filosoofia
Jaan Kaplinski 1868

Kaks esseed
Zenta Mauriņa 1878
Tõlkinud Ita Saks

Soikkola isurite matusetavad
Marika Mikkor 1889

Riikliku põlevkivitööstuse majandamistingimused ja -tulemused 1920. ja 1930. aastatel. II
Jaak Valge 1929

Rohelise liikumise sihtprogramm
Pentti Linkola 1951
Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Arvustus: Uku Masingu teine võimalus. Uku Masing. *Budismist.* Toimetanud Märt Läänemets. Tartu: Ilmamaa, 1995.

Andres Herkel 1990

Editorial note. Summaries 1998

Kas Jumal mängib täringuid? II

Ian Stewart 2006
Tõlkinud Kristin Haljasorg

Lk 1831, 1877, 1928, 1950, 1989: Peep Pedmansoni tušijoonistused.

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

POLIITILISED REŽIIMID

Jüri Ruus

REŽIIMI DEFINITSIOON

Režiim tähendab teatud valitsemistüüpi, täpsemalt valitsemise ja poliitilise otsustamise mehhanisme. Üldfilosoofiliselt mõistetakse režiimi all korduvat käitumist teatud ajaühiku vältel. Populaarselt kasutatakse terminit teatud valitsemisperioodi märkimiseks. Autoriteet (võimukandja) võib vahelduda, ilma et režiim muutuks, näiteks valimise, asendamise (kui nt diktaator vahetatakse välja) ja pärimise tulemusena.

Režiimi muutus on tavaliselt seotud kas revolutsiooni või interventsiooniga, mis põhjustab suuri struktuurilisi ja institutsioonilisi muudatusi. Režiimide klassifikatsioon on olnud läbi aegade poliitilise analüüsi tähtis osa. Platon, Aristoteles, Niccolò Machiavelli, Karl Marx, Robert Dahl — kõik nad on nii või teisiti loonud režiimide tüpoloogiaid. Tänapäeval võime üldjoontes eristada totalitaarseid, autoritaarseid, demokraatlikke ja üleminekurežiime. See oleks režiimide üldklassifikatsioon. Režiimisiseselt võime eristada militaarseid, posttotalitaarseid, ühe-partei- jne režiime. Rahvusvaheliselt võime eristada näiteks julgeoleku- ja kaubandusrežiimi (GHATT)[1].

Kontseptuaalseid raskusi tekib seetõttu, et püütakse defineerida või klassifitseerida režiime geograafilise printsiibi järgi, s.t et vastavalt Ladina-Ameerika, Lähis-Ida, Aasia ja Aafrika geograafilistele regioonidele luuakse ka analüütilisi kategooriaid. Kommunistliku süsteemi puhul püüti analüüsida võrdlevalt Euroopa kommunistlikke maid, kuid jäeti kõrvale mittekommunistlikud

[1]Siinne artikkel ei pretendeeri kõigi spetsiifiliste režiimitüüpide vaatlusele.

autoritaarsed režiimid. Täpselt sama lugu on natsistliku Saksamaaga. Väga palju on ilmunud kirjandust Saksamaa kohta, kuid puudub süstemaatiline käsitlus 1920. ja 1930. aastate autoritaarsetest režiimidest. Tavaliselt on hitlerliku Saksamaa kohta käivad kirjutised suurepärased ajaloolised ülevaated. Autoritaarsete režiimide uurimisel asetatakse pearõhk sõjaväelisele riigipöördele, ilma et analüüsitaks režiimi funktsioone, mis tekkisid enne või pärast riigipööret. Ladina-Ameerika riikide kohta puudub võrdlev politoloogia peaaegu täielikult. Puudub ka Ladina-Ameerika ja Euroopa riikide võrdlus. Autoritaarsete režiimide võrdlev käsitlemine võimaldaks rohkem tuua esile üldisi seaduspärasusi, samuti nende režiimide iseärasusi.

Vajadus poliitilise režiimi mõiste järele tuleneb eeskätt sellest, et poliitiline süsteem pole staatiline, passiivne ega isoleeritud fenomen, vaid pidevalt muutuv ja arenev nähtus. Poliitiline režiim on laiema tähendusega kui poliitiline süsteem, ta iseloomustab eeskätt poliitilise süsteemi funktsionaalset külge ja teiseks demokraatliku arengu astet ühes või teises riigis. Teatud mõttes iseloomustab poliitiline režiim ühe või teise poliitilise süsteemi võimet kohaneda objektiivsete sotsiaal-majanduslike ja geopoliitiliste tingimustega. Režiim tekib ja areneb, sest poliitika ei ole ainult riigivõimu tegevus, vaid tunduvalt laiem protsess, hõlmates nii eri sotsiaalsete gruppide kui ka indiviidide tegevust. Selles mõttes huvitab meid gruppide roll riigivõimu formeerumises ja see, kuidas toimub kontroll valitsuse üle, kui sageli kasutatakse sunnivahendeid võimu poolt, kuivõrd erinevad huvid leiavad kajastumist võimus, jne. Kõik need kriteeriumid on tähtsad selles mõttes, et nad määravad poliitilise režiimi iseloomu. Seega võib poliitilist režiimi määratleda tingimustena, milles toimub poliitiline elu, areneb kogu poliitiliste suhete süsteem, funktsioneerivad poliitilised institutsioonid, formeerub eri sotsiaalsete gruppide ning indiviidide poliitiline käitumine ja kultuur. Nagu eespool öeldud, võiks režiimi määratleda kui valitsemise vormi. Kuid selle määratluse puuduseks on see, et ta ei ava valitsemise sisulist mehhanismi, seda, kuidas võim ja valitsemine tegelikkuses toimib.

See sõltub omakorda sotsiaalsete gruppide vahelisest suhetest, nende vastuoludest, isikutest/liidritest, teisisõnu kogu poliitili-

sest dünaamikast, mis iseloomustab antud riigi funktsioneerimist konkreetsel ajalooperioodil. Selles mõttes on "poliitiline režiim" dünaamilisem mõiste, mis kirjeldab poliitilise süsteemi funktsioneerimist. Ta on tihedalt seotud ka ühe või teise riigi välispoliitilise suunaga ja vastavate institutsioonide tegevusega.

Üldistatult võib režiimi määratleda ka kui tsiviilühiskonna ja riigi vaheliste vastuolude lahendamise tulemust, mis kajastub teatud demokraatia astmes. Tsiviilühiskonna all mõistetakse vabu assotsiatsioone, s.t organisatsioone, mis on tekkinud spontaanselt kodanike vaba initsiatiivi tulemusena ja mille tegevus on kaitstud seadusega riigivõimu omavolilise ja otsese sekkumise eest. Selleks et tsiviilühiskond saaks oma huve silmas pidada, peavad tal olema vastavad kanalid riigipoliitika mõjutamiseks. Järelikult on funktsionaalsest küljest oluline, millised on tsiviilühiskonna võimalused kontrollida riiki. Riik peaks kõige optimaalsemas variandis teenima tsiviilühiskonna eduka funktsioneerimise huve, tagades näiteks isikuvabadusi ja -õigusi, mis on tavaline praktika demokraatias. Kui näiteks totalitaarse režiimi puhul on ühiskond täielikult riigivõimu kontrolli all, siis autoritaarses režiimis eksisteerib teatud tsiviilühiskonna sfäär, mis on vaba riigivõimu totaalsest reglementeerimisest. Riigi poolt teostatav regulatsioon (surve) on eri autoritaarsetes režiimides varieeruv. Riikide poliitiline ajalugu on tõestanud, et totaalse poliitilise ja vaimse elu reglemendi juures võib eksisteerida küllalt suur autonoomia majanduslikus sfääris, näiteks ei riigistata kõiki tootmisvahendeid ja see omakorda ei too kaasa kodanike täielikku võõrdumist ühiskondlikust elust. Järelikult säilivad horisontaalsed majandussidemed, teatud sotsiaalsete gruppide iseseivus, mis on tsiviilühiskonna üheks tunnuseks. Kui totalitaarses režiimis kuulutatakse igasugune teisitimõtlemine ning legaalne opositsioon väljaspool seadust olevaks, siis autoritaarne riik lubab sageli teisitimõtlemist, määrates kindlaks selle eksisteerimise piirid. Autoritaarne režiim ei välista ka teatud demokraatlikule režiimile omaste elementide olemasolu — valimisi, parlamendivõitlust, opositsiooni jne. Kuid tervikuna on kodanike õigused ja vabadused piiratud ja reglementeeritud.

Yale'i ülikooli poliitikateaduse professor Juan J. Linz rõhutab, et autoritaarsed riigivormid tekivad põhiliselt seal, kus pole kujunenud võistlevat demokraatiat, kus pole olnud õigusriiki ega

tunta liberaalset ideoloogiat, kus puudub suhteliselt pikaajaline demokraatlik kogemus ja kus vanade sotsiaal-majanduslike institutsioonide likvideerimisega kaasneb poliitiliste jõudude polariseeritus üleminekul traditsioonilistelt struktuuridelt industriaalsetele. Paljud niisugused riigid pärinevad poliitilistest süsteemidest, kus autoriteet pole piiratud mitte seaduse, vaid traditsiooniga (Linz 1975: 264–267). Tekib ju Kolmanda Maailma riikide puhul tervikuna küsimus, milliste režiimidega on tegemist, kui nad pole ei demokraatiad ega totalitaarsed režiimid. Teiste sõnadega: mittedemokraatlikest süsteemidest on paljud autoritaarsed. Jämedalt öeldes on 2/3 (ligi 100) maailma riiki autoritaarsed. On võimalik eristada bürokraatlik-militaarset autoritaarset režiimi (BMAR) peamiselt Lõuna-Ameerikas, mobiliseerivaid autoritaarseid režiime (Franco Hispaania, Salazari Portugal, Mussolini Itaalia), posttotalitaarseid autoritaarseid režiime (endine NSVL ja Ida-Euroopa). Autoritaarseid režiime võiks ka lihtsalt klassifitseerida militaarseteks või mittemilitaarseteks, parem- või vasakpoolseteks. Viimase näiteks võiks olla Muammar al-Kaddafi režiim Liibüas, mis on sisuliselt segu revolutsioonilisest ortodokssest sotsialismist ja islami fundamentalismist.

Siiski on eeltoodud klassifikatsioon Max Weberi sõnu kasutades režiimi ideaaltüübistikud; praktikas eksisteerivad segavariandid. Näiteks sisaldab militaarrežiimide kategooria palju erinevaid tüüpe. Selleks et neid eristada, tuleks kõigepealt vaadelda sõjaväelaste osa poliitiliste otsuste tegemise protsessis. See võib olla mitmesugune. Armee sekkub poliitikasse näiteks sihiga lõpetada kestev poliitiline kriis, mida on võimatu demokraatlike vahenditega lõpetada. Sõjaväelastel tekib kiusatus sekkuda kahel põhjusel: nad tahavad teha lõpu nõrgale ja korrumpeerunud tsiviilrežiimile ja ihkavad avaramaid tegutsemisvõimalusi. Paljude militaarrežiimide puhul ei tohiks mõelda, et tegemist on ainult sõjaväelaste valitsusega. Võimul on sõjaväelaste kõrval ka poliitikud, eksperdid-tehnokraadid, kutselised bürokraadid jne. Teiste sõnadega: militaarset aspekti ei maksa sõjaväeliste režiimide puhul üle tähtsustada, sest need ei sekku kõigisse eluvaldkondadesse. Võimu ülevõtmisel sõjaväelaste poolt on loomulikult raske ennustada, millised sammud järgnevad poliitilistes, majanduslikes,

sotsiaalsetes ja kultuuriküsimustes. Sageli on nii, et tsiviilvalitsejad kutsuvad ise sõjaväelasi kaitsma konstitutsioonilist valitsust või režiimi muutma. Armeed kasutatakse sel juhul vahendina oma eesmärkide saavutamisel. Nii hakkab valitsus sõltuma sõjaväelaste toetusest. Vaatamata laialt levinud käskude ning keeldude süsteemile toetub niisugune režiim suurel määral legaalsele alusele, mõnel pool viljeldakse parlamentlikke vorme, eksisteerivad legaalsed protseduurid, kohtud jne. Kõikjal nõutakse inimestelt kuulekust, kuid mitte karismaatilisest liidrist lähtudes, vaid tuginedes legaalsetele protseduuridele. Ühelt poolt võib selline režiim garanteerida isikuvabaduse, kuid teisalt võib ta võimu kuritarvitada ja oponente taga kiusata. Ka kui riigipea on sõjaväelane, ei ütle see veel midagi režiimi iseloomu kohta. Sõjaväelased võivad samuti teha sotsiaal-majanduslikke ümberkorraldusi, muutes traditsioonilist režiimi kaasaegsemaks (Brasiilias 1960.–1970. aastail). Loomulikult annavad kõrgematest ohvitseridest valitsejad sellisele režiimile eripära, kuid nad ei määra veel tema iseloomu. Seda teeb poliitiliste institutsioonide tegelik funktsioneerimine.

AUTORITAARSED JA TOTALITAARSED REŽIIMID

Ajalooliselt võib autoritaarseid režiime jagada kuueks põhitüübiks. Esiteks need režiimid, mis kuulutavad oma eesmärgiks moderniseerimisprotsessi, s.t kavatsevad teostada industrialiseerimist ja haridusreforme ning luua tingimusi konstitutsioonilisele demokraatiale üleminekuks, nii nagu see toimub tänapäeval Lääne arenenud riikides. Türgi ja Mehhiko enne Teist maailmasõda kuuluvad nende hulka. Teiseks on fašistlikud ja natsionalistlikud režiimid (Ungari ja Rumeenia Teise maailmasõja ajal). Kolmandaks autoritaarsed režiimid, mida võiks nimetada orgaaniliseks riikluseks (*organic statism*), mille valitsemiskord on segu katoliiklikust korporatiiv-sotsiaalsest doktriinist ning fašistlikest elementidest, ent mis siiski erinevad fašistlik-populistlikust totalitaarsest mudelist. Neljandad oleksid autoritaarsed režiimid, mis tekkisid pärast Teist maailmasõda uutes iseseisvunud riikides, kus ainupartei valitsemist peeti ainult üleminekuperioodiks suurema partitsipaarse demokraatia suunas. Viiendaks tüübiks on 1960. ja 1970. aastate uued Aafrika riigid ja traditsionaalsest autoritaar-

susest loobunud islamiriigid. Paljud neist riikidest kuulutasid end sotsialistlikuks. Püüti luua massiparteisid vastukaaluks Läänest levivale individualismile. Tekkis nn Aafrika sotsialism, millel oli ühisjooni ka fašismiga, nagu paljud poliitikateadlased on rõhutanud. Ja kuuendaks on endised kommunistlikud posttotalitaarsed režiimid, mida siin lühidalt käsitletakse poolpluralistlikena. Viimane termin tähendab suhteliselt vabu valimisi eelnenud režiimi poliitiliste institutsioonide domineerimise tingimustes.

Niisiis saab autoritaarseid režiime vaadelda ainult üldisest ajaloolisest kontekstist lähtudes. Lääne-Euroopas tekkisid rahvusriigid ja neile vastavad liberalistlikud arusaamad tunduvalt varem kui mujal maailmas, ka Ida-Euroopas. Kujunesid parteide süsteemid ja neile vastavad ideoloogiad. Esimene maailmasõda ja Vene revolutsioon andsid tuntava hoobi režiimide konsolideerumisele, lõhenes sotsialistlik liikumine, tugevnesid oligarhilised tendentsid, vaatamata demokraatlike ideede suurele populaarsusele. Euroopa ühiskonna kriis pärast Esimest maailmasõda tekitas totalitarismi kommunismi, natsionaalsotsialismi ja fašismi näol, mis purustasid senised liberaalsed arusaamad. Kõik need tuginesid vähemuse pártei valitsemisele, esindades näiliselt enamust, s.t kogu proletariaati või rahvust, ja kuulutades end ajaloolise progressi kandjaks. Parteisid juhtis endaga rahul olev eliit, mille iseloomulikuks jooneks polnud kompetentsus, vaid võimuiha ja mis oma eesmärkide saavutamiseks apelleeris rahva toetusele.

Ajalooliselt on totalitaarne režiim uudne ja unikaalne poliitiline süsteem. Totalitarismi pretsedenditust rõhutav uudsuse argument peab silmas, et ehkki varasemail despootiail ja autokraatiail on totalitarismiga teatud ühisjooni, on nende erinevused sarnasustest arvukamad. Teaduse ja tehnika areng võimaldab totalitarismis varasematele valitsejatele kättesaamatuid sotsiaalse kontrolli ja manipuleerimise vahendeid. Eriti otsustava tähtsusega on massikommunikatsioonide areng. Varasematel autokraatiatel puudusid niihästi meie kaasaja tehnilised vahendid kui ka riigiaparaat tänapäevases mõttes, s.t totalitaarse režiimi vältimatuks taustaks olev raamistik. Selles mõttes on totalitarism tõepoolest XX sajandi fenomen, mille eeltingimusteks on teaduse ja tehnika areng ning eeskätt industrialiseerimine. Kommunikatsioonid võimaldavad luua omamoodi võrgustiku kõikeläbivaks kontrollsüsteemiks ja

inimeste mõjutamiseks. Totalitaarne ühiskond on massiühiskond, kus alluvussuhetega manipuleerivad valitsejad. Iga totalitaarse režiimi vaatlusel tuleb lähtuda kolmest komponendist: ainuideoloogiast, ainuparteist ja võimu kontsentratsioonist ühe isiku või isikute grupi kätte, keda ei saa rahulike vahenditega võimult kõrvaldada. Üksikult võib neid elemente leiduda ka teistes režiimides, kuid üksnes nende üheaegne esinemine muudab süsteemi totalitaarseks. Järelikult pole kõik ainuparteilised süsteemid totalitaarsed; ükski süsteem, kus parteid võitlevad võimu pärast, ei saa olla totalitaarne; ükski mittedemokraatlik süsteem ilma aktiivse ainuparteita ei saa samuti olla totalitaarne. Praktika on näidanud, et n-ö viimaseks võimuinstantsiks ei pea tingimata olema partei, selleks võivad olla ükskõik millised diktaatorid või oligarhiad.

Totalitaarses režiimis on ideoloogial ülitähtis osa. Pole kahtlust, et just totalitaarsetes süsteemides (teiste mittedemokraatlike režiimidega võrreldes) otsivad valitsejad oma tegevusele õigustust ideoloogiast. Viimase näol pole tegemist mingi ühtse fenomeniga eri riikides, vaid ta erineb oma suletuse, fikseerituse ja "tegevuse lubatavuse" astme poolest. Ideoloogiate kui ideede süsteemide uurimine ja nende sisemise loogikaga tutvumine omandab üha suuremat tähendust eri režiimide mõistmisel.

Natsionaalsotsialistlik totalitarism toetus ideoloogiana XIX sajandi romantilisele irratsionalismile, sotsiaaldarvinismile ja Friedrich Nietzsche ideedele. Vastukaaluks teistele autoritaarsetele kontseptsioonidele otsis see ideoloogia ühiskonna kriisist väljapääsu juhikultusest ja emotsioonidest. Ta hõlmas väga paljusid Lääne intellektuaalseid traditsioone, tegeldes nende moonutamisega. Tulemuseks oli see, et liberaaldemokraatlik pluralistlik ühiskond seati kahtluse alla. Ideoloogiana oli natsism antiliberaalne, antiparlamentaarne, antiklerikaalne, teatud mõttes kodanluse- ja kapitalismivastane. Rahvuslike traditsioonidega seotuna oli ta lähedal konservatiivsele järjepidevusele minevikuga. Natsionaalsotsialism oli ideoloogia, mis ei apelleerinud klassisolidaarsusele ühiskonnaliikmete vahel, vaid tootjatele, soosides eeskätt saksa rahvust ja töölisklassi. Kommunistlik internatsionalism on selles kontekstis määratletav vaenlasena. Ka kiriku ja religiooni kui rahvustervikut kahandava jõu eiramine eristas natsionaalsotsialismi teistest konservatiivsetest suundadest. Asjaolu, et tollane ka-

pitalism oli oma finantsorganisatsioonidega rahvusvaheline, viis selleni, et natsionaalsotsialistid hakkasid idealiseerima väikeettevõtteid ning talusid.

Ida-Euroopas levinud antisemitismil olid samuti pikaajalised traditsioonid. Üheks antisemitismi põhjuseks oli see, et juudid liialt tihti rõhutasid oma kosmopoliitsust ja mittenatsionalistlikku olemust. Natsismile oli omane populism — apelleerimine laialdasele väiketootjate massile ja tema psühholoogiale. Rahvusterviklikkuse natsionalistlik idee on vastuolus liberaalse individualismiga, seda ka majanduses. Rahvuslike huvide asetamine kõrgemale klassihuvidest tekitas poolehoidu sõjaveteranide hulgas. Paljud inimesed, kelle karjääri oli sõda katkestanud, seostasid uue parteiga uusi lootusi. Uus ideoloogia väljendas erinevalt teistest paljude inimkategooriate psühholoogilisi ja emotsionaalseid vajadusi. Niisugune ideoloogia ei leidnud tunnustust riikides, kus sõjajärgne kriis polnud eriti tõsine. XX sajandi algul võis vahel täheldada, et mõne riigi demokraatlik juhtkond ei suutnud leida institutsionaalseid mehhanisme sotsiaalsete konfliktide reguleerimiseks, ja loomulikult soodustas ka see totalitarismi tekkimist. Ka kommunistliku õõnestustegevuse kasv valmistas ette pinnast sotsiaalse korra tagamiseks. Iseenesest mõista ei saanud selle korra tagamist jätta vanade institutsioonide ja bürokraatia hooleks. Selles kontekstis pakkus natsionaalsotsialistlik ideoloogia uut alternatiivi, mis lubas töölisklassile rahvusühtsust ja integreeritust ning suhtuda vaenulikult teistesse rahvustesse.

Loomulikult ei saa natsismi laialdast levikut seletada ainult ideoloogiaga. Natsism arendas edasi poliitilise organisatsiooni vorme, mis erinesid tavalistest massiparteidest, samuti ametiühingute baasil eksisteerivatest sotsialistlikest parteidest. See oli niisugust tüüpi organisatsioon, mis andis võimaluse aktiivseks osalemiseks, otsekui murdes igapäevase rutiini. Sõja läbi elanud generatsiooni hulgas äratas niisugune rünnakrühmlaste organisatsioon suurt poolehoidu. Natsismile olid omased paraadid, tseremooniad, kostüümid, tõsteti esile kollektiivseid huve, mis olid vastuolus liberaalse individualismiga. Laulud, kokkusaamised, marsid tekitasid mulje uuest müüdist, generatsiooni uutest lootustest. Natsionaalsotsialism Saksamaal toetus niihästi töölisklassi

kui ka talupoegade laialdasele toetusele. Populistlik komponent oli selle arengu soodsaks pinnaseks.

Fašistlikud mobiliseerivad autoritaarsed režiimid on vähem pluralistlikud, rohkem ideoloogilised, rohkem inimesi kaasavad, võrreldes bürokraatlik-militaarsete režiimidega. Mõne poliitikateadlase arvates ei ole õige lülitada autoritaarsete diktatuuride kategooriasse režiimi, mis pani aluse väljendile *lo stato totalitario*. Fašistlikul Itaalial jäi puudu tõelisest totalitarismist. Monarhia ja roomakatoliku kiriku mõju tõkestas mis tahes liikumist ehtsa totalitarismi suunas. Bürokraatlike tegurite koha pealt jättis administratsiooni, politsei ja sõjaväe fašistlikuks muutmine paljuski soovida. Paljud bürokraadid jäid väljapoole parteid ning parteilaste ettepanekud asendada nad parteile lojaalsete meestega lükkas Mussolini tagasi. Muidugi liitusid paljud bürokraadid ka PNFiga — mõned veendumusest, suurem hulk siiski olupoliitilistel kaalutlustel. Edutamine oli parteiliikmete puhul üldiselt lihtsam. Sotsiaalsete ja majanduslike gruppide puhul nägi fašistlik korporatiivne riik ette mitmesuguste äri-, ametiühingu-, põllumajandus-, kutse- ning kultuuriorganisatsioonide haaramise riigi poliitilisse struktuuri. Kuigi korporatiivses riigis olid formaalsed institutsioonid muudetud fašistlikeks, toimus palju poliitiliselt ja majanduslikult olulist väljaspool neid. Teatud sektorites olid normiks asjaosaliste otseläbirääkimised valitsuse, mitte partei juhtimisel. Neid gruppe, näiteks Fašistlikku Tööstuskonföderatsiooni, võib pidada PNFi võimurivaalideks (Hagopjan 1993: 148).

Autoritaarseid režiime saab eristada täiesti selgelt demokraatlikest, kuid neil on tunduvalt udusemad piirid kui totalitaarsetel režiimidel. Siiski saab saab Juan Linzi järgi totalitaarseid režiime eristada täiesti selgelt autoritaarsetest kolme kriteeriumi alusel:

1) monism või piiratud pluralism,
2) elanikkonna mobiliseerimine või depolitiseerimine ning
3) ideoloogia või mentaliteetide domineerimine (Linz 1975: 176–182).

Süsteemi pluralistlik element on kõige iseloomulikum joon autoritaarsetes režiimides, kuid on oluline rõhutada, et erinevalt demokraatlikest süsteemidest on tegemist piiratud pluralismiga, s.t et ühiskonnas on olemas sotsiaalsed grupid, mis pole loodud

riigi poolt ega sõltu otseselt temast, kuid mis nii või teisiti mõjutavad poliitilist protsessi. Pluralismi piiramine võib olla legaalne, väga hästi praktikas elluviidud võimukandjate poolt. Mõned riigid isegi institutsionaliseerivad sotsiaalsete gruppide osavõttu poliitikast, soosides teatud määral nende esilekerkimist, kuna ülemuslikku kontrolli teostatakse kõrgemalt poolt, kus valitsejad otsustavad, mil määral mingi grupp tohib tegutseda. Teisisõnu: kui totalitaarses režiimis kuulutatakse igasugune teisitimõtlemine ja dissidentlus väljaspool seadust olevaks, siis autoritaarne režiim lubab sageli dissidentlust, määrates kindlaks selle eksisteerimise piirid. Ka autoritaarses režiimis võib olla ainupartei ja puhtformaalselt võib tunduda, et ta etendab enam-vähem samasugust monopolistlikku võimu kui totalitaarses süsteemis. Tegelikkuses on siiski teisiti. Autoritaarse riigi partei ei ole nii monoliitne. Partei on loodud reeglina ülalt võimuloleva grupi poolt ja teda kasutatakse vahendina oma eesmärkide saavutamiseks.

Juan Linz märgib, et piiratud pluralism tähendab semiopositsiooni (ta kasutab samas tähenduses ka terminit "poollojaalne opositsioon") lubatavust. Semiopositsiooni näol on tegemist sellise poliitilise jõuga, mis pole domineeriv või esindatud valitsevas grupis, kuid tahab võimu juurde pääseda terava kriitika abil võimulolijate aadressil ilma režiimi fundamentaalselt muutmata. Teisisõnu pole tegemist opositsiooniga, mis ähvardaks vahetult võimulolijat. Ta võib väga teravalt kritiseerida valitsust, kuid aktsepteerib põhimõtteliselt autoritaarset režiimi. Semiopositsioon tekib suure tõenäosusega nende poliitiliste jõudude hulgas, mis aitasid režiimi pukki panna, mille põhieesmärgid olid enne võimu ülevõtmist formuleeritud, kuid mille hilisem tegelik poliitika mingis valdkonnas tekitab suurt rahulolematust. Semiopositsioon võib muutuda ka poollegaalseks teatud situatsioonis, kui tõdetakse, et ei olda suutelised midagi muutma, kuid ei taheta tegelda ka õõnestava illegaalse tegevusega. Opositsioon kanaliseerub siis apoliitilistesse kultuurilistesse, religioossetesse ja professionaalsetesse organisatsioonidesse. Režiimi liberaliseerumine võib minna väga kaugele, kuid kõigi poliitiliste parteide institutsionaliseerimiseta on ta küllaltki piiratud.

Teise üldtunnusena saab autoritaarsete režiimide vaatlemisel kasutada mentaliteeti. Selle tunnuse võttis kasutusele saksa sot-

sioloog Theodor Geiger 1932. a. Tema jaoks on ideoloogia midagi komplitseeritumat kui mentaliteet. Mentaliteet tähendab temal mõtlemisviisi, rohkem emotsionaalset kui ratsionaalset, mida iseloomustab mittereeglipärane reaktsioon erinevate situatsioonide suhtes. Enamik autoritaarseid režiime püüab end õigustada apelleerimisega teatud printsiipidele või peab kinni ebamäärasest moraalse või usulise iseloomuga reeglitest. J. Linz nimetabki neid mentaliteetideks, millele ta vastandab ideoloogiat järgmiselt:

1) mentaliteet on intellektuaalne hoiak, ebamäärasem ja intellektuaalselt vähem välja töötatud, vormitu ning muutuv, seevastu ideoloogiale on omane kindel sisu ja vorm;
2) ideoloogias on rohkem utoopilist elementi, mentaliteet on aga lähemal reaalsusele;
3) mentaliteet annab vähem valmis vastuseid probleemidele;
4) mentaliteeti on raskem kasutada lojaalsuse testimiseks;
5) mentaliteedil on rohkem psühholoogilist eelsoodumust, ideoloogia aga sõltub enesetõlgendusest, sest inimene kannab oma *ego* üle ühiskonnale.

Ideoloogia on järelikult süstemaatilisem, järjekindlam ja selgesõnalisem kui mentaliteet. Sealt ka järeldus, et totalitaarsetes süsteemides on tegelikud poliitilised protsessid mõjutatud rohkem ideoloogia sisust, ent autoritaarsetes režiimides võib valitsejate mentaliteet peegeldada lihtsalt sotsiaalset ja poliitilist reaalsust. Linz ütleb, et mõnikord on autoritaarse režiimi meelsus nii segane, et selles prevaleerib peaaegu puhas pragmatism (Linz 1975: 267–268). Valitsejad võivad mängida n-ö kuulmise järgi ning muuta poliitikat üleöö, nagu situatsioon parajasti nõuab.

Tekib küsimus: mis hoiab ära autoritaarsete režiimide ideologiseerimise?

Vastuseks on: poliitiliste jõudude paigutus, nende eesmärgid, huvid, poliitilised traditsioonid. Mentaliteeti kujundades neutraliseerivad valitsejad oma vastaseid. Tuleks rõhutada, et autoritaarsete režiimide tüpoloogia tugineb rohkem piiratud pluralismile ja mobiliseerimisastmele kui mentaliteeditüüpidele. Mobiliseerimisaste on režiimiti erinev. Mõnes režiimis on valitsejate eesmärk režiimi depolitiseerimine, teistes jällegi mobiliseerivad valitsejad elanikkonda režiimiga aktiivseks kaasalöömiseks. Üldreeglina on mentaliteedi abil tunduvalt raskem mobiliseerida kui mingi

kindla ideoloogiaga. Seega puudub autoritaarsetes režiimides elanikkonna intensiivne mobiliseerimine (võrreldes totalitaarsetega), v.a mõni situatsioon. Näiteks nõuab võitlus koloniaalikke likvideerimise ja iseseisvuse eest ka suurt poliitilist mobiliseerimist. Teiste sõnadega: on niisuguseid autoritaarseid süsteeme, kus laienenud mobiliseeritus on tegelikult juhtkonna eesmärk. Kuid isegi sel juhul on mobiliseeritus osaline ja ajutine. Mis siis seda mobiliseerimist takistab? Ideoloogia puudumine, bürokraatia, sõjalise eliidi, mentaliteetide olemasolu ja mõju — kõik see raskendab mobiliseerimist. On ju ilma mingi kindla ideoloogiata raske mobiliseerida aktiviste vabatahtlikeks kampaaniateks, propagandaks, käima koosolekutel jne. Ekstensiivne ja intensiivne masside mobiliseerimine võib muutuda ohuks piiratud pluralismi teistele komponentidele — bürokraatiale, kirikule, huvigruppidele jne.

Autoritaarne režiim rahuldub üldiselt välise, mitte sisemise konformismiga. Näiteks on traditsioonilised režiimid rahul elanike poliitilise apaatiaga. Viimane jätab poliitilise aktiivsuse vanameelsete, aristokraatide või muude ülemkihtide kätte.

Järgmine kriteerium autoritaarsete režiimide eristamiseks on juhtimise iseloom. Ka autoritaarne režiim ei pruugi esile tõsta mitte ainult gruppi, selleks võib olla ka karismaatiline liider. Erinevus totalitaarsest režiimist on muidugi sellise karisma ulatuses. Viimane on nõrgem autoritaarses režiimis, mille põhitunnuseks on piiratud pluralism ja siit tuleneb see, et suured inimhulgad hindavad valitsemisprotsessis Max Weberi sõnade järgi ratsionaalset legaalsust ja traditsiooni. Kui autoritaarne režiim võib ratsionaalse legaalsuse või traditsionalismiga "hakkama saada", siis totalitaarrežiimides kujutavad need arvestatavat ohtu. On ju ratsionaal-legaalsed valitsemisvormid ja -menetlused vastuolus riigi ja ühiskonna totaalse revolutsiooniga. Mõistagi püüab totaalne riik neid tugeva karisma abil nõrgestada, kuid täiel määral ei õnnestu see võib-olla kunagi. Seepärast on liidri (Lenin, Stalin, Hitler) karisma totalitaarsetes süsteemides isegi tähtsam kui autoritaarsetes. Ideoloogia on sageli selleks liiga abstraktne, et täielikult asendada ratsionaal-legaalseid või traditsioonilisi norme. Liidri isiklik külgetõmbejõud võib seda vaakumit osaliselt täita.

Autoritaarsetel režiimidel on ka terrori osa totalitaarsete režiimidega võrreldes teistsugune. Neis riikides on terror kõige suurem võimu ülevõtmise ajal (erinevalt totalitaarsetest, kus terror suureneb režiimi konsolideerumisel). Totalitaarne terror on selles mõttes unikaalne, et ta tuleneb ideoloogiast, ning ideoloogiliselt veendunud ja pimestatud inimesed täidavad meelsasti ka kõige amoraalsemaid otsuseid, selleks et kiiremini jõuda eesmärgini. Ilma vastava mobiliseeriva partei ja organisatsioonideta poleks massirepressioonid mõeldavad: s.t salapolitsei, SS, KGB — ükskõik kuidas me neid ka nimetaksime — töötavad käsikäes parteiga, totaalse riigiaparaadiga. Omavahelise koostööta pole kunagi võimalik saavutada niisugust repressioonide taset, nagu seda on ajaloos ette tulnud. Autoritaarsed režiimid kasutavad ka massirepressioone, kuid erinevus totalitaarsetest seisneb selles, et need on jäetud relvastatud jõudude hooleks. Vahe on ka õigusemõistmises. Totalitaarsetes režiimides kaob kohtute sõltumatus ja nende politiseerimine ongi üks režiimi eesmärke. Samal ajal toimub autoritaarsetes režiimides kohtumõistmine iseseisvalt ja tähtsamaid poliitilisi asju arutatakse erikohtutes.

Loomulikult on ka repressioonide tase eri totalitaarsetes süsteemides erinev, sõltuvalt ühe või teise rahvuse kultuurist, traditsioonidest, ideoloogia veenvusest, opositsiooni tugevusest jne. Hiinas ja N. Liidus pöörati erilist tähelepanu nn "sotsialistliku teadvuse" kasvatamisele inimestes ja ohvritele sisendati ka seda, et nad pole piisavalt enesekriitilised ja on ennast degradeerinud. Süsteemi suhtumine elanikkonna eri kategooriatesse oli samuti erinev. Näiteks pöörati kommunistlikul Venemaal ja Hiinas suurt tähelepanu talupoegkonna kaasamisele partei ees seisvate ülesannete täitmiseks. See puudus natsistlikul Saksamaal. N. Liidus loodi spetsiaalsed organid, kes tegelesid kulakute väljasaatmisega. Ilmselt jõudsid ka Hiina ja N. Liidu juhid hiljem arusaamisele, et igasugune terror sünnitab uut vaenu ja uut terrorit; meenutagem kasvõi seda, et pärast Stalini surma loodi mõnevõrra liberaalsemad vormid "sotsialistliku seaduslikkuse" tagamiseks — seltsimehelikud kohtud, avalik kriitika jne. Loomulikult saab terrori põhjusi otsida kommunistlikul Venemaal ka revolutsioonilise entusiasmi järkjärgulisest kadumisest, mis tulenes majanduslikest raskustest

ja eelkõige sellest, et süsteem polnud võimeline rahuldama inimeste vajadusi.

Järelikult erineb autoritaarne režiim demokraatlikust täiesti selgelt

1) piiratud pluralismi poolest,
2) masside institutsionaliseeritud kanalite puudumisega poliitikas osalemiseks ning
3) poliitilise opositsiooni lubatavuse astmelt.

Autoritaarsete režiimide teke ei toimu üleöö, vaid on protsess, ja komplekssed struktuurid ei teki kohe. Seetõttu võime eristada eeltotalitaarset faasi, kusjuures selle kestvus on erinev, sõltudes konkreetsest ühiskondlik-poliitilisest situatsioonist. Sõda, okupatsioon jms võib seda protsessi oluliselt kiirendada. Kõigepealt peab totalitarismi tekkimiseks olema küllalt mõjukas poliitiline grupp, mis pooldab totalitaarset utoopiat ega ole veel piisavalt konsolideerunud ega institutsionaliseerunud. See on süsteem, kus paljud huvigrupid — armee, kohalikud võimumehed jne — suhtuvad soodsalt pluralismi piiramisse, kus pole poliitiliste jõudude tasakaalu ning on raske ennustada, missugust teed ühiskond läheb. Näitena võiks tuua 1920. aastate Venemaa, kus polnud selge, mis saab pärast NEPi, ja oli olemas ühiskonna arengu alternatiiv. Täpselt samasugune probleem oli olemas ka Hitleri valitsemise algaastail. Vastandlike tendentside kestvus võib olla mitu aastat ühe või teise suuna esilekerkimisega, nagu see oli fašismi puhul Itaalias. Ka näiteks pärast Teist maailmasõda loodi endistes Ida-Euroopa riikides kõigepealt fašismivastane koalitsioon erinevatest jõududest, kus kommunistid said hiljem otsustava ülekaalu. Keelati ära parteid, kitsendati kodanike vabadusi, kooptteeriti mõne partei liidreid, neutraliseerides sellega teisi — kõik see oli sellele perioodile küllalt tüüpiline. Domineeriva partei võim hakkab sellises situatsioonis kiiresti kasvama. Kehtestatakse totaalne kontroll mingi sotsiaalse grupi poolt ja saavutatakse piiratud pluralistlik režiim. Selle faasi eristamine aitab paremini mõista totalitarismi olemust, sest aitab märgata vastavasuunalisi tendentse.

Totalitarismijärgsed autoritaarsed režiimid (näiteks endine N. Liit oma destaliniseerimisprotsessiga) säilitavad küllalt pikka aega oma totalitaarsed struktuurid. Väga raske on vastata

küsimusele, kui palju on vaja muutusi selleks, et totalitarismijärgne faas muutuks tegelikkuseks. N. Liidus säilitas partokraatia oma privileegid ja struktuurid pikka aega ka pärast Stalini surma. Tehti kõik selleks, et muutused ei oleks liialt radikaalsed — et tagada oma julgeolekut. Sellega kaasnes poliitiline paindumatus, konservatism, inerts, dogmaatiline stagneerumine, kus igasugune algatus suretati eos. Süsteem säilitas suures osas oma mobiliseeriva iseloomu, mis on totalitarismi üks peamine tunnus. Mõned teadlased rõhutavad Nikita Hruštšovi puhul populistliku totalitaarse ühiskonna mudelit, sest eesmärgiks seati rahva üha suurem kaasamine. Populismi üheks väljenduseks oli parteikomisjonide loomine partei linna- ja rajoonikomiteede juurde, mis koosnesid aktivistidest ja vabatahtlikest. See oli uus nähtus, sest varem tegelesid kõigi küsimustega parteisekretärid. Uuendus tõi kaasa parteiaparaadi üha suurema bürokratiseerumise. Sotsiaalsed grupid sellises süsteemis on piiratud, lubatud on neist vaid mõned, nagu näiteks ametiühingud, komsomol, pioneeriorganisatsioon jne, mis täielikult sõltuvad parteist. Üldplaanis saab posttotalitaarset režiimi vaadelda neljas dimensioonis: pluralism, ideoloogia, mobilisatsioon, juhtimise iseloom.

1) Pluralism. Tegelikult ei eksisteerinud mingit poliitilist pluralismi, sest partei säilitas võimumonopoli, kuid oli olemas sotsiaalmajanduslik pluralism. Pluralismi ilmingud väljendusid dissidentluses totalitaarse režiimi vastu, siseparteilises demokraatias, riiklikes struktuurides, ka nn varimajanduses, "teises kultuuris", mis tähendas põrandaaluse kirjanduse levikut, vabamaid tegutsemisvõimalusi intellektuaalidele ja kirjanikele. Meenutagem näiteks, et 1962. aastal ilmus A. Solženitsõni raamat *Üks päev Ivan Denissovitši elust*, kunstis hakkasid levima kahemõtteliste ideedega maalid, teatud määral levis Lääne avangardism.
2) Ideoloogia. Ehkki ametlik ideoloogia veel eksisteeris, ei usutud seda enam kuigi palju. Ideoloogia osatähtsus vähenes, kuid on siiski erinev teistest autoritaarsetest režiimidest. Ideoloogia tähtsust režiimi tugevdamisel ei seadnud keegi kahtluse alla, kuid selle töö raskuse põhirõhk asetati partei keskastme bürokraatlikele struktuuridele.
3) Mobiliseerimine. Liidrid ja mitteliidrid ei tundnud huvi enam mobiliseerimise organiseerimise vastu. Tulemuseks oli see, et mobiliseerimine kaotas oma intensiivsuse. Osalemine paljudes riigi finantseeritud organisatsioonides oli kohustuslik, kuid entusiasmi oli vähem.

Paljudel inimestel olid oma isiklikud väärtused, millest juhinduti. Kõik see ei tähendanud veel otsest režiimivastast opositsiooni.

4) Juhtimine selles režiimis oli rohkem bürokraatlik ja tehnokraatlik kui karismaatiline. Ehkki karjääritegemine ja liidrite värbamine oli sõltuv parteist, ei olnud ta niipalju sõltuv karjäärist parteiorganisatsiooni sees. Liidrid püüdsid pigem kindlustada oma sotsiaalset seisundit, vältides vägivalla ja võimu meelevaldset kasutamist. Rõhutati rohkem liidrite kontrollimise vajadust parteiorganisatsiooni kaudu.

Režiimid, mis ei teinud otsest koostööd N. Liiduga, olid demokraatlikumad kui need, mis seda tegid. Ilmekas näide on Jugoslaavia, ehkki viimase puhul ei saa öelda, et tegemist oli demokraatliku riigiga, pigem oli see autoritaarne. Partitsipaarne aspekt oli Jugoslaavias arenenum võrreldes teiste riikidega, meenutagem näiteks kohalikke omavalitsusi.

Ka majanduses toimus totalitarismijärgsel perioodil liberaliseerumine turusotsialismi suunas. N. Liidus andis erasektor ligi 30% põllumajanduslikust toodangust 1970. aastate teisel poolel.

BÜROKRAATLIK-MILITAARNE AUTORITAARNE REŽIIM (BMAR)

BMARi kontseptsioon tekkis põhiliselt tänu autoritaarse valitsemise iseärasustele Lõuna-Ameerikas 1960. ja 1980. aastate vahel (Brasiilia 1964–1985; Argentiina 1966–1973 ja 1976–1983; Tšiili 1973–1990; Uruguai 1973–1985). Mõned analüütikud asetavad sellesse kategooriasse ka 1960. ja 1970. aastate Kreeka ning Poola, Ungari ja Austria sõdadevahelisel perioodil, Franco-aegse Hispaania ning ka paljud Lõuna-Aasia ja Lähis-Ida riigid (Krieger 1993: 97). See kontseptsioon peegeldab teatud määral kaasaegse autoritarismi bürokraatlikku olemust.

1964. a toimus riigipööre Brasiilias, 1966. a Argentiinas. Neis riikides elas 65% Lõuna-Ameerika elanikkonnast, andes 75% kogu kontinendi tööstustoodangust. Need faktid annavad tunnistust sellest, et on võimalik demokraatia langus industrialiseerimise hilisemal perioodil. (Varasemad teoreetikud lähtusid sellest, et sotsiaal-majandusliku moderniseerimise ja demokraatia vahel on tihe korrelatsioon.) Tekkis uus termin "bürokraatlik-

militaarne autoritaarne režiim". Peamised osalejad niisuguses režiimis olid tehnokraadid, sõjaväelased ja tsiviilisikud, kes määratlesid end institutsiooniliselt, töötades käsikäes rahvusvahelise kapitaliga. See tähendas ka uut lähenemist poliitikale, milleks sai nn tehnokraatlik-bürokraatlik lähenemine, millele vastandub poliitiline lähenemine. (Viimane tähendab, et poliitikat kujundavad majanduslikud ja poliitilised nõudmised ühiskonna erinevatest sektoritest, mis siis kanaliseerub parteide ja valimiste kaudu.) Bürokraatlik oli ta selles mõttes, et riigi juhtkond ei formeerunud poliitilist karjääri teinud isikutest, vaid hoopis persoonidest, kes olid seotud mõjukate ühiskondlike organisatsioonide ja rahvusvaheliste korporatsioonidega. Otsustamisprotsess oli niisugusel puhul tehnokraatlik. Uus eliit elimineeris vabad valimised ja kontrollis poliitilist osalemist. David Collier rõhutab, et poliitiline üleminek sellele mudelile toimus industrialiseerimisest tulenevate pingete tõttu, millega kaasnes ka sotsiaalse struktuuri muutus nii eliidis endas kui ka massides (Collier 1979: 323).

Bürokraatlik-militaarne autoritaarne režiim on iseloomulik neile ühiskondadele, kus poliitiliste parteide süsteem on nõrgalt arenenud, kus on arvukas maaelanikkond ja suhteliselt madal haridustase. Tehnokraatlik eliit, mis kujunes moderniseerimise tulemusena, vaatles sotsiaalset konflikti disfunktsionaalsena. Barrington Moore vaatleb sellist protsessi industrialiseerimise kolmanda teena (peale kapitalistliku ja sotsialistliku) ning peab seda konservatiivseks vastuseks industrialiseerimise käigus tekkivatele vastuoludele ja pingetele nõrga masside osalemise ja parlamentaarsuse tingimustes. Pinged, mis tekivad üleminekul agraarühiskonnast urbaniseeritud ühiskonda, väikeettevõtetelt suurettevõtetele koos kaasnevate uute nõudmiste, huvide, distsipliiniga jne loovad kõik kokku teatud ohu arenevale rahvuslikule kapitalismile. Seda nimetatakse struktuurseks interpretatsiooniks, s.t poliitilised muutused tulenevad sotsiaalsetest ja poliitilistest transformatsioonidest (Linz 1975: 285–294). Üldiselt kaasnevad sellega ka ulatuslikud repressioonid töölisliikumise, ametiühingute, poliitiliste parteide ja teiste potentsiaalsete režiimivastaste vastu. Spetsiifilisemalt võiks pidada tema tekke põhjusteks ka:

1) püüet saada üle majandusraskustest, loobudes varasemast suhteliselt egalitaarsest koguprodukti ümberjagamise poliitikast;

2) püüet luua efektiivsem võistlev majandussüsteem ja kaasates ulatuslikult väliskapitali;
3) püüet kontrollida või hävitada töölisliikumist, mis oli ja on antud poliitika vastane.

Globaalne moderniseerimise ja majanduse internatsionaliseerimise protsess koos vasakpoolsuse kasvuga 1960. aastatel (Kuuba revolutsioon) kiirendas sellise režiimi teket. Asjaolu, et Fidel Castro režiim jäi ellu, stimuleeris BMARi esilekerkimist paljudes Ladina-Ameerika riikides. Masside apaatia ja mobiliseerimise puudumine, mentaliteet, mis oli rangelt hierarhiline, mittenatsionalistlik ideoloogia, riigi, mitte parteide prioriteet, hierarhia, esindamatus — kõik see andis tunnistust mingist uuest režiimist, mis oli iseloomulik kaasaja militaarsele autoritarismile. BMAR tähendas seda, et võimusuhted olid orienteeritud täidesaatva võimu suurendamisele, see aga tähendas tsentralisatsiooni suurendamist. Kohtuvõimu kontrollis tegelikult täidesaatev võim. Sõjaväel oli vetoõigus suurte või kõige tähtsamate otsuste suhtes, kuid nad ei osalenud tingimata majanduses ega kuskil mujal. Kui me räägime näiteks presidendi kui täidesaatja suurest võimust, siis tema erinevus teistest autoritarismi vormidest seisneb selles, et tema võimul puudus institutsionaalne baas. Sellise režiimi spetsiifika seisnes selles, et rõhutati valitsuse mitteparteilist iseloomu, samuti eri ideoloogiate lõhkuvat mõju rahvuslikule ühtsusele. Tegelikkuses poliitilised fraktsioonid siiski eksisteerisid. Tsiviilühiskonna huvigruppide suhted riigiga rajanesid pigem koopteerimisel kui esindamisel. Teiste sõnadega: riigiaparaat selekteeris ja kaasas inimesi otsuste tegemisse, s.t bürokraat otsustas, keda kutsuda ja keda mitte. BMARi puhul ei olnud sotsiaalsete gruppide ja parteide esindamine legitiimne, vaid nad leidsid väljenduse riigiaparaadis endas paljude komiteede kaudu, mida kontrollisid militaar- ja tsiviilametnikud. Esindussüsteemi ja parteide likvideerimise aste sõltus omakorda umbusust, mida sõjaväelased tundsid eelmise režiimi vastu. Parteidevastased meeleolud olid seda suuremad, mida mõjukamad ja laiema ulatusega olid eelmises režiimis vasakpoolsed jõud, mida siis sõjaväelased pidasid täielikuks ohuks kehtivale korrale. Nii oli see nt Tšiilis ja Uruguais 1970. aastatel.

Tekib küsimus, millised faktorid tagavad tsiviilühiskonna säilimise või likvideerimise astme.

1) Eelneva parteisüsteemi olemasolu või puudumine.
2) Efektiivse kontrolli (tsensuuri) olemasolu, mida rakendati igapäevases elus kasvõi näiteks massiteabevahendite suhtes.

Sellise kontrolli aste on riigiti erinev. Miks? Esiteks tuleks vaadelda, kuidas režiim võimule tuli: kas see toimus vägivaldselt või hoopis veretult, näiteks mingi raadioteadaande tulemusena. Teiseks tuleks vaadelda tsiviilühiskonda tervikuna, kui tugev ja autonoomne see on. Näiteks Tšiilis oli ta palju tugevam kui Brasiilias, kus võim oli traditsiooniliselt oligarhilise eliidi käes. Tuleks rõhutada seda, et BMARis ei ole kontroll ühiskonna üle kunagi nii efektiivne kui totalitaarse süsteemi puhul. Kontrolli alla kuuluvad vajaduse korral paljud nn riskirühmad, kuid tunduvalt raskem on kontrollida näiteks ülikoole ja bürokraatiat ennast. Kolmandaks polnud riiklik bürokraatia ühtne, siin saab eristada alam-, kesk- ja kõrgastme bürokraatiat. Madalama astme bürokraatia kontrollis vähemalt osa riiklikust sektorist iseseisvalt väljaspool valitsuse kontrolli, järgides selles oma isiklikku huvi. Cardoso rõhutab, et iga BMAR on eelneva arengu produkt, s.t valitsevad klassid pole olnud suutelised kontrollima kasvavat töölisklassi ja keskkihi survet. Sel juhul tuli abi otsida sõjaväelastelt, sest ilma nendeta poleks saanud hoida oma võimu. Selle abi hind sõltub juba poliitiliste jõudude vahekorrast. Siin on selline seaduspärasus, et seal, kus vasakpoolsed jõud olid tugevad, kaasnesid ka ulatuslikumad repressioonid (Cardoso 1979: 47–57).

Tuntud Ladina-Ameerika probleemide spetsialisti Alfred Stepani järgi on autoritaar-bürokraatlikele militaarrežiimidele iseloomulikud järgmised jooned:

1) kõige sagedamini on tegemist koalitsiooniga ohvitseridest ja bürokraatidest, kes kehtestavad kontrolli valitsuse ja ühiskonna üle;
2) BMARis ei lubata massiparteil mängida domineerivat rolli, mis tähendab masside demobiliseerimist;
3) BMAR võib olla fašistlikku laadi, ehkki ei pruugi;
4) sõjaväel on küll võtmepositsioon, kuid ta jagab võimu tsiviilliidritega;
5) premodernsetel institutsioonidel on küll suur tähtsus, kuid M. Weberi tüpoloogia järgi on sellised režiimid vägagi segatud;
6) liidrid on karismaatilised või mõnikord pseudokarismaatilised, selles mõttes, et nende valitsemisel on sageli patrimoniaalsed jooned;

7) tehnokraatliku eliidi olemasolu ekspertide ja mänedžeride näol, kel on ulatuslikud rahvusvahelised sidemed ja kes samuti jagavad vaadet, et masse on vaja deaktiviseerida, mis tähendab poliitilistest ja majanduslikest ressursidest ilmajätmist ning sotsiaalsete gruppide ja parteide institutsionaalse baasi purustamist;
8) iseloomulik on hirm altpoolt tuleva revolutsiooni ees, mida stimuleerisid revolutsioonilised liikumised Venemaal ja paljudes teistes maailma piirkondades;
9) ignoreeritakse või elimineeritakse valimisi ja parteisid (Stepan 1978: 134–135).

Tüüpiline situatsioon on poliitiliste jõudude madal ühtsus, sagedased konfliktid täidesaatva ja seadusandliku võimu vahel.

Niisiis tekib BMAR siis, kui sugeneb otsene oht kapitalistlikule ühiskonnale, et seda võidaks asendada mingi teise, mittekapitalistliku ühiskonnaga. Kõik see omakorda viitab sotsiaalse konflikti kõrgele tasemele. Hirm, mida jagavad eeskätt suurkodanlus, kõrgem keskklass, ka rahvusvaheline kapital, tingib poolehoiu sellisele režiimile. Kaasates ulatuslikult rahvusvahelist kapitali, loodetakse saavutada majanduslik stabiilsus ja koos sellega ühtlasi deaktiviseerida masse.

BMARi hääbumist 1990. aastatel Lõuna-Ameerikas saab seletada üldise demokratiseerimislainega kogu maailmas. Esiteks on Ladina-Ameerika riikides pidevalt probleeme olnud niihästi legitiimse poliitilise valitsemise kui ka suurte majandusraskustega (meenutagem nende riikide tohutuid välisvõlgu). Teiseks võiks nimetada ka kogu maailmas üha rohkem ja rohkem levivat inimõiguste probleemi alates 1970. aastate teisest poolest, mis omakorda diskrediteeris autoritaarset valitsemist selles piirkonnas. Kolmandaks vähendasid sündmused Ida-Euroopas ja N. Liidus oluliselt sotsialistlike ja kommunistlike ideede mõjujõudu, likvideerides sellega ühiskonna terava polariseerituse opositsioonijõudude ja võimukandjate vahel.

PERSONAALNE VÄLITSEMINE

Paljusid Aafrika postkoloniaalseid riike võiks iseloomustada personaalse valitsemise režiimidena, seda vaatamata näilistele konstitutsioonilistele vormidele (konstitutsioon, bürokraatlik organisatsioon, ainupartei). Personaalne valitsemine tähendab seda, et kogu süsteem tugineb patronaažile ja toetajaskonnale. Süsteem ei ole sel juhul institutsionaalselt kuigi hästi struktureeritud. Sõltuvus isikutest muudab süsteemi kergesti haavatavaks. Selline režiim on vaenulik liberaalsete vabaduste suhtes. Valitsejad rakendavad sisuliselt piiramatut poliitilist võimu, kasutades sageli koopteerimist, patronaaži, hirmutamist ja sundi eri määral. Personaalne valitsemine on ebastabiilne, sest esiteks sõltub peaaegu kõik valitsejast endast, teiseks tuleks silmas pidada, et tegemist on mahajäänud monokultuursete ühiskondadega, kus majandusressursid ja riigi ekspordiartiklid on piiratud, ilmastik mõjutab viljasaaki jne. Kolmandaks on niisugused režiimid otseselt mõjutatud välisabist ja rahvusvahelisest situatsioonist tervikuna, mis siis kas soosib või ei soosi antud režiimi. Robert H. Jackson ja Carl G. Rosberg eristavad kolme ideaalset ainuvalitsemise tüüpi: monarhistlikku, prohvetlikku ja sultanistlikku (vt Krieger 1993: 61–62).

Prohvetliku tüübi hulka kuuluvad niisugused liidrid nagu Kwame Nkrumah Gaanas ja Julius Nyerere Tansaanias. Selline tüüp on väga lähedane mobiliseerivale ainuparteilisele režiimile. Monarhistliku ja sultanistliku tüübi erinevus seisneb selles, et esimene tähendab koosvalitsemist teiste oligarhidega, manipuleerimist oma asehalduritega, kontrollides viimaste ametissemääramist ja lojaalsust.

Termin "sultanistlik režiim" on laenatud patrimonialismi äärmuslike vormide määratlusest M. Weberi järgi. Need toetuvad hirmule ja valitseja tunnustusele ning on traditsioonilised ja karismaatilised: valitseja teostab oma piiramatut võimu ainuisikuliselt ilma ideoloogiata (näiteks Duvalier' režiim Haitil, Trujillo režiim Dominikaani Vabariigis, sultan Omar Ali Saifuddin III režiim Bruneis). Sellises režiimis on võim traditsiooniline, pärilik, ta erineb teistest analoogsetest patrimoniaalsetest valitsemisvormidest selle poolest, et tal pole mingeid piiranguid (Linz

1990: 146). Kabinet või administratsioon, mille kaudu valitseja oma võimu teostab, on valitud otse liidri poolt. Nad ei kuulu mingisse sotsiaalsesse gruppi, vaid otseselt ainuvalitseja sugulaste ja sõprade hulka. Sultanistlikes režiimides pole olemas ka politseid ega kohtuid. Karistused määrab valitseja ise oma kaaskonna kaudu. Loomulikult võib kõiki neid nähtusi leida ka totalitaarses süsteemis, kuid vahe on selles, et sultanistlikes riikides puuduvad valitsejal ideoloogilised eesmärgid, samuti ainupartei, ja elanikkonda ei mobiliseerita. Vajalik toetus liidrile ei baseeru huvide ühtsusel kaaskonnaga, vaid huvi luuakse ainuisikuliselt valitseja poolt. Süsteem funktsioneerib kas täielikul lojaalsusel, mis väärib tunnustust valitseja poolt, või hirmul, kui seda lojaalsust pole. Liider ei teosta mitte ainult poliitilist, vaid ka majanduslikku võimu, soosides neid tootmisharusid, mis tema meelest on tulusad, ning kasutades rahvatulu vabalt sellises ulatuses, nagu tema arvates vaja on, toetades teatud ettevõtteid rahaliselt jne. Liidri perekond mängib suurt poliitilist rolli ühiskonnas, võim on oma olemuselt pärilik. Ametnike positsioon sõltub otseselt liidrist, samal ajal kui totalitaarsete süsteemide puhul siiski ei saa öelda, et üks või teine ametnik valitsejale otseselt alluks. Isegi kui on olemas teatud institutsioonid legaalselt, on nad ikkagi formaalse iseloomuga. Niisugused režiimid tekivad traditsioonilistes arenguriikides.

RASSILISED DEMOKRAATIAD

Tuleks eristada ka rassilist demokraatiat, mis välistab mõne sotsiaalse grupi osavõtu valitsemisest sunniviisil. Tüüpiliseks näiteks oli Lõuna-Aafrika Vabariik — režiim, mis oli kõrvale tõrjunud elanikkonna enamuse rassi põhjal. Niisuguseid režiime võiks nimetada rassilisteks oligarhiateks ja need võivad kergesti muutuda totalitaarseks. Neid võib nimetada ka eeltotalitaarseteks, sest apartheidi ideoloogia, kastisüsteem, domineeriv rassiline vähemus, sotsiaalne mobiliseerimine igasuguste potentsiaalsete ohtude vastu kehtiva süsteemi muutmiseks — kõik see avaldub igapäevases elus, mis toob kaasa vajaduse säilitada režiimi *status quo*'d sunniviisil (Linz 1975: 326–330). Suhete iseloomult oli Lõuna-Aafrika Vabariik lähedane koloniaalvõimule, kusjuures võim ei funktsioneerinud metropoli asehaldurite kaudu, vaid seda raken-

dati rassilise vähemuse omavalitsuse huvides. Kolonialismi ajaloos on vähe fakte, kus valged oleksid paigale jäänud elama teise rassi kuuluvate inimeste juurde, kes moodustasid valdava enamuse. Et kohalik elanikkond oli kirjaoskamatu ja harimatu, siis said valged küllalt kergesti luua endale vastavad institutsioonid ja kodanikuvabadused. Repressiivne seadusandlus, mis välistas opositsiooni valgete suhtes, piiratud valimisõigus, sunduse põhjendamatu ja sage kasutamine — kõik see annab alust öelda, et tegemist oli mittedemokraatliku režiimiga. Samal ajal olid valgete enda hulgas kõik demokraatlikule režiimile omased tunnused olemas — olid tagatud inimõigused, parteid võistlesid võimu pärast vabadel valimistel, oli tagatud sõnavabadus jne. Valgete hulgas olev ühtsus toetus konsensusele rassilise ülemvõimu küsimuses. Sisuliselt eksisteeris kaks eraldi rahvast ühel territooriumil ning üks ei võtnud valitsemisest osa. Avalik konflikt rasside vahel tingis sellise rassilise demokraatia autoritaarse valitsemise.

Loomulikult on konsensuse saavutamine raskendatud paljurahvuselises riigis, kus kultuurilised, religioossed ja etnilised konfliktid on täiesti tavalised nähtused. Rahvusvähemuste osavõtt poliitikast on isegi siis, kui on garanteeritud kõik kodanikuõigused, föderatiivne struktuur ja demokraatlikud omavalitsused, osaline ja kõhklev, sest ta on ikkagi vähemus. Põhja-Iirimaa on selliseks näiteks, kus on samuti olemas demokraatlik konstitutsioon, poliitiline vabadus jne. Natsionalism kui rahvuste enesemääramise doktriin on ajalooliselt koos demokraatlike ideedega välja kujunenud Läänes. Natsionalismi mobiliseeriv faktor on läinud vastuollu tänapäeva arenenud demokraatiaga, sest on muutunud talle sobimatuks paljudes ühiskondades. Selle protsessi esimene ohver oli Austria—Ungari impeerium, kus autoritaarne valitsemine küll kindlustas erinevate rahvusrühmade kooseksisteerimise, kuid "kannatas" sealjuures demokraatia. Ei ole kerge täita rahvusvähemuste soove traditsioonilise demokraatliku teooria järgi, eriti kui rahvusvähemused nõuavad iseseisvumist või eraldumist. Asja raskendab veel see, et rahvusvähemused ei ela sageli kompaktselt, vaid hajutatult erinevates piirkondades. Konflikte lahendatakse tihti autoritaarsel viisil, eirates vähemuste vabadusi. Tüliküsimused tuleks lahendada institutsiooniliselt kas uute parteide või muude organisatsioonide abil.

DEMOKRAATLIK REŽIIM

Globaalne demokraatlik revolutsioon on kõige tähtsam XX sajandi poliitiline joon. Samuel Huntington nimetab seda demokratiseerimise kolmandaks laineks aastail 1974–1990, mil ligi 30 riiki, kõigepealt Lõuna-Euroopas, siis Ladina-Ameerikas, Lõuna-Koreas ja lõpuks Ida-Euroopas ning N. Liidus on loobunud autoritaarsest valitsemisest ning hakanud arenema demokraatia suunas (Huntington 1991: 3–10). Iga niisugune üleminek on teatud mõttes unikaalne. Üldiselt on tegemist vabade valimiste tulemusena moodustatud demokraatliku režiimiga, mis toetub tema kodanike riigitruudusele ja kuulekusele. M. Weberi järgi inimesed kuuletuvad, sest neil on kujunenud harjumus, traditsioon uskuda kehtiva režiimi seaduslikkust. Teiste sõnadega, seaduste täitmist ei kontrolli mitte niivõrd politsei ja riigiametnikud kui ühiskonnaliikmed ise. Valitsused on püsivad, sest enamik inimesi, ka opositsioon usub nende seaduslikkust. Arvatakse, et kehtivad poliitilised institutsioonid on parimad kõigist võimalikest. Režiimid ise erinevad oma legitiimsuse taseme poolest. Elektoraadi ja elanikkonna enamuse usk režiimi seaduslikkusse ei tee teda veel stabiilseks, vaja on teada ka sõjaväe võimalikku käitumist. Teiste sõnadega: režiimi seaduslikkus ei eksisteeri väljaspool tema liikmeid, vaid seda kontrollitakse igapäevases praktikas. Jooksva poliitika võidud ja kaotused, valitsuse toetamine poliitiliste parteide poolt jne on kõikuva iseloomuga, kuid usk süsteemi legitiimsusse on püsiv. Miks inimesed usuvad demokraatlike institutsioonide seaduslikkust?

Sellele on sama raske vastata kui proovida seletada, miks inimesed usuvad religioonidogmasid. Kahtlemata aitab sellele otseselt kaasa ka poliitiline sotsialiseerumine, s.t haridus, kasvatus, massiteabevahendite mõju jne, mis teevad demokraatia veenvaks ja mõistetavaks.

Ühiskond annab võimu autoriteedile, mis rahuldab inimeste materiaalseid ja vaimseid vajadusi. Keegi ei eita, et valitseval eliidil on ka omad materiaalsed ja muud huvid, kuid seaduslikkusest on väga raske rääkida, kui püütakse ajada ainult oma asja ühiskonna enamuse arvel. Demokraatia eeldab kollektiivse, enamuse asja ajamist juhtkonna poolt. Ka sellest sageli ei piisa. On

vaja veenda ühiskonda püstitatud eesmärkide õigsuses ja kasulikkuses. Teadlikkuse, organiseerituse tase varieerub ühiskonnas suuresti. Vilfredo Pareto järgi ei pruugi kollektiivi utilitaarsus kokku langeda tema liikmete omaga, täpselt samuti nagu pikaajalised huvid lühiajalisematega. Järelikult on kõrvaltvaatajal väga raske otsustada, kas antud valitsus on ikkagi vastutav valijaskonna ees, kui efektiivselt ta tegutseb, jne. Selleks et olla stabiilne, ei piisa ainult vastutusest elektoraadi ees, vaid on vaja arvestada ka mõjukate organisatsioonide ja suurte äriettevõtete huvidega. Juhul kui teostatakse poliitikat, mis neid ei arvesta, on režiim ohus, ükskõik kas elektoraadi enamus toetab sellist poliitikat või mitte. Valitsuse efektiivsuse näitajaks on ka teiste riikide poliitikute, eeskätt eliidi suhtumine ja reageeringud. Kõik see viitab vajadusele vaadelda probleemi kompleksselt, mis omakorda raskendab tema analüüsi. Režiimi efektiivsust võib defineerida kui ükskõik millise süsteemi võimet lahendada poliitika põhiprobleeme rahuldavalt teadlike kodanike poolt, saada tema elluviimisel oodatud tulemusi. Kui vana režiim langeb legitiimsuse vähesuse või puudumise tõttu, siis uus režiim võidab samavõrd. Viimane peab alles hakkama tõestama oma efektiivsust. Uue režiimi esmased aktid on selles mõttes äärmiselt tähtsad kui ühiskonna konsolideerijad. S. Huntington rõhutab, et uus juhtkond peab tõestama oma võimekust (Huntington 1991: 121–124). Demokraatlikul režiimil on seda sõna-, trüki- ja infovabaduse tõttu palju raskem teha. Poliitikal on sel juhul avatud iseloom, manipuleerimisvõimalused on piiratud. Kui uuele režiimile pannakse väga suuri lootusi, siis on olemas oht, et paljud muutuvad pessimistlikuks, nähes nende täitmata jäämist.

Demokraatlik juhtkond peaks püüdma saavutada kasvõi vähimatki edu ühes või teises ühiskonnaelu sfääris.

Legitiimsus ja režiimi efektiivsus on järelikult tihedalt omavahel seotud praktikas: mil viisil legitiimsus soodustab režiimi efektiivsust ja vastupidi — mil määral efektiivsus eri režiimides aitab kaasa seaduslikkusele? Režiimide dünaamika uurimisel on need probleemid kesksel kohal. J. Linz ja S. Huntington eristavad demokraatlikes režiimides ebalojaalset, poollojaalset ja lojaalset opositsiooni (Linz 1990: 143–164). Nende vahele on raske piiri tõmmata, sest see sõltub konkreetsest ühiskondlik-poliitilisest si-

tuatsioonist. Süsteemis, mis on piiratud konsensusega, kus toimuvad pidevad konfliktid, valitseb usaldamatus jne, võib ebalojaalsus üle minna lojaalsuseks ja vastupidi teatud sotsiaalsete gruppide tegevuse tulemusena. Asi on selles, et alati on olemas ühiskonnas parteid või liikumised, millele ei meeldi võim. Tüüpiliseks ebalojaalsuse näiteks on anarhosündikalistid, kes peavad end igasuguse demokraatliku riigi vastaseks, oodates võimalust utoopilise revolutsiooni teostamiseks. Teiseks näiteks võiks olla natsionalistid-separatistid, kelle eesmärgiks on luua uus riik või liit. Nende äratundmine on sageli raskendatud, sest algselt piirdutakse teatud kultuurilise, administratiivse või poliitilise autonoomia nõudmistega. Antisüsteemsed parteid kui ebalojaalsuse põhilised kandjad ja nende ambivalentsus teeb võimalikuks nii võimu legaalse ülevõtu, demokraatia purunemise kui ka pikaajalise protsessi võistleva demokraatia suunas. Kommunistlike ja fašistlike parteide ebalojaalsus on siiski midagi muud kui anarhistide või XIX saj. monarhistide või antiliberaalide oma. 1930.–1940. aastatel protesteerisid nad süüdistuste vastu, nagu oleksid nad olnud ebalojaalsed. Tingimustes, kus riik ei ole suuteline kaitsma kodanikke poliitilise vägivalla eest, on väga lihtne väita, et paramilitaarsed organisatsioonid, jõu kasutamine või sellega ähvardamine on kaitsva, preventiivse iseloomuga. Parteide tegevust hinnatakse eri jõudude poolt erinevalt, järelikult on ka raske vahet teha ebalojaalsuse ja poollojaalsuse vahel. Ebalojaalsuse üks kriteerium on seaduslike meetodite kasutamisest loobumine. Selle üheks näiteks on nn *retraimiento*, traditsiooniline opositsiooni käitumine Ladina-Ameerikas, kus loobutakse parlamendidebattidest ja tullakse tänavale. Teiseks indikaatoriks on kodanikuõiguste ja -vabaduste kahandamine. Sisuliselt jääb demokraatlik režiim paljudest seaduslikest kaitseabinõudest ilma, nagu näiteks piirangud kokku kutsuda miitinguid, demonstratsioone, tsensuur jne. Poliitilise süsteemi üldine ründamine, poliitikute laimamine, parlamentliku protsessi obstruktsioon, teiste ebalojaalsete parteide toetamine, nendega ühisrinde moodustamine, selgelt kujunenud enamuse mittelubamine — kõik need on ebalojaalse opositsiooni tüüpilised jooned. Loomulikult on parteidevahelised nägelemised ja tülid, oponentide kritiseerimine ja diskrediteerimine täiesti tavalised nähtused igapäevases demokraatlikus protsessis. Erinevus

lojaalse, poollojaalse ja mittelojaalse opositsiooni vahel on sageli ainult intensiivsuses, millega rünnatakse kehtivat võimu. Näitajate kogum lubab meil rääkida sündroomist, mida saab määratleda kui poliitiliste jõudude ebalojaalsust demokraatiale. Poollojaalsed jõud püüavad süsteemi parandada ilma seda radikaalselt muutmata, püüdes läbi rääkida erinevate gruppidega, neutraliseerida antidemokraatlikke jõude. Kriisisituatsioon ise oma lahendamatute probleemidega, ebalojaalse voluntaristliku opositsiooniga, mis lubab kiiresti ja valutult viimaseid lahendada, tekitab paratamatult ka poollojaalseid poliitilisi jõude. Parteid muutuvad vähem lojaalseks režiimile selle vaenulikkuse tõttu, mis neile poliitilise spektri äärmustest osaks saab.

Edasi jõuame küsimuse juurde, kuidas määratleda režiimi lojaalseid jõude. Ideaalselt saab niisuguseid jõude iseloomustada järgmiselt:

1) valmidus kaitsta olemasolevat võimu, tema seaduslikkuse kõrvalekaldumatu aktsepteerimine;
2) selge ja kompromissitu vastuseis võimu ülevõtmisele mittelegitiimsete vahenditega, seda ka sõjaväe poolt, üldse vägivalla kasutamise eitamine võimu ülevõtuks ja oponentide mahasurumiseks;
3) kogu demokraatia kaitse toimub legaalses raamistikus, seaduslike vahenditega;
4) poliitilisest protsessist, demokraatlikest valimistest tingimusteta osavõtt;
5) valmisolek liituda ideoloogiliselt kaugete oponentidega, kes tahavad demokraatlikku poliitilist režiimi säilitada;
6) keeldumine koostööst ebalojaalse opositsiooniga viimase ebademokraatliku tegevuse tõttu;
7) valmidus välja anda opositsioonijõude, kes soovivad valitsust kukutada.

Linz rõhutab, et niisugust ideaalmudelit on praktikas raske saavutada (Linz 1990: 157–161). Igas kriisiolukorras olevas demokraatias võime leida ka poollojaalsust parteides fraktsioonide või rühmituste näol, mis tervikuna on stabiilse demokraatia pooldajad.

Demokraatliku režiimi languse protsess

Kuni ebalojaalsel opositsioonil pole valimistel mõju ja ta ei moodusta parlamendis enamust ning kuni lojaalsed parteid on ühel meelel süsteemi säilimise osas, püsib demokraatlik režiim. Täielikule kokkuvarisemisele eelneb rida väiksemaid kriise, kus demokraatlike parteide konsensus ja koostöövõimalused on häiritud. Niisugused kriisid on seotud valitsustegevuse ebaefektiivsusega, kui ei suudeta leida tõsistele probleemidele kohest lahendust. Küll aga pakutakse viimast ebalojaalse opositsiooni poolt. Valitsuse võimetus lahendada probleeme tuleneb sellest, et režiimi toetavad parteid ei suuda saavutada kompromissi ja mõned neist hakkavad koostööd tegema ebalojaalse opositsiooniga. Tulemuseks on ühiskonna polariseerituse ning usaldamatuse kasv, sest üha rohkem inimesi hakkab süsteemi legitiimsuses kahtlema ja toetama või vähemalt kaitsma ebalojaalset opositsiooni.

Kerkib küsimus, kuidas üldse tekivad lahendamatud probleemid (täpsemalt öeldes sellised, mis näivad ühiskonna enamuse poolt lahendamatud). Põhjusi on loomulikult palju. Mõned neist kindlasti on struktuursed probleemid, mida ilmselt ükski režiim ei suuda lahendada. Euroopa stabiilsetes demokraatiates pole probleemid siiski struktuurset laadi, vaid tekivad tänu demokraatliku juhtkonna otsustele, mis teevad lahenduse leidmise demokraatliku protsessi raames võimatuks. Kindlasti tekib probleeme ka seoses ressursside ja vajaduste tasakaalutusega. See käib eeskätt Kolmanda Maailma ülerahvastatud riikide kohta. Viga tehakse arvates, et igasuguseid probleeme saab lahendada vaid siis, kui võimusuhted on täielikult ümber struktureeritud, kui otsitakse süüdlasi ehk sotsiaalseid gruppe, mida hävitada. Tüüpilised selles mõttes on äärmuslased, kes eitavad igasugust koostööd teiste jõududega demokraatliku protsessi raames ega soovi säilitada demokraatlikke institutsioone edaspidiste probleemide lahendamiseks.

Tänapäeva vastastikku sõltuvas maailmas on probleeme, mida ei saa lahendada rahvuslike valitsuste poolt. Selle mittemõistmine on sageli viinud voluntaristlike ja natsionalistlike lahendusteni. Realistlik ja kaine situatsiooni hindamine aitab üle saada paljudest raskustest. Clausewitz märkis oma klassikalises sõja analüüsis, et sõda kui poliitika jätkamine teiste vahenditega sõltub eesmärkide

määratlemisest juhtkonna poolt, poliitikute ülesandeks on leida sobivad vahendid eesmärgile jõudmiseks. Kui vahendeid ei leita, tuleb eesmärki muuta.

Probleem ongi selles, et poliitiline juhkond ei taha eesmärki sageli muuta, ehkki vahendeid ei leita. Sellisel poliitilisel pimedusel võib olla palju põhjusi — ideoloogiline jäikus, valimiseelsed arvestused, sõltuvus survegruppidest jne. Mida killustatum on poliitiline juhtkond, seda ambivalentsemad on lahendused poliitilistele probleemidele, seda rohkem saab ebalojaalne opositsioon rünnata süsteemi ja nõuda lihtsamaid lahendusi. Hitler taipas seda küllalt hästi, kui ta märkis: "Meie probleemid on rasked. Saksa rahvas ei tea, kuidas leida väljapääsu. Ta eelistas jätta need professionaalsete poliitikute lahendada. Mina omakorda püüdsin neid probleeme maksimaalselt lihtsustada. Massid mõistsid seda ja järgnesid mulle." (Fest 1970: 25.)

Lahendamata struktuursed probleemid kahandavad režiimi efektiivsust, pikaajalises perspektiivis ka legitiimsust, kuid harva on nad süsteemi languse otseseks põhjuseks. Nad võivad selleks muutuda erakorralises situatsioonis kas sõja, majandusliku depressiooni, kiire inflatsiooni jne tõttu, millega kaasneb tavaliselt masside mobiliseerimine ebalojaalse opositsiooni poolt. Kõige tõsisema kriisiga on tegemist siis, kui avaliku korra säilitamine on võimatu demokraatia raames, kui jõu kasutamine kellegi või millegi vastu muutub vältimatuks, kui ebalojaalne opositsioon on suuteline mobiliseerima suurt osa elanikkonnast.

Poliitilisel vägivallal on alati olnud tähtis osa demokraatia likvideerimisel, seda mitte niivõrd otsesel võimu ülevõtul, kui süsteemi legitiimsuse kaotamisel, võimuvaakumi tekitamisel. Tähtis on sealjuures eristada vägivalla kasutamise motiive: kas see peegeldab sotsiaalset ebaõiglust, mil määral, missuguses ulatuses, kelle vastu on ta suunatud, milliste parteide tegevus tingis vägivalla kasutuselevõtu. Sellest, missugune on vägivalla kasutuse iseloom, sõltub, kas süsteem tugevdab või vähendab oma legitiimsust, järelikult ka efektiivsust.

Kaasaegse riigi põhitunnuseks on see, et jõu kasutamise monopol kuulub seaduslikult politseile ning sõjaväele, mis alluvad riigi poliitilisele juhtkonnale. Kui otsust jõu kasutamiseks ei võeta vastu poliitilise võimu poolt, vaid selleks on vaja konsultee-

rida sõjaväelise juhtkonnga, siis on valitsus kaotanud suure osa oma legitiimsusest. Täpselt samuti juhtub siis, kui valitsus lubab teatud poliitilistel gruppidel jõudu kasutada. Viimased teevad seda teatud poliitilistel eesmärkidel, muutudes üha rohkem autonoomseks ja üha vähem alludes demokraatlikule valitsusele. Kui demokraatlik režiim soosib niisuguste paramilitaarsete organisatsioonide loomist, siis ta õõnestab oma eksistentsi aluseid. Just selline soosing mängis otsustavat osa demokraatliku valitsuse kokkuvarisemisel Itaalias, Austrias, Saksamaal, teatud määral ka Hispaanias.

Soomes ja Balti riikides loodi niisugused organisatsioonid põhiliselt vabatahtlikest ja reservohvitseridest sõjaeelsetel aastatel idapiiri kaitseks. Nende loomist tingis paljudel juhtudel hirm Vene invasiooni ees. Saksamaal olid nendeks SA ja SS. Teine põhjus — kui demokraatlik juhtkond hakkab kahtlema armee lojaalsuses, siis püütakse vastuabinõudena luua uusi, täiendavaid üksusi töölissalkade ja -rühmade näol. Antud tegevus on demokraatia raames piiratud. Ohtu tunnetades hakkab armee juhtkond valitsustegevuse vastu streikima veel suurema ühtsusega kui enne. Tulemusena kaotab valitsus sõjaväe silmis legitiimsuse.

Linz rõhutab, et nii paradoksaalne kui see ongi, nõuab demokraatlik režiim suuremal hulgal sisemisi julgeolekujõudusid kui stabiliseerunud diktaatorlik režiim, mis tugineb teatavasti hirmuefektile (Linz, Stepan 1978: 41–49). Demokraatias tuleb peale valitsususliidrite kaitsta ju ka opositsiooni ja isegi ekstremiste.

Demokraatia kriis ja paljurahvuselised riigid

Riigi legitiimsus eeldab territoriaalset terviklikkust, kus kodanikuvabadused oleksid tagatud. Paljurahvuselises riigis, kus eksisteerivad natsionalistlikud liikumised ning eraldumismeeleolud, võib riik kergesti elujõu kaotada. Stabiilne poliitiline süsteem eeldab kodanike seotust ja respekti võimude poliitiliste otsuste vastu. Ei ole kerge vastata küsimusele, millistel tingimustel on eraldumine vältimatu, legitiimne ja kasulik eraldujale põhimõtteil, mis ei läheks vastuollu liberaalse ühiskonnaga. Rahvusvähemuste õiguste kaitse teeb keeruliseks ka see, et mitte alati ei ole nood ühtsed. Osa neist toetab täielikku eraldumist (nn separatistid)

ja mõned pooldavad autonoomiat (nn mõõdukad). Konsensuse saavutamine on sel juhul raskendatud, eriti siis, kui esimesed hakkavad toetuma oma eesmärkide saavutamiseks ebalojaalsele opositsioonile või ekstremistlikele rühmitustele. Apelleerimine naaberriikides elavatele rahvuskaaslastele, keele ja kultuuri ühtsusele suurendab pingeid veelgi. Ei ole juhus, et paljurahvuselised riigid oma kireva etnilise koosseisuga ja erineva lojaalsusastmega on enamasti olnud ebastabiilsed demokraatiad.

Kriisi tunnusteks on valitsuse võimetus luua koalitsioone, parteide üha kasvav fraktsioonilisus, elektoraadi suurenev toetus ekstreemsetele rühmitustele. Selles faasis hakkavad paljud poliitilised jõud liituma ebalojaalse opositsiooniga, Isegi režiimi säilitada püüdvad parteid hakkavad tegutsema poollojaalselt võimule. Parlamendidebatid nõuavad kõrgendatud tähelepanu, paljud probleemid unustatakse, kogu tegevus on kaitsesuunitlusega. Valitsusparteide pinged ja lahkhelid ilmnevad veelgi tugevamini, harvad pole kabinetivahetused. Probleem on tõsisem koalitsioonivalitsuste puhul. Vähem mõjukad või väiksemad parteid püüavad luua alternatiivseid koalitsioone ja sedasama võib teha ka ükskõik milline mõjukas partei, mille ootusi ja huve pole piisavalt arvestatud. Tulemuseks on valitsuse juhtimisele mitteallumine. Riigi kõrgem võim seisab valiku ees: parlament laiali saata, püüda siiski koalitsiooni säilitada, leppida ebaefektiivse vähemusvalitsusega. Koalitsiooni säilitamine on küllalt tavaline nähtus parlamentlikes demokraatiates, nagu näiteks kolmandas ja neljandas Prantsuse vabariigis või sõjajärgses Itaalias. Koalitsiooni püsimine sõltub eeskätt sellest, kui tugevad on tsentristlikud jõud. Tuleb arvestada ka seda, et kriisisituatsioonis kasvab ettearvamatult lõhenemise ning parteide ja liidrite vaheliste tülide oht. See omakorda viib elektoraadi rahulolematuse kasvule, parteisid hakatakse süüdistama printsiibituses, oportunismis, isiklike huvide tagaajamises, ebastabiilsuses jne. Kahtlused süvenevad veelgi, kui parteid ja nende liidrid on liitunud sääraste jõududega nagu näiteks suurettevõtlus, religioossed organisatsioonid jne, ka piiritaguste võimudega, kes võivad iga hetk poliitikasse sekkuda. Välisfaktoreid siiski ei maksaks üle tähtsustada, nad võivad kriisi käiku oluliselt mõjutada, kuid ei ole selle tekke põhjuseks.

Niisuguses keerulises situatsioonis kasvab riigipea (presidendi, kuninga) mõju, kes kasutab oma õigusi. Tüüpiliseks tulemuseks on uued valimised ja valitsuse ebastabiilsuse kasv. Ühiskonnas, kus armee, riigiametnikud jt riiklikud struktuurid funktsioneerivad suhteliselt eraldi parteidest, on ilmne kalduvus autoritaarsetele tendentsidele. Kriisist väljumiseks tehakse panus sõjaväe tippjuhtidele, kellele pakutakse tähtsaid tsiviilameteid. Armee ja eriti ohvitserkond politiseerub ja ideologiseerub. Nende ees on omamoodi dilemma: kas toetada kehtivat režiimi või mitte. Armee kohalolekut kõrgemas võimuešelonis püütakse põhjendada rahumeelsete vajadustega, apoliitiliste põhjustega, vabade valimiste garanteerimisega, nagu Tšiilis, kus S. Allende kutsus kabinetti 3 kõrgemat sõjaväelast.

On ilmsed erinevused parlamentlike ja presidendisüsteemide vahel. Näiteks Ameerika Ühendriikides on tegemist stabiilse demokraatiaga, Ladina-Ameerika kohta ei saa seda kuidagi öelda. Kuidas seda seletada? Süsteemis, kus president kontrollib täidesaatvat võimu, määrab kabinetiliikmeid, kontrollib või lükkab tagasi seadusi, tunneb opositsioon end võimetuna. Teisalt annavad valimiste plebistsiitlik iseloom, korruptsioon ja onupojapoliitika presidendile võimumandaadi, mida ta pole ära teeninud. Antud tunnused avaldusid nii Brasiilias kui ka Allende-aegses Tšiilis. USAs on teatavasti võim rajatud föderatiivsuse põhimõttele. Ei tohiks unustada ka Senati prestiiži ega kaheparteilist süsteemi, mis määravad paljus USA poliitikat, sest võimusüsteem ei ole nii monistlik nagu Ladina-Ameerikas. Erinevus presidentaalsete ja parlamentlike süsteemide vahel seisneb (nagu ka konstitutsioonilistе monarhiate ja vabariikide puhul) selles, et esimestes puudub mõõdukas võim. President valitakse teatud kindlaks perioodiks, tema tagandamine eeldab konstitutsioonilist kriisi. Sõjaväelased omakorda esinevad sageli konstitutsiooni kaitsja sildi all. Olles julgustatud opositsiooni nõudmistest, väljendub nende tegevus "seaduslikkuse" tagamises.

Lahendamatud probleemid, ebalojaalse opositsiooni valmidus astuda välja režiimi vastu, efektiivsuse ja lõpuks legitiimsuse kaotus tekitab üldise pingeõhkkonna, mis avaldub masside teadvuses mõttena, et midagi tuleb ette võtta. Suureneb inimeste ebakindlus ja lootusetus, poliitilised jõud polariseeruvad. Tekib reaalne ko-

dusõja oht, eeskätt pool- ja ebalojaalsete jõudude tegevuse tõttu. Demokraatlikul juhtkonnal on sel juhul kaks teed: kas anda võim armeele, lootuses mitte põhjustada režiimi muutust, või mobiliseerida teatud jõudusid, näiteks ametiühinguid, selleks et anda võimule rohkem autoriteeti. Ebalojaalsel opositsioonil on parem variant siis, kui ta on saanud oma populaarsuse tänavatel, kui ta on suuteline jõuga ähvardama, kui ta on kanda kinnitanud parlamendis, kus saab konstitutsioonilise õiguse võimu rakendada, liitudes teiste parteidega. Salajased läbirääkimised, vajadus saada neutraalsete poliitiliste jõudude heakskiitu, huvigruppide soov lahendada kriisi — kõik see viitab tegevuse kandumisele parlamendiareenilt kuhugi mujale. Demokraatia kokkuvarisemise lõppfaasis hakkavad otsustavat osa etendama väiksemad rühmitused — komiteed, klubid, valimisringkonnad jne — et kohe võimu üle võtta. Eelnevalt poliitiliselt vähem aktiivsed elanikkonna kihid hakkavad üle minema ebalojaalse opositsiooni poolele lootuses, et see kõik viib stabiilsema ja efektiivsema valitsuse suunas ning lõpetab poliitilise vägivalla. Ning paradoksaalsel kombel võib eelnevalt ebalojaalne opositsioon, mis aitas kaasa ebastabiilsuse ja korralageduse tekitamisele, saada uues olukorras just korra ja stabiilsuse sümboliks.

Demokraatia kokkuvarisemisest räägitakse ajalooõpikuis seoses teatud sündmustega — Mussolini marss Rooma, Hispaania kodusõda, Allende surm jne. Tegelikult panid need sündmused punkti pikaajalisele protsessile, mis lõpuks kulmineerus. Ilmselt ei osanud paljud tollal öelda (ka need, kes kavatsesid otseselt režiimi kukutada), missugune režiim neid ees ootab. Poliitiline protsess arenes just niimoodi, sest paljud ei osanud tunnetada oma tegevuse tagajärgi, eksiti ka situatsiooni hindamisel. Retrospektiivselt on võimalik analüüsida, millised olid alternatiivse tegevuse võimalused, eriti võimuvaakumi perioodil, kus ajafaktor etendab olulist osa. On ju sagedased niisugused kirjeldused nagu tegevuse enneaegsus, hilisus, olukord polnud piisavalt küps jne. Kõik see taandub hiljem küsimusele, mida oleks saanud teistmoodi teha, ennetades sündmusi, kas demokraatlikud liidrid olid teadlikud alternatiivsetest võimalustest ja riskist, mille ees nad seisid. A. Stepan rõhutab, et demokraatliku režiimi lõpp tähendab paratamatult uue režiimi algust, mis on oma olemuselt protsess ja

mida saab kirjeldada. Enamikul juhtudest on põhitähelepanu pööratud demokraatlike režiimide otsustavatele staadiumidele, mis ei võimaldanud vältida kokkuvarisemist praktikas. Sealt ka vajadus uurida neid faase (Linz, Stepan 1978: 81–85). Demokraatia lüüasaamisel on mitmesuguseid tüüpe:

1) demokraatlikult valitud valitsuse kõrvaldamine grupi poolt, mis on valmis jõudu kasutama ja mille tegevus on seaduslik erakorralises situatsioonis;
2) võim, mis tugineb opositsioonijõudude integratsioonile, kes viivad läbi ainult teatud muutusi sotsiaalse struktuuri ja institutsioonide muutmisel;
3) võimu ülevõtmine hästiorganiseeritud ebalojaalse opositsiooni poolt, millel on massiline sotsiaalne baas ühiskonnas ja mille eesmärgiks on luua täiesti uus võimustruktuur, mis ei soovi jagada võimu isikutega eelnevast režiimist, välja arvatud mõnede vähestega üleminekuperioodil;
4) võimu ülevõtmine ei õnnestu ja nõuab pikaajalist võitlust (kodusõda); tulemus võib varieeruda alates suhteliselt liberaalsest autoritaarsest režiimist kuni eeltotalitaarseni.

Esimene neist neljast domineeris XIX saj. lõpus ja XX saj. alguses Hispaanias ja Ladina-Ameerikas, kus oli madal poliitilise mobilisatsiooni tase, tekkivates parteides järgiti nende liidreid ja eliiti, armeel puudusid eraldi poliitilised eesmärgid. Tulemus oli täpselt sama mis lavastatud valimiste puhul, kui üks grupp poliitikuid sarnaste eesmärkide ja sotsiaalse koosseisuga asendus teisega.

Teine mudel sobib kõige paremini nende Balkanimaade puhul, kus toimus üleminek kuninga diktatuurile (näiteks kuningas Caroli aegne Rumeenia, Jugoslaavia sõdadevahelisel perioodil).

Kolmas mudel meie nimekirjas ei ole just eriti sagedane, sest ebalojaalsed massilised poliitilised liikumised on harva tulnud võimule demokraatiates, kui välja arvata natsionaalsotsialistid Saksamaal. Unikaalsed asjaolud — edu valimistel, toetus teiste poollojaalsete jõudude poolt, armee neutraalsus — lubasid võimu pseudolegaalset üleminekut ilma avaliku vastupanuta. Fašism oma massiliikumisega, organisatsiooni eripäraga, ideoloogiaga, heterogeense sotsiaalse baasiga oli unikaalse ajaloolise situatsiooni tulemus. Konservatiivsed jõud, olles hirmutatud Vene

revolutsioonist, suhtusid fašismi kui liitlasse. Ka liberaalid ei tajunud neis reaalset ohtu, eriti Itaalias. Vaevalt, et nad tänapäeval paneksid lootuse massilisele antidemokraatlikule liikumisele, kaitsmaks neid võimaliku vasakpoolse revolutsiooni eest. Vastupidi, nad püüaksid töötada maksimaalselt demokraatia raames, kasutades vajaduse korral riigi sunniaparaati, olles kindlad, et kõik saab korda seaduslike vahenditega. Huvitav on asjaolu, et vaatamata ühiskonna politiseerituse, mobiliseerituse ja polariseerituse kõrgele astmele (Saksamaal opositsiooni mahasurumine) on võimu ülevõtmine olnud suhteliselt veretu. Lüüasaamine ilma võitluseta oli küllalt populaarne loosung sõjaeelsetel aastatel kommunistide hulgas, eriti fašismi kohta, mida arvati hävitavat end niikuinii iseenesest. Demokraatlik režiim ei tohiks kunagi ületada piiri, kus süsteemi ellujäämise eest võitlevad tema pooldajad tänaval. Stabiilse demokraatliku režiimi üks põhitunnuseid on see, et säilitatakse kontroll riigi sunnivahendite üle. Teatud mõttes on sõjavägi kaasaegses ühiskonnas vähemus, millega tuleb kogu aeg arvestada ja mis pole kaugeltki ühtne oma arusaamadelt. Järelikult sõltub kaasaja demokraatliku režiimi ellujäämine oluliselt ohvitserkonna sellest tiivast, mis pole seotud riigipöördega.

Kirjandus

Arendt, Hannah 1966. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and World

The Blackwell Encyclopaedia of Political Science. 1991. Ed. by Vernon Bogdanor. Basil Blackwell

Fest, Joachim C. 1970. *The Face of the Third Reich: Portraits of the Nazi Leadership*. New York: Pantheon Books

Friedrich, Carl I., Zbigniew K. Brzezinski 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger

Hagopjan, Mark H. 1993. *Režiimid. Liikumised. Ideoloogiad*. Tallinn: Olion

Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press

Jackson, Robert H., Carl G. Rosberg 1982. *Personal Rule in Black Africa*. Berkeley

Linz, Juan J. 1975. Totalitarian and authoritarian regimes. — *Handbook of Political Science*. Vol. III. Eds. Fred Greenstein, Nelson Polsby. Addison-Wesley

L i n z , Juan J. 1990. Transitions to Democracy. — *The Washington Quarterly*, Summer

L i n z , Juan J. , Alfred S t e p a n 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes*. Baltimore

T h e N e w Authoritarianism in Latin America. 1979. Ed. Mark David Collier. Princeton

O ' D o n n e l l , Guillermo 1973. *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*. Berkley

T h e O x f o r d Companion to Politics of the World. 1993. Ed. by Joel Krieger. Oxford University Press

S t e p a n , Alfred 1978. *The State and Society*. Princeton

T r a n s i t i o n s from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. 1986. Ed. by Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter and Laurence Whitehead. The John Hopkins University Press

T r a n s i t i o n s from Authoritarian Rule. 1991. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies by Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, The John Hopkins University Press

JÜRI RUUS (sünd. 1957) lõpetas Moskva Riikliku Ülikooli ajaloolasena, ajalooteaduste kandidaat 1988. a MRÜs. Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna politoloogia õppejõud. *Akadeemias* avaldanud artikli "J. A. Schumpeteri sotsiaalpoliitiline teooria" (1993, nr 2, lk 254–274).

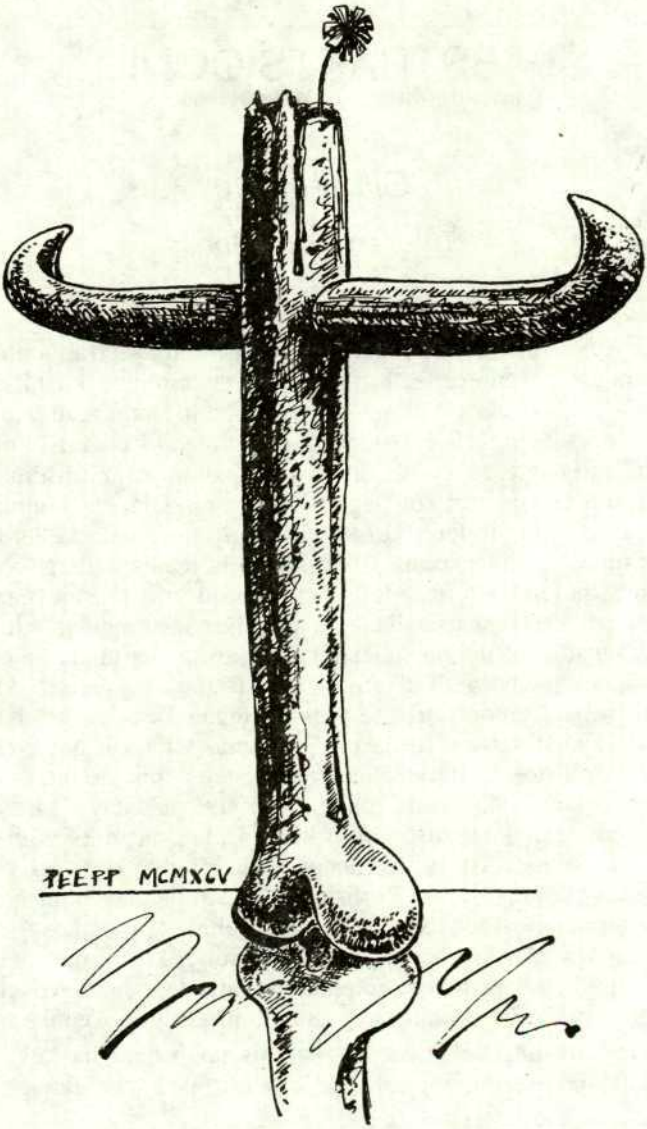

Peep Pedmanson
(1995)

ABSTRAKTSIOONID

Gilbert Ryle

Tõlkinud Paavo Annus

Püha Augustinus ütles: "Kui sa ei küsi minu käest, mis on Aeg, tean ma seda suurepäraselt; aga kui sa seda minult küsid, siis ei tea ma, mida öelda". Mis siis oli see, mida ta teadis suurepäraselt, ja mis oli see, mida ta ei teadnud? Ilmselt teadis ta täiuslikult selliseid asju nagu see, et eile juhtunud asjad on palju hilisemad kui need, mis leidsid aset kuu aega tagasi; et rändaja, kes kõnnib neli miili tunnis, liigub kaks korda kiiremini kui rändur, kellel kulub kaks tundi sama teekonna läbimiseks. Ta teadis, kuidas kõnelda asjadest ja kuidas mõista talle öeldud asju, mis täpselt määrasid kuupäevi, kestvusi ja kellaaegu; epohhe, aastaaegu ja silmapilke. Ta teadis, millal on südapäev, ning oskas kasutada kalendrit. Ta oskas asjatundlikult ja kergelt tulla toime konkreetsete kronoloogiliste ja kronomeetriliste ülesannetega. Ta oskas kasutada ja mõista ajalisi verbe. Mida ta ei suutnud teha, oli anda vastust näiteks sellistele abstraktsetele küsimustele: mis see on, mida on kahes nädalas kaks korda rohkem kui ühes nädalas? Miks võib Aeg, erinevalt lahingust, mitte kunagi alata ja miks võib Aeg, erinevalt kontserdist, mitte kunagi jõuda lõpule? Kas Aeg voolab ühtlaselt või korrapäratu kiirusega ja kas mõlemal juhul mõõdetakse tema kiirust teist sorti Aja abil? Lühidalt, mis on Aeg — on see Asi või Protsess või Suhe? On ta mingi kosmiline jõgi, ehk küll ilma kombatava veeta olematute kallaste vahel? Miski, mis ei voola välja ühestki lättest ega suubu ühessegi ookeani?

Me võiksime öelda, et Augustinus nagu ükskõik kes oskas vastata konkreetsetele faktilistele küsimustele aja kohta; aga nagu

---

Abstractions. — ***Dialogue (Canadian Philosophical Review).* Vol 1, 1962.**

kõik teisedki, ei suutnud ta vastata abstraktsetele küsimustele Aja mõistest. Aga mis vahe siis on neil konkreetsetel ehk faktilistel ning abstraktsetel ehk mõistelistel küsimustel?

Võtame teise näite. Nagu iga arukas inimene teadis Hume suurepäraselt, kuidas eristada juhtumit, mil ta kohtab sõpra varem kokkulepitult, sellest juhust, mil ta kohtab sõpra juhuslikult; ning oskas teha vahet kaardimängul, kus jaotaja jagab kõik ässad kavalat võtet kasutades endale, ja teisel, kus ta omandab need õnneliku juhuse tõttu. Sellest hoolimata, kui Hume küsib endalt filosoofina: Mis on Juhus? annab ta tegelikult vastuse, mille ekslikkust võime hõlpsasti tõestada. Ta ütleb, et kuna kõigel, mis iganes juhtub, peab olema mingi põhjus ja kuna juhus ei ole põhjus, siis järelikult öelda, et miski on toimunud juhuslikult — nagu oli sõprade kokkusaamisega —, võib tähendada üksnes seda, et see toimus mõnel meile teadmata põhjusel. Aga see vastus peab olema vale, sest ehkki me ei tea midagi vähktõve põhjustest, ei peaks me kunagi ütlema, et vähktõbi tekib juhuslikult. Järelikult ei saa sõna "juhuslikult" olla ekvivalentne fraasiga "teadmata põhjusel". Hume püüdis ebaõnnestunult vastata abstraktsele küsimusele juhuse mõiste kohta, kuigi igapäevases elus teadis ta suurepäraselt, kuidas eristada juhuslikke kokkusattumusi mittejuhuslike seikade ühtesattumisest. Meil on kiusatus öelda, et ta ei teadnud abstraktse nimisõna "juhus" tähendust, hoolimata sellest, et ta teadis väga hästi määrsõna "juhuslikult" tähendust. Ent kuidas sai ta tunda ühte, teadmata teist?

Tuues veel ühe näite: teil on raske öelda, mis on Teadmine ja mille poolest ta erineb Tõesest Uskumusest, kuid see raskus, milline ta ka oleks, ei vaeva teid enam, kui küsitakse selliseid konkreetseid küsimusi nagu: Kas te ikka veel teate Waterloo lahingu toimumisaega? Kui vanalt te õppisite või saite teada Pythagorase teoreemi? Miks on päheõpitud sõnamulinat lihtsam unustada ehk lakata teadmast kui tähendusrikkaid lauseid ja miks on proosalauseid lihtsam unustada kui värsse?

Pange tähele, et kuigi sel juhul mu abstraktne epistemoloogiline küsimus rakendas abstraktset nimisõna "teadmine", ei esine seda sõna nüüd mu konkreetseis küsimusis, seal on vaid aktiivsed verbid "teadma", "õppima" ja "unustama". Nii tekib kiusatus ütelda, et me ei tea abstraktse nimisõna tähendust, kuigi oleme täiesti kodus aktiivsete tegusõnade tähendustes. Siiski ei saa see

olla õige, sest kui inimene mõistab suurepäraselt aktiivseid verbe "teadma", "õppima" ja "unustama", teab ta kõike, mida ta vajab mõistmaks abstraktset nimisõna "teadmine". Kui laps on õppinud, mida tähendab vallutada või kaitsta kedagi teist, ei vaja ta tulevikus õppetunde, et aru saada abstraktsetest nimisõnadest "vallutus" ja "kaitse".

Sama asi on omadussõnadega. Inimene, kes on hästi tuttav tõenäoliste või ebatõenäoliste asjade ideega, on täiesti valmis mõistma abstraktset nimisõna "tõenäosus" — kuid ei ole siiski valmis vastama abstraktsele mõistelisele küsimusele "Mis on tõenäosus?" või "Kas tõenäosus on juhtumite omadus, toimugu need pealegi kunagi tulevikus, või on ta mõnede meie poolt nende juhtumite kohta mõeldud mõtete omadus?". Need abstraktsed küsimused Aja ja Juhuse kohta, mis ajasid segadusse Augustinuse ja tõid kaotuse Hume'ile, võib klassifitseerida kontseptuaalsete küsimustena. Need on küsimused Mõistete *kohta*. Aga selline küsimus nagu "Kui kaua kestis lahing?" või "Kas sõbrad kohtusid juhuslikult või ettekavatsetult?" on küsimus lahingu või kohtumise *kohta*. Siin opereeritakse aja ning juhuslikkuse mõistete*ga* [*operate with*]; ei opereerita aga nende *kallal* [*operate upon*]. Mingil määral on siin sarnasust skulptori tegevusega, kes tegutseb peitliga, kuid see, mille kallal ta töötab, on kivi. Peitli enda kallal opereerimine on pigem mehaaniku kui skulptori amet.

Pisut liialdades võiksime öelda, et mõistelisel küsimusel või mõistelisel formuleeringul on grammatiliseks subjektiks tavaliselt abstraktne nimisõna nagu "aeg" või "juhus" või "tõenäosus", samas kui faktiline küsimus lahingu, kohtumise või ilma kohta seostub vastava konkreetse ideega tegusõnade või omadussõnade või määrsõnade abil. Ilmaennustuses, mis teatab meile, et mingis piirkonnas on tõenäoliselt homme lumetorm, on subjektiks ilm mingis kohas ja mitte tõenäosuse mõiste. See idee tuleb sisse vaid määrsõnaliselt, kui ilmaootuste piiritlus. Aga seda öelda oleks liiga vägivaldne. Ilmateade võiks sama hästi olla sõnastatud "On olemas tõenäosus..." või "Lumetorm on väga tõenäoline selles ja selles regioonis". See ilmateade kasutab abstraktset nimisõna "tõenäosus", kuigi selle autor — kui seda temalt küsida — ütleks, et ta ei rääkinud tõenäosuse mõistest, vaid ainult ilmast. Abstraktse nimisõna "tõenäosus" või "aeg" kasutamine ei tõesta, et neid sisaldav lause väljendaks propositsiooni Tõenäosuse või

Aja mõiste kohta. Ta võib seda teha, aga ei tarvitse. Analoogiliselt võib ka filosoof või loogik arutada Teadmise, Aja, Juhuse või Tõenäosuse mõiste üle, siiski nonde või mõne muu abstraktse nimisõna kasutamisest hoidudes.

Kuidas on seotud abstraktne väide Aja või Tõenäosuse või Teadmise mõiste kohta, ükskõik kuidas ta on sõnastatud, konkreetse väitega, milles võib-olla räägitakse, et lahing kestis kolm päeva, kinnitatakse lumetormide tõenäosust või öeldakse, et koolipoiss ei tea enam Pythagorase teoreemi? (1) Abstraktne väide üldmõiste kohta on kahtlemata olulisel viisil keerulisem kui konkreetsed väited. Laps, kes pole veel piisavalt arenenud mõistmaks, et homme tõenäoliselt sajab lund, ei ole veel *a fortiori* valmis mõistma väiteid Tõenäosuse ja Aja mõiste kohta. (2) Enamgi veel. Abstraktsed väited Tõenäosuse ja Teadmise mõistest parasiteerivad konkreetseil väiteil, mida väljendatakse võib-olla määrsõna "tõenäoliselt" ja tegusõna "teadma", "õppima" või "unustama" abil — parasiteerivad sel kombel, et Tõenäosuse või Aja või Teadmise kohta väitja ütleb täiesti üldistes terminites midagi selle *kohta*, mida öeldakse näiteks öeldes, et homme hakkab tõenäoliselt sadama lund või et koolipoisil on ununenud miski, mille ta oli kord õppinud, nimelt Pythagorase teoreem. See, mis konkreetses väites on predikaadi või selle osa funktsioonis, on abstraktses väites räägitava sisuks. Väited Tõenäosuse kohta on olulisel viisil väited selle *kohta*, mida väidetakse väites, et midagi tõenäoliselt juhtub, või selle *kohta*, mida küsitakse küsides, kas lumesadu on tõenäolisem kui vihmasadu. Kui seda selgitada grammatikaüleselt, siis abstraktne nimisõna "tõenäosus" parasiteerib *inter alia* määrsõnal "tõenäoliselt" ja abstraktne nimisõna "aeg" parasiteerib *inter alia* tavaliste ajaliste tegusõnade ajavormidel. Peitel, millega skulptor täna hommikul kivi nikerdas, on täna õhtupoolikul objekt, mille kallal töötab mehaanik. Kuid ta töötab alati peitli *kui* tööriista kallal, mille abil tehti kivinikerdust ja tehakse jälle, olgugi et nikerdust ei tehta selle abil sel õhtupoolikul.

Võib-olla hakkame nüüd mingil määral mõistma, mis viis segadusse Augustinuse. Teda hämmeldas, et nii-öelda hommikul võis ta eksimatult ja segaduseta esitada ja jälgida tavalisi märkusi, mis sisaldasid ajalisi verbe ja kuupäevade, tundide ja epohhide määratlusi, ja nii-öelda õhtul ei olnud ta siiski võimeline vastama küsimustele Aja mõistest. Hommikune ja õhtune ülesanne kuu-

luvad eri tasandeile — selle kohta, mis hommikul juba tõhusalt, kuid siiski naiivsel viisil tehtud, näeb õhtune ülesanne ette uut, teatud kindlat tüüpi arutlust. Hommikul oli ta kõnelnud mõistlikku juttu igapäevastest asjadest, *inter alia* ajakategooriates; kuid õhtul pidi ta püüdma rääkida arukat juttu hommikusest arukast jutust.

Kuid nüüd järgmise punkti juurde. Ilmaennustuste eest vastutavad isikud peavad oma kuulajaile pidevalt ütlema näiteks, et lumetorm on tõenäoline mingis piirkonnas, kuna teistes regioonides on lumetorm ehk võimalik, aga vihmane ilm palju tõenäolisem; jne. Millisest intellektuaalsest motiivist lähtudes võivad nemad või ükskõik kes tõstatada "õhtupooliku" mõistelisi küsimusi, nagu mina neid nimetan, nimelt küsimusi selle kohta, millele toetuti hommikustes ennustustes selliste väljenditega nagu "tõenäoline", "võimalik, kuid vähem tõenäoline" jne? Kui hommikul oli neil küllalt selge, mida nad ütlesid, siis miks peaks neil või teistel inimestel olema vaja õhtupoolikul veel proovida midagi öelda nende asjade kohta? Mismoodi on mõned mõistelised probleemid jäetud lahenduseta, kui meteoroloog ütles hommikul tõemeeli, selgelt ja kooskõlaliselt kõik, mis ta tahtis öelda homse ilma kohta? Mida on õhtusel kontseptuaalsel diskussioonil lisada neile teemadele, mille kohta meteoroloogil oli hommikul kõik viimseni selge? Nii tema ise kui ta kuulajad mõistsid, mida ta oma jutuga silmas pidas, milleks seda siis veel põhjalikult lahata? Mis ajaküsimused Augustinust siis veel vaevasid, kui ta oli ometi kõigist neist kronoloogilistest ja kronomeetrilistest asjadest igapäevases maailmas mis vaja ennelõunal juba rääkinud ja aru saanud?

Võtkem uus näide. Me kõik peame igapäevases elus pidevalt tegelema eksistentsi ja mitte-eksistentsi konkreetsete küsimustega. Kui kaua aega tagasi mammutid eksisteerisid ja mis ajast peale on nad välja surnud ehk ei eksisteeri enam? Kas eksisteerib algarv 23 ja 29 vahel? Kas see saar on asustatud ehk kas eksisteerib sellel mõni inimolend? Isegi kui me räägime, et inimesed ehitavad sildu või maju, siis me räägime sellest, et nad annavad majale või sillale eksistentsi, lõhkudes aga võtavad neilt eksistentsi. Kui teist ja ateist vaidlevad Jumala eksistentsi üle, ei tarvitse nad jõuda ühele meelele; kuid eksistentsi ja mitte-eksistentsi mõistet kasutavad nad ühtmoodi.

Sellest hoolimata tekib ka n-ö õhtul eksistentsi ja mitte-eksistentsi mõistetega vähemalt niisama palju tuntud probleeme. Kuidas saab kuulutada midagi mitte-eksisteerivaks, näiteks algarvu 23 ja 29 vahel, või siis mammutit 20. sajandil, kui ometi ei *ole*, s.t ei *eksisteeri* midagi, millele saaks seda või mis tahes muud predikaati omistada? Aga mille poolest siis erinevad 100 kujutletavat dollarit 100 reaalsest ehk eksisteerivast dollarist, kui ma võin kujutleda oma 100 kujutletavat dollarit kõigi reaalsete dollarite omadustega, sealhulgas reaalsus? Taas kord tuleb küsida, kuidas on võimalik, et kuigi hommikul oli meil täiesti selge, mis asi on millegi eksistents, väljasuremine või mitte-eksistents, leiame õhtupoolikul end siiski ülesande ees kirjeldada, mis asi see siis meil õieti selge on. Miskipärast me ometi peame seda kirjeldada suutma. Mis liiki vajadus see on? Küsida nõnda on küsida, mis liiki probleemid on spetsiifiliselt filosoofilised probleemid. Miks meil on vaja filosofeerida?

Kaalugem järgmist vastusevõimalust. Mees võib lõunalauas väga hästi teada erinevust sibula ja peedi vahel. Ta tunneb nende nimesid, teab, kuidas nad maitsevad, võib eristada neid välimuse ja lõhna järgi; võib-olla isegi teab, kuidas neid kasvatada ja valmistada. Kuid ta ei suuda neid klassifitseerida; ei oska öelda, mis erinevaisse *liikidesse* sibulad ja peedid kuuluvad. Meiega on ehk umbes sama lugu. Me võime konkreetsetel juhtudel eristada eksistentsi mitte-eksistentsist, teadmist võhiklikkusest, kuud minutist; kuid me ei suuda öelda, mis sorti asi on millegi eksistents, mis sorti asi on teadmine või mis sorti asi on see, millest minut on lühike jupp. Võib-olla mõistete probleemid ongi liigituse probleemid? Julgen öelda, et samamoodi vaatles Sokrates oma filosoofilisi probleeme, nimelt kui probleeme, mille lahendus — kui ta seda kunagi leida suudab — oleks kujul: "Voorus on Teadmise liik, mis erineb teistest Teadmise liikidest selle ja selle poolest".

Ma ei pea seda vastust õigeks, nimelt järgmisel põhjusel. Filosoofiliselt huvitavad ja olulised probleemid on probleemid mõistetest, mis on tavaliselt liigagi läbivad ja ülearu kõikehaaravad, et neid käsitada kui paljaid liike kõrgematest liikidest. Aja, Teadmise, Tõenäosuse, Põhjuse, Juhuse, Eksistentsi, Eituse ja muud sellised mõisted ei ole harumõisted ning *a fortiori* mitte alamharu-, vaid nad on harudevahelised mõisted. Piltlikult öeldes ei kuulu

nad mitte ühte või teise erialasõnavarasse, vaid meie maailma kohta käivate mõtete teema-neutraalsesse [*topic-neutral*] süntaksisse.

Niisiis vaadelgem pigem teist võimalust. Mehe asemel, kes oskab eristada peeti sibulast, kuid ei suuda öelda, mis botaanilisse liiki nad kuuluvad, mõelgem külamehele, kes teab igat maja, tunneb väga hästi igat põldu, oja, teed ja jalgrada ümbruses ja keda esmakordselt palutakse koostama kaarti oma küla kohta või selle juures nõu andma — kaarti, mis liituks õigesti kõigi külgnevate piirkondade ja lõpuks ka tema maa ja isegi kontinendiga. Teda palutakse mõelda tema oma koduse maastiku üle viisil, mis on alguses sootuks võõras, välja arvatud see, et iga üksikpunkt, mis ta peab tähistama või identifitseerima kaardil, peab olema temale täiesti tuttav. Hommikul ta võib ikka eksimata kõndida kirikust raudteejaama. Kuid praegu, õhtupoolikul, peab ta kompassiga määrama suunad ja vahemaad kilomeetrites ja meetrites kiriku, raudteejaama ning nendevaheliste radade ja teede vahel. Hommikul oskab ta meile näidata teed ükskõik kust ükskõik kuhu; ometi on ta õhtupoolikul kimbatuses, kui peab kirjeldama kõiki teid — mitte lihtsalt sõnades, vaid sellistes kartograafilistes terminites, et ta kohalik kaart sobiks kokku kaartidega tervest piirkonnast ja maast. Ta peab nii-öelda *tõlkima*, seega oma kohaliku topograafilise teadmise universaalsesse kartograafilisse sõnastusse ümber mõtlema. Nüüd ta peab silmitsema isegi omaenese armsat kodu otsekui läbi rahvusvahelise atlase läbipaistvate lehekülgede.

Arvatavasti olete nõus, et Augustinuse hämmeldusel Aja mõiste üle on palju ühist külaelaniku segadusega, keda palutakse oma kodukülast mõelda kartograafilistes terminites.

Me peaksime märkima, et kui külamehel palutakse esmakordselt joonistada või lugeda oma kodukoha kaarti, siis osalt ajab teda segadusse just see, et tal tuleb seda teha täiesti üldiste, kartograafiliste terminite abil — s.t terminite abil, mida kasutatakse ka kõikide teiste kohtade kirjeldamiseks. Seal, kus ta tavaliselt mõtleb *oma* kodust, *oma* kirikust ja *oma* raudteejaamast isiklikes terminites, peab ta nüüd mõtlema neile impersonaalsetes, neutraalsetes terminites. Tema jaoks on ta küla erinev igast teisest, olles ta enese elu keskpunkt; kuid kaart on neutraalne, ei tee vahet tema küla ja kõigi teiste vahel. See esitab neid kõiki ühtede ja samade punktide, kontuuride ja värvide erinevate kombinatsioo-

nide abil. Kõik nende vahemaad, kompassi suunad ja kõrgused üle merepinna antakse samas tunderõhuta, erapooletus, impersonaalses koodis. Kaart ei ole kohalik hetkülesvõte või hetkvõtete album; see on fragment universaalsest diagrammist. Kui ta on välismaal, võib hetkülesvõte kodust põhjustada koduigatsust; aga kaardi-esitus tema kodust seda ei tee.

Sellest hoolimata on maakaart teadmiste kogum tema piirkonna kohta, mida tema isiklik kodusus sellega küll kunagi ei asenda. Lisaks isiklikule lähedusele oma ümbrusega peab ta samuti teadma selle geograafiat. Ta on õppinud midagi väärtuslikku, kui on sooritanud pealtnäha hämmastava siirde mõtlemiselt lähikonnale ainult isiklikus ja praktilises vahekorras mõtlemiseni sellele ka neutraalses, avalikus, kartograafilises vahekorras. Erinevalt Augustinusest võib ta nüüd öelda: "Kui sa hommikul mulle küsimusi ei esita, võin su juhatada jala selles piirkonnas ükskõik kust ükskõik kuhu; ent õhtul oskan *peale selle* öelda sulle vahemaad kilomeetrites ja kompassi suunad kõigi paikade vahel selles piirkonnas, või siit ükskõik kuhu tervel maal või isegi kõikjale terves laias maailmas." Lisaks tuttavatele hommikustele ülesannetele võib ta nüüd hakkama saada ka keerukate õhtustega. Mõlemad on territoriaalsed ülesanded ühe ja sama piirkonna kohta; ehkki eri tasandeilt. "Õhtune" ehk kartograafiline on keerukam "hommikusest", üksnes kellegi juhtimisest kirikust raudteejaama. Aga mingis olulises mõttes parasiteerib "õhtune" ülesanne "hommiku"-tüüpi ülesannetel, võib öelda, et selle nn sularahaväärtus, mida esindavad koodsümbolid kaardil, seisneb nimelt nendes põldudes, sildades, teeradades, jõgedes ja jaamades, millega kohalikud elanikud ja külastajad ja isegi maamõõdistajad pole tutvunud mitte kaardiuuringute abil, vaid *ambulando*.

Kuidas peaksime kohaldama seda analoogiat topograafilise teadmise kahest tasandist eristusele, millele oleme keskendunud, nimelt konkreetsete ja abstraktsete, hommikuste ja õhtuste, faktiliste ja mõisteliste kaalutluste vahel? Nimelt nii. Tehes oma igapäevaseid mittefilosoofilisi otsustusi, küsides tavalisi faktilisi küsimusi või andes konkreetset praktilist nõu, kasutan ma vajalikku hulka tuttavaid sõnu ja fraase. Need võivad olla piisavalt tehnilised või mitte-tehnilised või pooltehnilised väljendid. Mõni neist võib olla võõras mõne inimese jaoks, aga kui ma ise pole

nendega tuttav, siis üks kahest — ma kas hoidun neid kasutamast või kahtlen, kas olen öelnud, mida öelda soovisin.

Ent igal sõnal või fraasil, mida ma sel kombel kasutan — mõningate eranditega nagu täitesõnad — on selline toime mu väitele, nõuandele või küsimusele, et sellest saaks teistsugune väide, jne, niipea kui kasutaksin selle asemel mõnd teist, mitte-sünonüümset sõna või fraasi. See oleks teine väide omaette järeldustega, oma tõesuse ja vääruse mõõdupuuga, olles ühtesobiv ja sobimatu teiste liidetud väidetega, olles tõenduseks teiste järelduste poolt või vastu jne. Nimetagem nad lühiduse tõttu "järeldusniitideks". Kui ma olen tuttav sõna või fraasiga, siis ma tean *ambulando* niisuguseid kindlaid erinevusi, mis temaga kaasnevad eri väiteis jne, kus ma teda kasutan. Olles öelnud selle fraasiga midagi arukat, tean ma, mis asju veel öelda öeldu paremaks mõistmiseks. Olen nõnda kaugel nagu külaelanik, kes kirikust väljudes pöördub tavaliselt paremale, et kõndida koju, ja ei pea kunagi tühistama oma esimesi samme, pöördudes tagasi oma teelt. Ta on pidevalt õigel suunal kogu tee — kui ta pole just hajameelne või häiritud; ja see reservatsioon kehtib ka minu rääkimise ja mõtlemise puhul.

Kuid nüüd pangem tähele probleemi uut tahku. Asjad, mida me tihti, isegi tavaliselt ütleme, sisaldavad sõnade või fraaside segu või paljusust. Me peame lahutamatult ühendama ühe abil saavutatud mõju kõikide teiste poolt avaldatud mõjuga; ja mõnikord ühe neist tekitatud järeldusniidid veavad või näivad vedavat teise suunda kui teise omad. Näiteks võin tõetruult ja mõistetavalt kirjeldada väsinud meremeest tormis, kes on rassinud vabatahtlikult, kuid siiski tõrksalt; ja siis olen äkki segaduses. Minule näib, et ta ei rassinud sunniviisil, sest ta toimis vabatahtlikult seda tehes, hoolimata tõsiasjast, et ta seda teha ei soovinud. Loomulikud "vabatahtlikkuse" järeldusniidid näivad sikutavat eemale "tõrksuse" järeldusniitidest. S.t sellest ei piisa, et olla tuttav nende kahe määrsõna erineva mõjuga. Ma pean suutma *öelda*, mismoodi on nende näiv konflikt ebareaalne, nagu see peab olema, kui minu algne väide on mõistetav ja tõene. Nüüd olen vastamisi mõistelise probleemiga, kuigi kindlasti üsna lokaalse ja lihtsaga. Kuid siiski on see probleem, mille lahendus nõuab kaalutlemist täiesti üldistes terminites mõistete *tegevus*, *motiiv*, *eelistus*, *tahtejõud*, *valik* jne üle, ilma spetsiaalselt viitamata sellele meremehele või sellele tormile. Ma pean nii-öelda "vabatahtlikkuse" ja "tõrksu-

se" ideed, mille mõlemaga eraldi olen küllalt tuttav, asetama nüüd piirkondlikule kaardile. Ma pean nad suhestama teineteisega ning samuti teiste tuttavate ideedega, millega nad peavad või võivad ühendusse sattuda. Pean fikseerima, mida võin nimetada nende "loogilisteks asimuutideks" *vis-à-vis* teineteise ja *vis-à-vis* kõikide nende teiste normaalsete või võimalike naabrite suhtes. Loomulikult pole suured filosoofilised küsimused sellised nagu minu näide meremehe kohta, mis tekivad aeg-ajalt enam-vähem juhuslikult; nemad kerkivad vältimatult ikka ja jälle. Kui me kõneleme, nagu me alalõpmata seda tegema peame, ühesama hingetõmbega vastutusvõimelisest inimagendist toimivana maailmas, mis on nagu ta isegi, keemiliste, mehaaniliste ja bioloogiliste põhjuste ning tagajärgede tegevusväli, siis me üksnes ei kaldu, vaid oleme lausa sunnitud sattuma segadusse, mis põhjustatud näilistest kokkupõrgetest meie põhjuslike ideede ja meie moraalsete ideede juurde kuuluvate järeldusniitide vahel. Me tunneme, et inimesed *peavad* olema vabad; kuid siiski *peavad* nad, nagu me samuti tunneme, alluma ennustusele ja seletusele. Nende teod ei või olla masinlikud. Ometi ei või need olla ka mitte-masinlikud.

Aga kuidas? Ja nüüd me võime loodetavasti näha, et vastus sellele küsimusele "Aga kuidas?" ei ole nende hulgast, millele võib vastata kas meie hommikuse tutvuse põhjal karistatavuse ja teenete ideedega; või siis mõju, veetluse, rõhu ja pinge, stiimuli ja reaktsiooni ideedega. Me peame selle asemel nüüd umbusklikult jälgima ja kontrollima neid järeldusniite endid, millele tavaliselt naiivselt toetume. Peame opereerima nende *kallal*, mille *abil* tavaliselt meeleldi ja kõhklematult opereerime. Vajame nüüd teooriat oma igapäevasest praktikast, meie päevaste käikude geograafiat. Kui kaks või kakskümmend tuttavat järeldusniiti näivad vedavat eri suundadesse, siis ei piisa enam sellest, et suudame nõutuseta järgida neist igaühte eraldi. Peame suutma määrata nende suunad, piirjooned ja vastastikused põimumised; mõelda süstemaatiliselt selle *üle*, mille*s* me normaalselt lihtsalt kompetentselt ja isegi väledalt mõtleme. Meie igapäevasused on nüüd näiliselt vaenujalal iseendaga; nüüd tuleb pärastlõunane distsipliin ja meetod panna peale [*superimpose*] meie hommikustele harjumustele. Ükskõik kui veenvalt võib inimene hommikul vaielda ühel või teisel konkreetsel teemal, peab ta siiski võib-olla õppima sootuks uut liiki õppetükke, nimelt kuidas õhtupoolikul hinnata nende argumenti-

de maksvust ja kuidas võrrelda ja vastastikku siduda neid näiliselt vastupidiste või samalaadsete argumentide maksvusega.

Siit järeldub *esiteks*, et mingi mõiste filosoofiline uurimine, näiteks Aja või Võimalikkuse või Vabatahtlikkuse oma, ei saa kunagi olla selle mõiste uurimine üksinda, vaid ainult selle uurimine *vis-à-vis* paljude naabermõistetega ja siis *vis-à-vis* ka nende arvutute naabritega. Isegi kartograaf ei saa valmistada kaarti üksikust veeribast või kivirahnust. Siit järeldub *teiseks*, et mingi mõiste filosoofilise uurimise protseduur on paratamatult argumenteeriv või kui soovite, dialektiline protseduur. Filosoof ei ole teinud midagi seni, kuni pole näidanud nende järeldusniitide suundi ja piirjooni, millega mõiste mõjutab väiteid, kus ta esineb; ja näitamaks seda peab ta nii-öelda sikutama niidid läbi nende lähikonnas olevate niitide, mida ta omakorda peab samaaegselt sikutama.

Mis on ristuvad asimuudid kartograafile, on järeldusniitide ristamine filosoofi jaoks. Augustinuse hommikusest võimest öelda asju ja mõista asju ajalistes terminites ei piisanud õhtupoolikul, et koordineerida nende ajaliste terminite mõju väidetele teiste, nendega seotud terminite mõjuga neile väidetele. Ta oli kui meremees, kellelt, olgugi ta täiesti kodus omaenda laevas, päritakse laevastiku organisatsiooni ja paigutuse järele, kuhu tema laev kuulub. See pole lihtsalt uus küsimus vanast liigist. See on uut liiki küsimus.

GILBERT RYLE (1900–76), inglise filosoof, 1945–68 Oxfordi filosoofiaprofessor, 1947–71 ajakirja *Mind* peatoimetaja. Oli üks nn *tavakeele filosoofia* juhtivaid esindajaid, mõjutatud hilise Wittgensteini vaateist. Peateoses *The Concept of Mind* (1949) ründas Descartes'i dualismi, nimetades seda "tondiks masinas" — vaimu omaette substantsiks pidamine on *kategooriaviga*. Kaitses ise biheiviorismile lähedasi vaateid. Teisi tähtsamaid teoseid: *Dilemmas* (1953); *Plato's Progress* (1966).

TÕE JA TEADMISE KOHERENTSUSTEOORIA

Donald Davidson

Tõlkinud Anto Unt

Käesolevas artiklis kaitstavat teooriat võib väga hästi ka tõe ja teadmise koherentsusteooriaks nimetada. Teooria, mida kaitsen, ei võistle vastavusteooriaga [*correspondence theory*], vaid pigem kasutatakse selle kaitsmisel argumenti, millega püütakse näidata, et koherentsus sünnitab [*yields*] vastavuse.

Vaadeldava teema tähtsus on ilmne. Kui koherentsus on tõe kriteerium, siis on meil otsene seos epistemoloogiaga, sest kui-võrd meil on alust uskuda, et meie paljud uskumused [*beliefs*] on koherentsed paljude teiste uskumustega, on meil ka alust uskuda, et paljud meie uskumused on tõesed. Ja kui meie uskumused on tõesed, siis näikse olevat rahuldatud teadmise [*knowledge*] esmased tingimused.

Keegi võiks katsuda kaitsta tõe koherentsusteooriat, ilma et ta kaitseks teadmise koherentsusteooriat, sest koherentsete uskumuste omanikul võib puududa alus usuks, et ta uskumused on koherentsed. See ei ole eriti tõenäoline, aga siiski võib juhtuda, et keegi, kellel on küll tõesed uskumused ja piisav alus nendeks, ei loe oma uskumuse alust [*reason*] asjakohaseks. Teda on kõige

---

A Coherence Theory of Truth and Knowledge. — *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson.* Ed. by E. LePore. Oxford: Basil Blackwell, 1986, pp. 307–319.

Copyright ©Donald Davidson.

Avaldatakse autori loal.

Täname Madis Kõivu väärtuslike nõuannete eest toimetamisel.

parem vaadelda, nagu oleksid tal teadmised, mille kohta ta ei tea, et tal need on: ta peab end skeptikuks. Ühesõnaga, ta on filosoof.

Jättes kõrvale mõned ebatüüpilised juhud, on tähendus [*meaning*] see, mis viib kokku tõe ja teadmise. Kui tähendused on antud objektiivsete tõetingimustega, tekib küsimus, kust me teame, et need tingimused on rahuldatud, kuna see paistab nõudvat meie usutu vastandamist [*confrontation*] reaalsusele; ja idee sellisest vastandamisest on absurdne. Aga kui koherentsus on tõe kriteerium, siis on koherentsus ka kriteerium otsustamaks, kas objektiivsed tõetingimused on rahuldatud, ja me ei tarvitse enam selgitada tähendust võimaliku vastandamise baasil. Minu loosungiks on: vastavus ilma vastandamiseta [*correspondence without confrontation*]. Kui meil on õige epistemoloogia, siis saame olla realistid igas mõttes. Me saame aktsepteerida objektiivseid tõetingimusi kui tähenduse võtit, realistlikku vaadet tõele, ja toonitada, et teadmine käib objektiivse maailma kohta ega sõltu meie mõtetest või keelest.

Kuna minu teada ei ole olemas üht ja ainukest koherentsusteooriat, lubage mul kirjeldada neid vaateid, mida ma tahan kaitsta. On ilmne, et mitte iga kooskõlaline hulk tõlgendatud lauseid ei koosne üksnes tõestest lausetest, kuivõrd üks selline hulk võiks ju ka sisaldada vaid kooskõlalise lause *S* ja teine hulk ainult sama lause *S* eituse. Ning kooskõlalisust säilitavate lausete lisamine siin ei aita. Me võime endale ette kujutada lõputuid seisundikirjeldusi — maksimaalseid kooskõlalisi kirjeldusi —, mis ei kirjelda meie maailma.

Minu koherentsusteooria puudutab uskumusi või lauseid, mida peab tõeseks keegi, kes neist aru saab. Ma ei taha siinkohal öelda, et iga võimalik koherentne uskumuste hulk on tõene (või sisaldab peamiselt tõeseid uskumusi). Ma hoidun sellest, sest on nii ebaselge, mis on võimalik. Ühe äärmusena võiks lugeda, et võimalike maksimaalsete uskumushulkade ulatus on sama lai kui võimalike maksimaalsete lausehulkade ulatus, ja sel juhul poleks mingit mõtet toonitada, et kaitsmisväärne koherentsusteooria puudutab uskumusi ja mitte propositsioone või lauseid. Aga seda, mida on võimalik uskuda, saab ka teistmoodi ette kujutada, õigustamaks ütlemist, et mitte ainult kõik tegelikud, vaid ka kõik võimalikud koherentsed uskumussüsteemid on suures osas

õiged [*correct*]. Erinevus kahe arusaama vahel võimalikest uskumustest sõltub sellest, mida me arvame uskumuse loomusest, tema tõlgendamisest, põhjustest, kandjatest ja mallidest. Minu jaoks on uskumused inimese seisundid, kellel on kavatsused, soovid, meeleorganid; nad on seisundid, mis on põhjustatud sündmuste poolt ja mis põhjustavad sündmusi uskumuste kandjate kehades ja väljaspool neid. Aga isegi kõiki neid kitsendusi arvestades on palju asju, mida inimesed usuvad, ja veel rohkem asju, mida nad võiksid uskuda. Kõigil neil juhtudel on rakendatav koherentsusteooria.

Muidugi on mõned uskumused väärad. Mõiste "uskumus" mõte ongi peamiselt selles potentsiaalses lõhes, mille ta tekitab tõeseks peetava ja tõese vahele. Niisiis paljas koherentsus, ükskõik kui tugevalt seda ka defineerida, ei saa garanteerida, et see, mida usutakse, nii ka on. Kõik, mida koherentsusteooria võib tagada, on see, et enamik uskumustest koherentses uskumuste koguhulgas on tõesed.

Seisukoha sellist sõnastust saab pidada parimal juhul vihjeks, sest vaevalt on olemas tulusat viisi uskumuste loendamiseks [*counting*] ja seega pole ka selget tähendust ideel, et enamus isiku uskumusi on tõesed. Mõnevõrra parem viis selle asjaolu väljendamiseks on öelda, et eeldatakse eelistatult nende uskumuste tõesust, mis on koherentsed olulise [*significant*] uskumuskogumiga. Selle eelduse valguses on iga uskumus koherentsest uskumuste koguhulgast õigustatud samavõrd, kui on õigustatud mõistuspärase toimija (kelle valikud, uskumused ja soovid on koherentsed Bayesi otsustuste teooria [*decision theory*]* mõttes) iga kavatsuslik tegevus. Seega — et korrata —: kui teadmine on õigustatud tõene uskumus, siis näib, et kooskõlalise uskuja kõik tõesed uskumused moodustavad teadmise. See järeldus, ehkki liig ähmane ja rutakas, et olla õige, sisaldab endas tõe tähtsa tuuma, nagu ma hakkan tõendama. Enne ma vaid mainin paljusid käsitlemist vajavaid probleeme: Mida täpselt nõuab koherentsus? Kui palju induktiivset praktikat tuleb kaasata, kui palju peab siin ole-

*Inglase Thomas Bayesi (1702–61) poolt esitatud teooria hüpoteeside vahel valimiseks, mis põhineb teoreemil hüpoteesi algtõenäosuse ja tõendite tõenäosuse abil hüpoteesi lõpptõenäosuse arvutamisest. *Toim.*

ma tõest teooriat (kui säärane leidub) tõendusliku toetuse kohta? Kuivõrd mitte kellelgi pole täiesti kooskõlalist veendumuste süsteemi, siis koherentsus *milliste* uskumustega loob tõe presumptsiooni? Mõned neist probleemidest saavad selgema perspektiivi, kui ma kaugemale jõuan.

Peaks olema selge, et ma ei looda koherentsuse ja uskumuse kaudu tõde defineerida. Tõde on uskumuse ja koherentsusega võrreldes suurepäraselt läbipaistev ja ma võtan teda kui primitiivi. Tõde, rakendatuna lausete lausungitele, ilmutab oma jutumärgitustavat tunnusjoont [*disquotational feature*], mis pühitsetud Tarski T-konventsioonis*, ja sellest on küll, et tema rakenduspiirkonda määrata. Keele või rääkija puhul muidugi ei piisa tõe tarvis T-konventsioonist; on veel midagi, mis kandub üle keelest keelde või rääkijalt rääkijale. Mida T-konventsioon ja selle poolt tõeseks kuulutatud tavapärased laused nagu 'Inglise keele kõneleja öeldud "Rohi on roheline" on tõene parajasti siis, kui rohi on roheline' ilmsiks toovad, on see, et lausungi tõesus oleneb kahest asjast: mida sõnad räägituna tähendavad ja kuidas maailm on korraldatud. Ei ole mingit täiendavat relativismi kontseptuaalse skeemi, asjade vaatlemise viisi või perspektiivi suhtes. Kaks tõlgendajat, kes on kultuuri, keele ja vaatepunkti poolest nii erinevad kui soovite, ei pruugi lausungi tõesuse asjus ühel nõul olla, seda aga üksnes siis, kui neil on eri arusaamad sellest, kuidas asjad on maailmas korraldatud, või sellest, mida see lausung tähendab.

Ma arvan, et neist lihtsatest mõtetest saab teha kaks järeldust. Esiteks, tõde on vastavus viisiga, kuidas asjad on. (Selle väljendamiseks ei ole olemas otsest ja mitte-eksitavat viisi; et asjad õigeks sättida, on vajalik ringiminek rahuldamise mõiste kaudu, mille abil iseloomustatakse tõde.[1]) Seega kui tõe koherentsusteooria on aktsepteeritav, peab see olema kooskõlas mingi vastavusteooriaga. Teiseks, teadmise teooria, mis lubab meil tea-

---

*Poola loogiku Alfred Tarski (1902–83) poolt esitatud printsiip, mis on mingile keelele tõpredikaadi definitsiooni andmise "materiaalse adekvaatsuse tingimus". Teooria rahuldab seda nõuet ainult siis, kui skeemi "*S* on tõene parajasti siis, kui *p*" iga üksikjuht on temas tuletatav. *S* on siin objektkeele lause kirjeldus ning *p* tema tõlge metakeelde. *Toim.*

[1] Vt minu "True to the Facts". — *The Journal of Philosophy* (1969), lk 216–234.

da tõtt, peab olema realismi mitte-relativeeritud, mitte-sisemine versioon. Minu realismiversioon ei näi olevat ei Hilary Putnami sisemine realism ega ka tema metafüüsiline realism.[2] See ei ole sisemine realism, sest sisemine realism suhestab tõe mõne skeemiga ja seda ideed ei pea ma mõistetavaks.[3] Koherentsusteooria aktsepteerimise peamine põhjus ongi mõistetamatu dualism kontseptuaalse skeemi ja "maailma" vahel, millega tuleb hakkama saada. Aga minu realism ei ole kindlasti mitte ka Putnami metafüüsiline realism, sest *seda* iseloomustatakse kui "radikaalselt mitte-episteemilist", kust järeldub, et kõik meie enim läbiuuritud ning paika pandud mõtted ja teooriad võivad olla väärad. Ma arvan, et usu ja tõe sõltumatus nõuab vaid, et *iga* meie uskumus võiks olla väär. Loomulikult aga ei saa koherentsusteooria lubada, et nad kõik oleksid ekslikud.

Aga miks mitte? On ehk ilmne, et mingi uskumuse koherentsus uskumuste põhiosaga suurendab tema väljavaateid olla tõene, kui on alus eeldada põhiosa tõesust, kasvõi enam-vähem. Aga kuidas saab koherentsus üksinda põhjendada usku? Võibolla parim, mis me saame ühe uskumuse õigustamiseks teha, on apelleerida teistele uskumustele. Aga siis näikse tulemus olevat selline, et me peame aktsepteerima filosoofilist skeptitsismi, jäägu meie uskumused praktikas pealegi kõigutamatuks.

See on skeptitsism ühes oma tavapärases rüüs. See küsib: miks ei võiks minu uskumused vastastikku haakuda ja tegeliku maailma kohta tervikuna ikkagi väärad olla? Paljas äratundmine, et on absurdne või hullemgi katsuda *vastandada* meie uskumusi, ükshaaval või tervikuna, sellega, mille kohta nad käivad, ei vasta küsimusele ega näita ka küsimuse mõistetamatust. Lühidalt, isegi mõõdukas koherentsusteooria nagu minu oma peab skeptiku jaoks põhjendama oletust, et koherentsed uskumused on tõesed. Koherentsusteooria pooldaja ei saa lubada, et kinnitus tuleks väljastpoolt uskumuste süsteemi, samas kui seestpoolt ei

---

[2]Hilary Putnam, *Meaning and the Moral Sciences* (London: Routledge and Kegan Paul, 1978), lk 125.

[3] Vt minu "On the Very Idea of a Conceptual Scheme". — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* (1974), lk 5–20.

saa seda miski toetada, välja arvatud juhul, kui saab näidata, et see tugineb, lõpptulemusena või vahetult, millelegi sõltumatult usaldusväärsele.

On loomulik eristada koherentsusteooriat teistest teooriatest viitega küsimusele, kas õigustus saab või peab jõudma lõpule või mitte. Aga see ei määratle positsiooni, vaid pakub üksnes vormi, mille arutlus saab võtta. Sest leidub koherentsusteoreetikuid, kes arvavad, et mõned uskumused saavad olla ülejäänutele baasiks, kui teisalt saaks jääda seisukohale, et koherentsusest ei piisa, ehkki põhjendamine kunagi lõpule ei jõua. Mis eristab koherentsusteooriat, on lihtsalt väide, et uskumuse põhjendusena ei tule arvesse miski muu peale mõne teise uskumuse. Selle pooldaja lükkab mõistetamatuna tagasi nõudmise mingit muud sorti aluse või õigustus-allika järele. Ehk Rorty sõnadega: "Õigustusena ei tule arvesse miski, mis ei viitaks meie poolt varem aktsepteeritule, ja mitte mingil moel ei pääse me väljapoole oma uskumusi ja oma keelt, et leida mingit muud kriteeriumi kui koherentsus."[4] Nagu näete, nõustun ma selle koha pealt Rortyga. Kus meie arvamus lahku läheb — kui ikka läheb, on selles, kas jääb alles küsimus, et kui me "mingil moel ei pääse väljapoole oma uskumusi ja oma keelt, et leida mingit muud kriteeriumi kui koherents", kuidas me siis sellegipoolest saame teada ja rääkida objektiivsest avalikust [*public*] maailmast, mis pole meie omalooming. Mina arvan, et see küsimus jääb alles, aga ma kahtlustan, et Rorty nii ei arva. Kui tema vaated on sellised, siis küllap ta arvab, et ma teen vea, katsudes sellele küsimusele vastata. Sellegipoolest, läheb lahti.

Kõigepealt annan aga põgusa ülevaate mõningatest põhjendustest, miks ma loobun teadmise baasi otsimisest väljastpoolt meie uskumusi. "Baasi" all mõtlen ma siinjuures just epistemoloogilist baasi, õigustamise allikat.

Tõsiselt võetavais katseis üritatakse rajada uskumus ühel või teisel viisil meelte tunnistustele: aistingutele, tajule, antusele, kogemusele, meelteandmetele, toimuvale etendusele. Kõik niisugused teooriad peavad selgitama vähemalt kahte asja: milline täpselt on suhe aistingu ja uskumuse vahel, mis lubab esimesel

---

[4]Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature* (Princeton: Princeton University Press, 1979), lk 178.

õigustada teist? ja miks me peaksime uskuma, et meie aistingud on usaldusväärsed, see tähendab, miks peaksime usaldama oma meeli?

Lihtsaim idee on teatud uskumused samastada aistingutega. Hume nähtavasti ei eristanud rohelise laigu tajumist tajumisest, et laik on roheline. (Siin aitab suuresti kaasa sõna "idee" mitmetähenduslikkus.) Teised filosoofid märkasid Hume'i eksitust, ent katsusid saavutada samu tulemusi, vähendades lõhet taju ja otsustuse vahel nullini ning üritades formuleerida otsustusi, mis ei lähe kaugemale väitest, et taju või aisting või esitus eksisteerib (tähendagu see siis mida tahes). Sellised teooriad ei õigusta uskumusi aistingute baasil, vaid katsuvad õigustada teatud uskumusi, väites, et neil on täpselt sama episteemiline sisu nagu aistingutel. Sellise vaatega on seotud kaks raskust: esiteks, kui baas-uskumused ei sisalda midagi rohkem vastavaist aistinguist, ei saa nad toetada mingeid järeldusi objektiivse maailma kohta; ja teiseks, niisuguseid uskumusi ei ole olemas.

Lootustäratavam lähenemisviis on väita, et me ei saa eksida selle koha pealt, kuidas asjad meile näivad olevat. Kui me usume, et meil on aisting, siis meil ongi; seda peetakse analüütiliseks tõeks või keelekasutuse kohta käivaks tõsiasjaks.

On raske selgitada seda oletatavat seost aistingute ja mõnede uskumuste vahel viisil, mis ei kutsuks esile skeptitsismi teiste mõistuste [*minds*] suhtes, ja adekvaatse selgituse puudumisel tuleks kahelda selle seose järeldustes õigustuse jaoks. Kuid igal juhul on selle lähenemisviisi korral ebaselge, kuidas aistingud õigustavad usku nondesse aistingutesse. Asi on pigem selles, et niisugused uskumused ei nõuagi õigustamist, kuna uskumuse olemasolu toob endaga kaasa [*entails*] aistingu olemasolu, ja seega toob uskumuse olemasolu kaasa omaenda tõesuse. Kui siia midagi täiendavat mitte lisada, oleme tagasi koherentsusteooria teistsuguse kuju juures.

Aistingu või taju rõhutamine epistemoloogilistes küsimustes saab alguse ilmsest mõttest: aistingud on need, mis ühendavad maailma ja meie uskumusi, kandideerides seega õigustaja kohale, sest neist me oleme sageli teadlikud. Häda on aga selles, et see õigustus näib sõltuvat teadlik-olust [*awareness*], mis on vaid veel üks uskumus.

Proovime julgemat kurssi. Oletame, et me ütleme, et aistingud ise, verbaliseeritud või mitte, õigustavad teatud uskumusi, mis lähevad kaugemale aistingutes antust. Seega võib nägemisaisting vilkuvast rohelisest tulest teatud tingimustes õigustada uskumust, et roheline tuli vilgub. Probleem on selguse saamises, kuidas aisting uskumust õigustab. Muidugi kui kellelgi on nägemisaisting vilkuvast rohelisest tulest, siis on teatud tingimustel tõenäoline, et roheline tuli vilgubki. *Meie* võime seda öelda, sest me teame tema aistingut, aga *tema* ei saa seda öelda, sest me oletame, et tema õigustus ei pea sõltuma uskumusest, et tal on see aisting. Oletame, et ta usub, et tal pole sellist aistingut. Kas ka siis aisting õigustaks tema usku objektiivsesse vilkuvasse rohelisse tulesse?

Suhe aistingu ja uskumuse vahel ei saa olla loogiline, sest aisting ei ole uskumus ega mõni muu propositsionaalne hoiak. Milline siis on see suhe? Vastus on minu meelest ilmne: suhe on põhjuslik. Aistingud põhjustavad mõningaid uskumusi ja on *selles* mõttes nende baasiks või aluseks. Aga uskumuse põhjuslik seletus ei näita, kuidas või miks uskumus on õigustatud.

Põhjuse põhjenduseks muundamise [*transmuting a cause into a reason*] raskus tabab koherentsuse-vastast uuesti, kui ta katsub vastata meie teisele küsimusele: mis õigustab meie usku, et meie meeled meid süstemaatiliselt alt ei vea? Sest isegi kui aistingud õigustavad usku aistingutesse, ei näe me veel, kuidas nad õigustavad usku välistesse sündmustesse ja objektidesse.

Quine ütleb meile, et teadus ütleb meile, et "meie ainus informatsiooniallikas välismaailma kohta on see mõju, mida valguskiired ja molekulid meie meelepindadele avaldavad".[5] Mind häirib küsimus, kuidas lugeda sõnu "allikas" ja "informatsioon". Kindlasti on tõsi, et välismaailma sündmused ja objektid põhjustavad meie uskumusi välismaailma kohta, ja suurem osa põhjuslikkusest, kui mitte kõik, käib meeleorganite kaudu. Paraku saab mõistet "informatsioon" mitte-metafoorsel viisil rakendada üksnes esilekutsutud uskumustele. Seega "allikat" tuleb lugeda lihtsalt kui "põhjust" ja "informatsiooni" kui "tõest uskumust"

[5] W. V. Quine, "The Nature of Natural Knowledge". — *Mind and Language* (toim. S. Guttenplan; Oxford: Clarendon Press, 1975), lk 68.

või "teadmist". Meie meelte põhjustatud uskumuste õigustust ei paista ikka veel.[6]

Meie seni järgitud lähenemisviis õigustamisprobleemile peab olema vale. Me oleme katsunud näha seda niimoodi: isikul on kõik tema uskumused maailma kohta — see tähendab, kõik tema uskumused. Kuidas saab ta öelda, et nad on tõesed või sinnapoolegi? Ainult siis, nagu oleme kogu aeg eeldanud, kui siduda tema uskumused maailmaga, vastandades kindlad uskumused ükshaaval meelteandmetega, või siis tuues kõik uskumused korraga kogemuse kohtu ette. Mingil niisugusel vastandamisel pole mõtet, sest muidugi ei saa me oma nahast välja pugeda, et kindlaks teha, mis põhjustab neid sisemisi sündmusi, millest me teadlikud oleme. Vahepealsete astmete või entiteetide nagu aistingute või vaatluste lisamine põhjuslikule ahelale aitab epistemoloogilist probleemi üksnes ilmsemaks muuta. Sest kui need vahendajad on vaid põhjused, ei õigusta nad enda põhjustatud uskumusi, ja kui nad edastavad informatsiooni, võivad nad valetada. Moraal on ilmne. Kuna me ei saa vahendajaid panna tõtt vanduma, ei peaks me lubama vahendajaid oma uskumuste ja nende objektide vahele

---

[6]Mitmed teised lõigud Quine'ilt viitavad, et Quine loodab assimileerida aistingulised põhjused tõenduste hulka. Raamatus *Word and Object* (MIT Press, Massachusetts, 1960) lk 22 kirjutab ta, et "välisärritused ammendavad meie juurdepääsu välismaailmale". Raamatus *Ontological Relativity* (Columbia University Press, New York, 1969) lk 75 me leiame, et "sensoorsete retseptorite erutus on lõppkokkuvõttes ainus tõendus, mille abil kes tahes oma maailmapildini jõuab". Samal leheküljel: "Empirismi kaks peamist printsiipi jäävad rünnatamatuks. [---] Üks on see, et mis tahes tõendus teaduse jaoks olemas *on*, see *on* sensoorne tõendus. Teine [---] on, et sõnade tähenduste sisendamine peab lõppkokkuvõttes täielikult toetuma sensoorsele tõendusele." Raamatus *The Roots of Reference* (Open Court Publishing Company, Illinois, 1974) lk 37–38 ütleb Quine, et "vaatlused" on peamised "nii teooria toeks kui keele õppimiseks", ja jätkab: "Mis on vaatlused? Need on nägemine, kuulmine, kompimine, haistmine. Ilmselt on nad aistingud ja seega subjektiivsed. [---] Kas me peaksime siis ütlema, et vaatlus ei olegi aisting [---]? Ei..." Quine jätkab, hakates vaatluste asemel rääkima vaatluslausetest. Aga loomulikult ei saa vaatluslaused, erinevalt vaatlustest, esineda tõenduse rollis, kuni meil ei ole alust uskuda, et nad on tõesed.

maailmas. Muidugi on olemas põhjuslikud vahendajad. Kaitsma peame ennast episteemiliste vahendajate eest.

On olemas üldlevinud vaated keelele, mis õhutavad tagant halba epistemoloogiat. See ei ole muidugi juhus, sest tähendusteooriaid seovad epistemoloogiaga katsed vastata küsimusele, kuidas määrata kindlaks, et lause on tõene. Kui lause tähenduse teadmine (teadmine, kuidas seda õigesti tõlgendada) sisaldab endas teadmist või ongi teadmine, kuidas lause tõesust ära tunda, siis kergitab tähendusteooria sama küsimuse, millega meie kogu aeg heidelnud oleme, kuivõrd lause tähenduse andmine nõuab, et me täpsustaksime, mis õigustab selle lause väitmist. Koherentsuse pooldaja jääb siinjuures seisukohale, et pole kasu õigustuse allika otsimisest väljastpoolt teisi tõeseks peetavaid lauseid, samas kui fundatsionalist [*foundationalist*] otsib võimalust mõnigi sõna või lause mitteverbaalsete kaljude külge ankurdada. Ma arvan, et sellist vaadet jagavad nii Quine kui ka Michael Dummett.

Kindlasti on Dummetti ja Quine'i vaated erinevad. Muu hulgas on nad eri arvamusel holismi suhtes, mille järgi meie lausete tõesust tuleb kontrollida pigem koos kui ükshaaval. Seega on nad ühtlasi eri arvamusel küsimuses, kas on kasulik teha vahet analüütiliste ja sünteetiliste lausete vahel, ja küsimuses, kas rahuldav tähendusteooria saab lubada sellist määramatust, mille poolt väitleb Quine. (Kõigis neis punktides olen ma Quine'i ustav õpilane.)

Ent siinkohal puudutab mind, et Quine ja Dummett on ühel nõul põhiprintsiibi osas, nimelt et kõik tähendusse puutuv peab olema kuidagimoodi tagasi viidav kogemusele, antusele või meelelise stimuleerimise mallidele, millelegi vahendavale uskumuste ja tavaliste objektide vahel, mille kohta uskumused käivad. Seda sammu astudes avame ukse skeptitsismile, sest siis me peame lubama, et väga paljud — võib-olla enamik — lausetest, mida me tõeseks peame, võivad tegelikult väärad olla. See on iroonia. Katse teha kättesaadavaks tähendust on teinud kättesaamatuks tõe. Kui tähendus läheb sel viisil epistemoloogiliseks, siis lahutatakse tõde ja tähendus teineteisest tingimata. Muidugi võib nad uuesti jõuga paari panna, määratledes tõde millenagi, mida oleme õigustatud väitma. Aga selle abielu osapooled pole enam need, kes alguses.

Võtkem Quine'i ettepanek, et mida ka kujutab endast vaatluslause tähendus (informatiivne väärtus), on see määratud meeleliste stiimulite mallide poolt, mis põhjustaksid selle lause heakskiidu või tagasilükkamise rääkija poolt. See on imenutikas viis kätte saada see, mis on ligitõmbav verifikatsionistlike teooriate juures, ilma et tarvitseks rääkida tähendustest, meelteandmetest või aistingutest; esmakordselt muutis see vastuvõetavaks idee, et on võimalik luua ja peakski looma teooria, mida mina nimetan tähendusteooriaks, ilma et läheks tarvis seda, mida Quine nimetab tähenduseks. Ent Quine'i ettepanek nagu teisedki verifikatsionismi versioonid äratab skeptitsismi. Sest on selge, et meelelised stiimulid võiksid olla samasugused, nagu nad on, ka siis, kui välismaailm oleks hoopis teistsugune. (Meenutagem aju vannis.*)

Quine'i viis tähendusteta toime tulla on peen ja komplitseeritud. Mõne lause tähenduse seob ta otseselt stiimuli mallidega (mis Quine'i arvates moodustavad ka tõenduse lause heakskiiduks), järgmiste lausete tähendus on aga määratud nende tingituse viisiga esialgsetest ehk vaatluslausetest. Säärase tingituse asjaolud ei luba teravat jaotust lauseteks, mida peetakse tõeseks tänu tähendusele, ja lauseteks, mida peetakse tõeseks tänu vaatlusele. Quine selgitas seda näidates, et kui üks viis seletada rääkija lausungeid on rahuldav, siis on seda ka paljud teised viisid. Sellist tõlke määramatuse printsiipi, nagu Quine seda nimetas, ei tuleks pidada ei müstiliseks ega ähvardavaks. See ei ole müstilisem kui asjaolu, et temperatuuri saab mõõta nii Celsiuse kui Fahrenheiti järgi (või nende suvalise lineaarkombinatsiooniga). Ja see ei ole ähvardav, sest seesama protseduur, mis näitab ära määramatuse astme, näitab samal ajal ära, et äramääratu on ka kõik, mis meil tarvis läheb.

Minu meelest päästis piiri kustutamine analüütilise ja sünteetilise vahelt** keelefilosoofia kui tõsiseltvõetava distsipliini, näi-

---

*Hilary Putnami (sünd. 1926) esitatud mõtte-eksperiment skeptilise võimaluse arvessevõtmiseks — mitte miski ei ütle, et me ei ole tegelikult "ajud vannis", s.t et kõik meie kogemused pole antud nt elektriimpulsside abil otse ajule, mis asub elu-säilitavas vedelas keskkonnas. Putnami enda arvates on see näide seesmiselt vastuoluline. *Toim.*

**Autor viitab Quine'ile, kes artiklis "Two Dogmas of Empiricism" (1951) näitas selle eristuse võimatust. Vt ka Jaan Kivistiku

dates, kuidas jätkata ilma selleta, mida ei saa olemas olla: ilma kindlaksmääratud tähendusteta. Nüüd panen ma ette loobuda ka vahetegemisest vaatluslausete ja ülejäänud lausete vahel. Sest eristada lauseid, mille tõesusesse uskumist õigustavad aistingud, lausetest, mille tõesusesse uskumist õigustab üksnes apelleerimine teistele tõeseks peetavatele lausetele, on koherentisti jaoks samasugune needus kui eristada uskumusi, mida õigustavad aistingud, uskumustest, mida õigustab üksnes apelleerimine teistele uskumustele. Niisiis soovitan ma loobuda ideest, et tähendus või teadmine toetub millelegi, mis tuleb arvesse kui lõplik tõendusallikas. Kahtlemata sõltuvad tähendus ja teadmine kogemusest ning kogemus lõppkokkuvõttes aistingutest. Aga see "sõltub" väljendab põhjuslikkust, mitte tõendamist või õigustamist.

Ma olen oma probleemi nüüd väljendanud nii hästi, kui suutsin. Tähenduse või teadmise empiirilise aluse otsingud viivad skeptitsismini, samas kui koherentsusteooria paistab mitte suutvat põhjendada uskuja usku, et tema koherentsed uskumused on tõesed. Meid on tabatud kas skeptikule valesti vastamiselt või vastamata jätmiselt.

See dilemma ei ole tõeline dilemma. Skeptikule vastamiseks oleks tarvis näidata, et kui kellelgi on (rohkem või vähem) koherentne hulk uskumusi, siis on tal alust oletada, et enamik tema uskumusi ei ole ekslikud. Me oleme näidanud, et absurdne on otsida õigustavat alust uskumustele tervikuna, midagi väljaspool seda tervikut, mida saab kasutada meie uskumuste proovilepanekuks või nendega võrdlemiseks. Vastusena meie probleemile tuleb niisiis leida *alus* oletuseks, et enamik meie uskumusi on tõesed, mis ei oleks *tõenduse* vormis.

Minu argumentatsioonil on kaks osa. Esiteks ma toonitan, et õige arusaamine isiku kõnest, uskumustest, soovidest, kavatsustest ja teistest propositsionaalsetest hoiakutest viib järelduseni, et enamjagu isiku uskumusi peavad olema tõesed, mis õigustab presumptsiooni, et igaüks neist, kui ta on koherentne enamikuga ülejäänuist, on tõene. Seejärel jätkan väitega, et igaüks, kellel on mõtteid, ja seega iseäranis igaüks, kes endalt küsib, kas tal

---

järelsõna Quine'i *Tõe otsingule* (*Akadeemia*, 1995, nr 7, lk 1558–1559). *Toim.*

on mingit alust oletada, et tal on oma keskkonna loomuse asjus üldiselt õigus, peab teadma, mis asi on uskumus ja kuidas üldse uskumusi üles leida ning tõlgendada. Kuna need on täiesti üldised asjaolud, mida me ei saa kõrvale jätta, kui me suhtleme teistega või katsume suhelda teistega või isegi kui me ainult mõtleme, et suhtleme teistega, siis saab küllaltki ranges mõttes öelda, et me teame, et on olemas kalduvus oletada kelle tahes, sealhulgas meie endi uskumuste tõesust. Niisiis on tulutu, kui keegi tahab veel *edasisi* kinnitusi; need saaksid vaid täiendada ta uskumuste varu. Piisab äratundmisest, et uskumus on loomu poolest tõepärane [*veridical*].

Uskumuse tõepärasuse võib ära näha, pidades silmas, mis määrab tema olemasolu ja sisu. Uskumus nagu teisedki nn propositsionaalsed hoiakud on olemas tänu [*is supervenient*] eri sorti asjaoludele, käitumuslikele, neurofüsioloogilistele, bioloogilistele ja füüsikalistele. Sellele osutamine ei ole mõeldud õhutamaks psüühiliste nähtuste definitsioonilist või nomoloogilist taandamist millelegi põhilisemale ja kindlasti mitte ka epistemoloogiliste prioriteetide välja pakkumiseks. Asi on pigem arusaamises. Me omandame üht laadi arusaama propositsionaalsete hoiakute loomusest, kui suhestame neid süstemaatiliselt üksteisega ja teisetasemeliste nähtustega. Kuna propositsionaalsed hoiakud on vastastikku sügavalt läbi põimunud, ei saa me õppida neist ühe loomust, saavutades eelnevalt arusaamise teisest. Tõlgendajatena rajame endale teed süsteemi tervikuna, sõltudes suuresti vastastikuste suhete mustrist.

Võtame näiteks uskumuse ja tähenduse vastastikuse sõltuvuse. See, mida lause tähendab, oleneb osalt välistest tingimustest, mis põhjustavad selle, et ta saavutab mingi veenvusastme; ja osalt grammatilistest, rohkem või vähem loogilistest suhetest teiste lausetega, mida erineva veenvusastmega tõeseks peetakse. Kuna need suhted ise tõlgitakse otse uskumusteks, on lihtne näha, kuidas tähendus sõltub uskumusest. Uskumus omakorda sõltub samamoodi tähendusest, sest ainus juurdepääs uskumuse peenstruktuurile ja individuatsioonile on lausete kaudu, mida kõnelejad ja kõnelejate tõlgendajad uskumuste väljendamiseks ja kirjeldamiseks kasutavad. Seega kui me tahame valgustada tähenduse ja uskumuse loomust, tuleb meil alustada millestki, mis

ei eeldaks kumbagi. Quine'i ettepanek, mida ma põhiosas järgin, on võtta aluseks *ajendatud heakskiit* [*prompted assent*], põhjuslik suhe lause heakskiidu ja selle heakskiidu põhjuse vahel. See on hea koht, kust alustada uskumuste ja tähenduste identifitseerimise projekti, sest lause heakskiit rääkija poolt sõltub nii tema poolt lausele omistatud tähendusest kui ka sellest, mida ta maailma kohta usub. Ometigi on võimalik teada, et rääkija nõustub lausega, teadmata, mida lause tema poolt räägituna tähendab või mis uskumust see väljendab. Samavõrra ilmne on asjaolu, et kui heakskiidetud lausele on kord juba antud tõlgendus, siis on uskumus omistatud. Kui õiged tõlgendamisteooriad ei ole ühesed (ei vii üheselt korrektsete tõlgendusteni), siis käib seesama muidugi ka uskumuse omistamise kohta, kuivõrd viimane on seotud soostumisega konkreetsete lausetega.

Rääkija, kes tahab, et tema sõnu mõistetaks, ei saa oma potentsiaalseid tõlgendajaid süstemaatiliselt tüssata selle suhtes, millal ta laused heaks kiidab — see tähendab, neid tõeseks peab. Seega on tähendus, ja oma seotuse tõttu tähendusega ka uskumus, põhimõtteliselt avatud avalikule määratlemisele. Järgnevas kasutan ma selle asjaolu ära ja võtan sisse radikaalse tõlgendaja positsiooni, kui hakkan uskumuse loomuse järele küsima. See, mida täielikult informeeritud tõlgendaja suudab teada saada rääkija poolt silmas peetud tähendusest, ongi kõik, mida teada saada; sama käib rääkija uskumuste kohta.[7]

Tõlgendaja probleemiks on, et asi, mida ta eeldatavasti teab — rääkija lausetega nõustumise põhjused —, tuleneb, nagu me nägime, kahest asjast, mida ta eeldatavasti ei tea, tähendusest ja uskumusest. Kui ta teaks tähendusi, siis teaks ta uskumusi, ja kui ta teaks uskumusi, mida väljendavad heakskiidetud laused, siis teaks ta tähendusi. Aga kuidas saab ta mõlemad korraga teada saada, kui kumbki sõltub teisest?

Lahenduse peajooned nagu ka probleem ise pärinevad Quine'ilt. Ent ma teen Quine'i lahenduses mõned muudatused, nagu

[7]Nüüd ma arvan, et radikaalset tõlgendamist teostades on oluline algusest peale kaasata rääkija soovid, nii et tegevuse ja kavatsuse allikad, nimelt uskumus ja soov mõlemad, oleksid seotud tähendusega. Ent praeguses jutus ei ole selle teguri sissetoomine vajalik.

ma juba olen muutnud probleemi sõnastust. Muudatused on otseselt seotud epistemoloogilise skeptitsismi probleemiga.

Ma näen radikaalse tõlgenduse (mis paljuski, kuid mitte täielikult, sarnaneb Quine'i radikaalse tõlkega) eesmärki selles, et produtseerida Tarski laadis tõekirjeldus rääkija keele jaoks ja tema uskumuste teooria. (Teine järgneb esimesest pluss eeldatavast teadmisest tõeseks peetavate lausete kohta.) See lisab vähe Quine'i tõlkimise programmile, sest tõlge rääkija keelest omaenda keelde koos omaenda keele tõeteooriaga moodustavad rääkija tõeteooria. Kuid nihkumine tõlke süntaktiliselt mõistelt tõe semantilisele mõistele seab tõeteooria formaalsed piirangud esiplaanile ning rõhutab tõe ja tähenduse lähedase suhte üht aspekti.

Heausksusprintsiibil [*the principle of charity*] on otsustav roll Quine'i meetodi korral ja veelgi otsustavam roll minu versioonis. Kummalgi puhul suunab see printsiip tõlgendajat tõlkima või tõlgendama niiviisi, et lugeda mõningaid omaenda tõestandardeid rääkija poolt tõeseks peetavate lausete mustrisse. Selle printsiibi mõte on teha rääkija arusaadavaks, sest liiga suured kõrvalekalded kokkusobivusest ja õigsusest ei jäta alles ühist alust, millelt otsustada sarnasuse või erinevuse üle. Formaalsest vaatepunktist aitab heausksusprintsiip lahendada tähenduse ja uskumuse vastasmõju probleemi, piirates uskumusele lubatud vabadusastmeid, samas kindlaks määrates, kuidas tõlgendada sõnu.

Quine on rõhutanud, et meil pole muud valikut kui lugeda omaenda loogika rääkija mõtetesse; Quine ütleb seda lausearvutuse kohta ja mina lisaksin sama esimest järku kvanifitseerimisteooria korral. See viib otseselt nii loogiliste konstantide identifitseerimiseni kui ka kõikidele lausetele loogilise vormi omistamiseni.

Midagi heausksuse-laadset toimib nende lausete interpreteerimisel, mille heakskiidu põhjused tulevad ja lähevad koos aja ja kohaga: kui tõlgendaja regulaarselt leiab, et ta tunneb ära tingimused, mille korral rääkija oma laused heaks kiidab, siis võtab ta neid tingimusi kui rääkija lause tõetingimusi. See on üksnes üldjoontes õige, nagu me kohe näeme. Lauseid ja predikaate, mis vähem otseselt haakuvad kergesti jälgitavate juhtumustega, võib Quine'i kaanoni järgi tõlgendada nii, nagu soovitakse — on vaid otseselt maailmast tingitud lausetega seoses olemise kitsendus. Siin ma laiendaksin heausksusprintsiipi, et eelistada tõlgendusi,

mis säilitavad tõde nii palju kui võimalik: ma arvan, et tuleb kasuks vastastikusele arusaamisele, ja seega paremale tõlgendusele, tõlgendada võimaluse korral tõena seda, mida rääkija aktsepteerib. Selles küsimuses on mul vähem valikut kui Quine'il, sest ma ei näe, kuidas alguses tõmmata joon vaatluslausete ja teoreetiliste lausete vahele. Seda saab mitmel moel põhjendada, antud teema puhul kõige asjakohasem on asjaolu, et see vahetegemine baseerub lõppkokkuvõttes seda laadi epistemoloogilisel kaalutlusel, millest ma olen lahti öelnud: vaatluslaused baseeruvad otseselt millelgi nagu aistingud — meeleliste stiimulite mallidel — ja see on idee, mis, nagu ma kogu aeg kinnitanud olen, viib skeptitsismini. Ilma otsese seoseta aistingu või stiimuliga ei saa vaatlus- ja teiste lausete vahel epistemoloogiliselt tähenduslikelt alustelt vahet teha. Siiski jääb alles selliste lausete eristamine, mille heakskiidu põhjused tulevad ja lähevad koos vaadeldavate tingimustega, neist lausetest, mille külge rääkija klammerdub läbi muutuste, ja see annab võimaluse tõlgendada sõnu ja lauseid väljaspool loogilist.

Detailid ei puutu siin asjasse. Peaks aga olema selge, et kui mu kirjeldus sellest, mis suhtes on omavahel uskumus ja tähendus ning kuidas neist peab aru saama tõlgendaja, siis *on* enamik neist lausetest, mida rääkija peab tõeseks — eriti need, mille puhul ta on kõige kangekaelsem, mis on tema uskumuste süsteemis kõige kesksemad —, tõesed, vähemalt tõlgendaja arvates. Sest ainus ja seega vaidlustamatu tõlgendaja käsutuses olev meetod seab automaatselt rääkija uskumused vastavusse tõlgendaja loogikastandarditega ja seega omistab rääkijale ilmsed loogika tõed. Mõistagi esineb loogilist ja muud kooskõla erineval määral ja täiuslikku kooskõla ei maksa loota. Rõhutada tuleb vaid metodoloogilist vajadust leida piisavalt kooskõla.

Ka pole tõlgendaja vaatekohast mingil viisil võimalik avastada, et rääkija vaated maailmale on suurelt osalt ekslikud. Sest ta tõlgendab tõeseks peetavaid lauseid (mida ei tule eristada uskumuste omistamisest) vastavalt välismaailma sündmustele ja objektidele, mis põhjustavad lause tõeseks pidamist.

See, mida ma selle lähenemisviisi juures oluliseks aspektiks pean, võib kergesti märkamata jääda, sest see lähenemisviis pöörab ümber meie loomuliku viisi mõtlemisel kommunikatsioonist,

mis on tuletatud olukordadest, kus arusaamine on juba saavutatud. Kui arusaamine on juba kord saavutatud, siis oleme tihti võimelised välja selgitama, mida isik usub, täiesti sõltumatult sellest, mis tema uskumusi põhjustas. See võib meid viia kriitilisele, isegi saatuslikule järeldusele, nagu me saaksime kindlaks teha, mis tähendust keegi silmas peab, sõltumata sellest, mida ta usub, ja sõltumata sellest, mis põhjustas selle usu. Ent kui mul on õigus, ei saa me üldjuhul kõigepealt identifitseerida uskumused ja tähendused ning alles seejärel küsida, mis need põhjustas. Kausaalsus mängib asendamatut rolli meie poolt öeldu ja usutu sisu määramisel. Selle tõsiasja äratundmiseni võib jõuda, võttes sisse tõlgendaja positsiooni, nagu me olemegi teinud.

See on isiku kõne ja hoiakute tõlgendajapoolse õige tõlgendamise saadus, et tõe ja kooskõla aste agendi mõtetes ja kõnes on kõrge. Aga see on tõde ja kooskõla tõlgendaja standardite järgi. Miks ei võiks juhtuda, et kõneleja ja tõlgendaja saavad teineteisest aru ühiste, ent ekslike uskumuste baasil? Seda võib juhtuda ja tihti kahtlemata juhtubki. Ent see ei saa olla reegel. Sest kujutlegem hetkeks tõlgendajat, kes teab kõike maailmast ja sellest, mis paneb või võiks panna rääkija heaks kiitma mis tahes lauset oma (potentsiaalselt piiramatust) repertuaarist. Kõiketeadjast tõlgendaja, kasutades sama meetodit mis ekslik tõlgendaja, leiab, et ekslik kõneleja on valdavalt kooskõlaline ja veatu. Tema enda standardite järgi muidugi, aga kuivõrd need on objektiivselt õiged, siis osutub ekslik kõneleja valdavalt veatuks ja kooskõlaliseks objektiivsete standardite järgi. Kui me tahame, võime lasta kõiketeadjast tõlgendajal pöörata oma tähelepanu ka eksliku kõneleja ekslikule tõlgendajale. Tuleb välja, et ekslik tõlgendaja võib eksida mõnes asjas, aga mitte üldiselt; ja nii ei saa ta jagada universaalset viga agendiga, keda ta tõlgendab. Kui me oleme kord nõustunud minu visandatud üldise tõlgendusmeetodiga, on võimatu asuda õigesti seisukohale, et keegi saaks valdavalt eksida selles, kuidas asjad on.

Nagu ma juba mainisin, on olemas võtme-erinevus minu poolt praegu soovitatava radikaalse tõlgenduse meetodi ja Quine'i radikaalse tõlke meetodi vahel. Erinevus seisneb tõlgendust valitsevate põhjuste loomuse valikus. Quine paneb tõlgenduse sõltuma meelelise stimuleerimise mallidest, samas kui mina panen selle

sõltuma välistest sündmustest ja objektidest, mille kohta käivana lauset tõlgendatakse. Seetõttu on tähenduse mõiste Quine'il seotud aistinguliste kriteeriumidega, millest ta arvab, et neid saab käsitleda ka tõendusena. Siit tulenevalt omistab Quine episteemilise tähtsuse vaatluslausete eristamisele teistest lausetest, kuna vaatluslausetel nende otsese seotuse tõttu meeltega eeldatakse olevat omamoodi keeleväline õigustus. Selle väite vastu ma vaidlesin oma artikli esimeses osas, toonitades, et aistinguline stimuleerimine on tõepoolest osa uskumiseni viivast põhjuslikust ahelast, kuid seda ei saa ilma segiminekuta vaadelda stimuleeritud uskumuste tõenduse või õigustusallikana.

Mis minu arvates seisab tee peal ees meelte globaalsel umbusaldamisel, on asjaolu, et me peame kõige lihtsamatel ja metodoloogiliselt kõige põhilisematel juhtudel võtma uskumuse objekte uskumuste põhjustena. Ja tõlgendajatena me peame neid võtma sellena, mis nad tegelikult on. Kommunikatsioon algab siis, kui põhjused kokku saavad: teie lausung tähendab sedasama mis minu oma, kui usku tema tõesusesse süstemaatiliselt põhjustavad ühed ja needsamad sündmused ning objektid.[8]

Raskused sel teel on ilmsed, aga ma arvan, et neist saab üle. Otseselt rakendub meetod parimal juhul vaid juhtumilausetele — lausetele, mille heakskiitu süstemaatiliselt põhjustavad tavalised muutused maailmas. Järgmisi lauseid tõlgendab nende tingitus juhtumilausetest ja nendes esinevad sõnad, mis esinevad ka juhtumilausetes. Mõne juhtumilause tõepära ei varieeru mitte ainult koos keskkonna muutustega, vaid ka koos temaga suhestatud lausete usaldusväärsuse muutusega. Selle põhjal võib välja arendada vaadeldavuse määra eristamise kriteeriumid sisemistel alustel, ilma et peaks apelleerima uskumuste aluse mõistele väljaspool uskumusi.

---

[8]On selge, et tähenduse põhjuslikul teoorial on vähe ühist Kripke ja Putnami osutuse põhjuslike teooriatega. Need teooriad hoolitsevad põhjuslike suhete eest nimede ja objektide vahel, millest rääkijad ei pruugi midagi teada. Võimalus süstemaatiliseks veaks on seega suurenenud. Minu põhjuslikus teoorias on vastupidi — uskumuse põhjus on seostatud tema objektiga.

Nende probleemidega seotud ja kergeminigi haaratav on vea probleem. Sest on selge, et ka kõige lihtsamatel juhtudel võib üks ja sama põhjus (jänes lippab mööda) sünnitada erinevaid uskumusi rääkijas ja vaatlejas ning niimoodi õhutada heaks kiitma lauseid, mis ei saa kanda sama tõlgendust. Kahtlemata just see asjaolu pani Quine'i pöörduma jäneste juurest stimuleerimismallide kui tõlgenduse võtme poole. Puhtstatistilises mõttes ei ole ma kindel, kui palju üks lähenemisviis teisest parem on. Kas suhteline sagedus, millega identsed stimuleerimismallid vallandavad "Gavagai" või "Jänese" heakskiitmise, on suurem kui suhteline sagedus, mille samades rääkijas ja tõlgendajas vallandab jänes? See pole lihtne küsimus, mida saaks veenval viisil järele kontrollida. Aga rääkigu kujuteldavad tulemused pealegi Quine'i meetodi kasuks. Siis ma pean ütlema, mida ma pean ütlema igal juhul, et vea probleemi ei saa käsile võtta lause-lauselt, kõige lihtsamalgi tasemel mitte. Parim, mis me saame teha, on veaga holistlikult toime tulla, see tähendab tõlgendada niimoodi, et teha agenti võimalikult mõistetavaks, tundes tema tegusid, lausungeid ja kohta maailmas. Me leiame, et mõne koha pealt ta eksib, mis on tarvilik hind leidmaks, et muu koha pealt on tal õigus. Jämedas lähenduses tähendab leida, et tal on õigus, samastada tema uskumuste põhjused uskumuste objektidega, andes erilise kaalu kõige lihtsamatele juhtudele ja sallides viga, kus seda on kõige parem seletada.

Oletame, et mul on õigus, et tõlgendaja peab tõlgendama niimoodi, et rääkijal või agendil oleks valdavalt õigus maailma kohta. Kuidas aitab see isikut ennast, keda huvitab, mis alusel peab ta mõtlema, et tema uskumused on peamiselt tõesed? Kuidas võib ta teada saada põhjuslikest suhetest reaalse maailma ja oma uskumuste vahel, mis tõlgendaja viivad tõlgenduseni, et ta on õigel teel?

Vastus sisaldub küsimuses. Selleks et kahelda oma uskumustes või huvituda nende päritolust, peab agent teadma, mis asi uskumus on. See toob endaga kaasa objektiivse tõe mõiste, sest uskumuse mõiste tähistab sellist seisundit, mis võib reaalsusega klappida või mitte. Aga uskumusi identifitseerivad, otseselt ja kaudselt, ka nende põhjused. See, mida kõiketeadev tõlgendaja teab, sellele saab ekslik tõlgendaja piisavalt jälile, kui ta saab rää-

kijast aru, ja see on just komplitseeritud põhjuslik tõde, mis teeb meid, uskujaid, selleks, kes me oleme, ja fikseerib meie uskumuste sisu. Agent peab vaid järele mõtlema, mis asi on uskumus, et hinnata tõeseks enamikku oma põhiuskumustest, ja need tema uskumuste seast, millest ta kõige kindlamalt kinni hoiab ja mis on koherentsed tema uskumuste peakogumiga, kalduvad olevat tõesed kõige enam. Küsimus, kust ma tean, et mu uskumused on üldiselt tõesed, vastab endale ise, lihtsalt sellepärast, et uskumused on juba loomu poolest üldiselt tõesed. Ümber sõnastatuna või laiendatuna saab sellest küsimus, kuidas saan ma öelda, et minu uskumused, mis on oma loomu poolest üldiselt tõesed, on üldiselt tõesed?

Kõik uskumused on selles mõttes õigustatud: neid toetavad arvukad teised uskumused (vastasel korral ei oleks nad need uskumused, mis nad on) ja neil on presumptiivne soodumus olla tõene. Presumptsioon on seda suurem, mida suurem ja mõjukam on uskumuskogum, millega uskumus on koherentne, ja kuna pole olemas sellist asja nagu isoleeritud uskumus, pole olemas ka uskumust, mille kasuks poleks presumptsiooni. Selles suhtes erinevad tõlgendaja ja tõlgendatav teineteisest. Tõlgendaja vaatekohast surub metodoloogia peale presumptsiooni uskumuskogumi kui terviku tõesuseks, kuid tõlgendaja ei pea eeldama, et kellegi teise iga üksikuskumus on tõene. Üldine presumptsioon, rakendatuna teistele, ei tee neid üleni veatuks, nagu ma olen rõhutanud, vaid varustab meid taustaga, millelt lähtudes süüdistada neid eksimuses. Aga iga isiku enda eelispunktist vaadates leidub iga tema uskumuse jaoks erineval määral presumptiivsust.

Paraku ei saa me teha kaunist ja meeldivat lõppjäreldust, et kõik tõesed uskumused moodustavad teadmise. Sest kuigi kõik ta uskumused on uskuja jaoks mingil määral õigustatud, ei ole mõned neist õigustatud piisavalt või õigel viisil, et moodustada teadmist. Üldine presumptsioon uskumuse tõesuse kasuks päästab meid skeptitsismi tavapärase vormi käest, näidates ära, miks kõik uskumused koos ei saa väärad olla. See jätab peaaegu täielikult puudutamata ülesande täpsustada teadmise tingimusi. Ma ei ole tegelnud tõendusliku toetamise kaanonitega (kui selliseid ongi), vaid näitamisega, et kõik, mis tuleb arvesse mõne uskumuse

tõenduse või õigustusena, peab pärinema sellestsamast uskumuste koguhulgast, kuhu ta kuulub.

Järelmõtted, 1987

(artiklile "A Coherence Theory of Truth and Knowledge")*

Siin avaldatav artikkel on kirjutatud kollokviumi tarvis, mille organiseeris Richard Rorty Hegeli Kongressi puhul Stuttgardis 1981. a. Kollokviumil osalesid veel W. V. Quine ja Hilary Putnam. Meie tööd avaldati raamatus *Kant oder Hegel?* (toim. Dieter Henrich; Klett-Cotta, 1983). Pärast Stuttgarti oli meil neljal samal teemal vabamas vormis mõttevahetus Heidelbergis. Kui Ameerika Filosoofia-assotsiatsiooni Vaikse ookeani divisjon kogunes 1983. a märtsis, esines Rorty ettekandega, mille pealkiri oli "Pragmatism, Davidson ja Tõde". Osalt oli see kommentaar artiklile "A Coherence Theory of Truth and Knowledge". Ma vastasin sellele. Järgnevalt avaldas Rorty oma artikli parandustega versiooni raamatus *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson* (toim. Ernest LePore; Blackwell, 1986). Siinne märkus jätkab meie vestlust.

Mõned vananevad filosoofid, kelle hulka võib arvata Quine'i, Putnami, Dummetti ja mõistagi ka minu, murravad ikka veel pead tõe üle ja tõe, tähenduse ja epistemoloogia vaheliste sidemete või nende puudumise üle. Rorty arvab, et oleks aeg muretsemine lõpetada; ta usub, et filosoofia on need mõistatused läbi näinud või neist üle kasvanud ning peaks pöörduma vähem raskete ja huvitavamate teemade juurde. Eriti rahulolematu on ta sellega, et ma ei ole tunnistanud vana mängu otsasaamist, kuna ta leiab mu tööst kasulikku tuge oma valgustatud positsioonile; minu "ajast ja arust retoorika" alt tuvastab ta valdavalt õige suhtumise kondikava.

Oma artiklis, nii varasemas kui hilisemas, toonitab Rorty kaht asja: et minu vaade tõele taandub nii koherentsus- kui ka vastavusteooria kõrvaleheitmisele ning seda tuleks õigupoolest klassifitseerida pragmatistlikku traditsiooni kuuluvana, ja et ma ei peaks pretendeerima sellele, nagu vastaksin ma skeptikule, kui ma tegelikult käsin tal vaid jalga lasta [*to get lost*]. Valdavalt ma ühinen mõlemas küsimuses Rorty arvamusega.

---

*Raamatust *Reading Rorty*, toim. Alan Malichowski; Oxford: Blackwell, 1990.

Meie 1983. a arutelu ajal nõustusin oma teooriat edaspidi mitte kutsuma koherentsus- ega vastavusteooriaks, kui Rorty loobub tõe pragmatistlikust teooriast. Rorty on omapoolse kohustuse täitnud; nüüd ta eitab avalikult nii Jamesi kui ka Peirce'i tõekäsitlust. Mul on rõõm kinni pidada oma kokkuleppepoolest. Kui see ei oleks juba avaldatud, muudaksin ma ära pealkirja "Koherentsusteooria" ega kirjeldaks oma projekti nii, nagu näitaks see, kuidas "koherentsus sünnitab vastavuse". Üksnes sisemise tõenduse põhjal, nagu osutab Rorty, ei saa minu vaateid nimetada vastavusteooriaks. Juba nii ammu kui 1969. a ("True to the Facts", taastrükk raamatus *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, 1984) väitsin ma, et mitte ühegi asja kohta ei saa kasulikul ja mõistetaval viisil väita, et see vastab lausele; ja ma kordasin seda "Koherentsusteoorias". Ma mõtlesin siis, et asjaolust, et keele jaoks tõde iseloomustades on tarvis suhestada sõnad objektidega, piisab, et anda mingi pide vastavuse idee jaoks; aga nüüd näib see mulle veana. Viga seisneb teatud mõttes vaid vääras sõnakasutuses, ent terminoloogiline kombetus võib viia kontseptuaalse segaduseni ja nii on see ka siin. Vastavusteooriatest on alati arvatud, et nad seletavad või analüüsivad tõde ja seda üks Tarski-laadis tõeteooria muidugi ei tee. Ma loobuksin nüüd ka üldisest vastavusteooriale tehtavast etteheitest, et ei ole mingit võimalust, et me ealeski saaksime öelda, kas meie laused või uskumused vastavad reaalsusele. See kriitika on parimal juhul eksitav, sest keegi pole kunagi selgitanud, milles niisugune vastavus võiks seisneda; ja mis veelgi halvem, see rajaneb vääral eeldusel, et tõde on läbipaistvalt episteemiline.

Samuti kahetsen ma oma vaadete nimetamist "koherentsusteooriaks". Koherentsuse rõhutamine oli vaid viis osutada negatiivsele asjaolule, et "kõik, mis tuleb arvesse mõne uskumuse tõenduse või õigustusena, peab pärinema sellestsamast uskumuste koguhulgast, kuhu ta kuulub". Muidugi on see negatiivne seisukoht neid filosoofe, kes seda jagavad, tavaliselt viinud järelduseni, et reaalsus ja tõde on mõtte-konstruktsioonid; aga mind see niisuguse järelduseni ei vii ja kui mitte muul, siis sel põhjusel ei oleks ma pidanud oma vaateid nimetama koherentsusteooriaks. Koherentsuse rõhutamisest hoidumiseks on olemas ka vähem kaalukas põhjus. Koherentsus pole midagi muud kui kooskõla. Uskumushulga kooskõlalisus tuleb talle muidugi kasuks, kuid pole mingit võimalust, et isiku uskumused ei kalduks olema enesega kooskõlas, sest uskumusi individueerivad osalt nende loogilised omadused; seda, mis pole suuresti kooskõlaline paljude teiste uskumustega, ei saa võtta kui uskumust. "Koherentsusteooria" peaeesmärgil on vähe pistmist kooskõlalisusega; tähtis tees, mida ma kaitsen, on see, et us-

kumus on sisemiselt [*intrinsically*] tõepärane. See on alus, millelt ma kinnitan, et kui tõde ka ei ole episteemiline mõiste, ei ole ta ka täiesti eraldatud uskumusest (nagu ta seda erineval viisil on nii vastavus- kui ka koherentsusteoorias).

Koherentsuse rõhutamine oli minu poolt kohatu; oma vaadete "teooriaks" nimetamine oli selge lollus [*plain blunder*]. Oma artiklis rõhutas Rorty minimalistlikku hoiakut tõe suhtes ja ta arvas õigesti, et see hoiak on meil ühine. Seda võiks väljendada niimoodi: tõde on nii selge ja põhiline mõiste, nagu ta meil just on. Tarski on meile andnud idee, kuidas rakendada üldist mõistet (või püüda rakendada) kindlale keelele, eeldusel et me sellest juba aru saame; aga muidugi ta ei näidanud, kuidas seda üldiselt määratleda (pigem ta tõestas, et seda ei saagi teha). Iga edasine katse mõistet selgitada, defineerida, analüüsida või eksplitseerida on sisutu või väär: vastavusteooriad, koherentsusteooriad, pragmatistlikud teooriad, teooriad, mis samastavad tõe garanteeritud väidetavusega [*warranted assertability*] (võib-olla "ideaalsetel" või "optimaalsetel" tingimustel), teooriad, mis lasevad tõel seletada teaduse edu või kus tõde on teaduse lõpptulemus või mingi eliidi konversatsioon, kõik sellised teooriad kas ei lisa midagi meie arusaamisele tõest või leidub neile ilmseid vastunäiteid. Miks me küll ometi peaksime lootma, et suudame taandada tõe millelegi selgemale või fundamentaalsemale? Lõppude lõpuks, ainus mõiste, mille defineerimine Platonil õnnestus, oli muda (mustus ja vesi). Putnami võrdlus — katse kirjeldada tõde on võrreldav katsega defineerida "head" naturalistlikes terminites — näib asjakohane nii mulle kui Rortyle. See näib sobivat ka Putnami puhul, kui ta samastab tõe idealiseeritud ja garanteeritud väidetavusega (*Realism and Reason*, Cambridge, 1983, lk xviii).

Rääkija või rääkijate grupi kohta käiv tõeteooria, olemata küll üldise tõemõiste definitsiooniks, annab ometi kindla tajumuse, milleks see mõiste hea on; ta võimaldab meil lühidalt ja selgelt öelda, mida keegi, kes rääkijast või rääkijatest aru saab, teab. Säärane teooria püstitab ka küsimuse, kuidas tõlgendaja saaks kinnitada selle tõesust — küsimus, mida ilma selle teooriata ei saaks sõnastada. Vastus, nagu ma "Koherentsusteoorias" näidata katsun, toob esile olemuslikud suhted mõistete "tähendus", "tõde" ja "uskumus" vahel. Kui mul on õigus, siis igaüks neist mõisteist nõuab teisi, aga ükski ei ole allutatud teistele ja ammugi ei ole defineeritav teiste kaudu. Tõde ei ilmne mitte täiesti lahus uskumusest (nagu vastavusteoorias) ega ka sõltuvana inimlikest avastamismeetoditest ja võimetest (nagu episteemilistes tõeteooriates). Mis päästab tõe olemast "radikaalselt mitte-episteemiline" (Putnami väljend) pole

mitte see, et tõde oleks episteemiline, vaid see, et oma sidemete tõttu tähendusega on uskumus sisemiselt tõepärane.

Ja lõpuks, kuidas jääb Rorty üleskutsega lõpetada katsed skeptikule vastata ja käskida tal lihtsalt jalga lasta? Lühike vastus oleks, et seda on skeptikul juba aastatuhandeid ikka ja jälle teha kästud, aga ta ei näi kunagi kuulavat; filosoofina tahab ta argumente. Täpsemalt öeldes: Rorty artiklis "Pragmatism, Davidson, and Truth" on ehk vihje, nagu jätaks "naturalistlik" lähenemine tähenduse ja propositsionaalsete hoiakute probleemile skeptiku ilma manööverdamisruumist. See mõte, Rorty oma või mitte, on vale. Quine'i naturaliseeritud epistemoloogia, kuna see baseerub empiristlikul eeldusel, et see, mis tähendust me silmas peame ja mida me mõtleme, rajaneb kontseptuaalselt (ja mitte üksnes põhjuslikult) meelte tunnistusel, on avatud standardsele skeptilisele rünnakule. "Koherentsusteoorias" nägin ma palju vaeva, argumenteerides tähendusele ja teadmisele alternatiivse lähenemisviisi poolt ning näidates, et kui see alternatiiv oleks õige, ei saaks skeptitsism üldse paigalt minema. Ma nõustun Rortyga selle määrani; ma ei võtnud ette skeptiku "ümber lükkamist", vaid niisuguse visandi esitamise, mis minu meelest on õige ülevaade keelelise kommunikatsiooni alustest ning selle järeldustest tõe, usu ja teadmise jaoks. Kui tagada selle ülevaate õigsus, siis võib ka käskida skeptikul jalga lasta.

Ent selleks kohaks, kus meie vaated Rortyga lahknevad — kui ikka lahknevad —, on tähtsus, mille me omistame skeptiku purustamiseni viivatele argumentidele, ja huvis, mida me näeme tulemuses teadmise, usu, tõe ja tähenduse jaoks. Rorty tahab jäädagi sellesse positsiooni, kuhu argumendid meid on viinud: positsiooni, mis lubab meil hajutada skeptiku kahtlused, ja niimoodi loobuda andmast üldist õigustust teadmise pretensioonidele — õigustust, mis pole ei võimalik ega tarvilik. Rorty näeb lääne filosoofia ajalugu kui segiajamiste ja võitudeta lahingut mõistmatu skeptitsismi ja sellele vastamise vigaste katsete vahel. Mulle näib epistemoloogia Descartes'ist Quine'ini ühe komplitseeritud ja sugugi mitte mõttetu peatükina filosoofilises ettevõtmises. Kui see peatükk läheneb lõpule, siis tänu analüüsi viisidele ja ustavusele selguse standarditele, mis on alati eristanud parimat filosoofiat, ja kui on õnne ning ettevõtlikkust, siis jätkub see nii ka edaspidi.

DONALD HERBERT DAVIDSON (sünd. 1917 Springfieldis, Massachusettsi osariigis) on analüütilise filosoofia mõjukamaid esindajaid

käesoleva sajandi teisel poolel. Õppis Harvardis ning on töötanud mitmes ülikoolis, alates 1981 professor California ülikoolis Berkeleys.

Keelefilosoofias on ta paljuski arendanud edasi Quine'i ideid, keskendudes *radikaalse tõlgenduse* mõistele ning pidades mingi keele tähendusteooria eelduseks keelele Tarski stiilis tõedefinitsiooni konstrueerimist. See konstruktsioon leiab aset üldise holistliku tunnetus- ja tähendusteooria raames. Ta lähenemisviis on andnud paljudele lootust tähenduse kui usaldusväärse mõiste rehabiliteerimiseks. Davidson on hüljanud ka *kontseptuaalse skeemi* idee, mida on peetud omaseks ühele keelele või maailmanägemisviisile.

Vaimufilosoofias on Davidson kaitsnud nn *anomaalset monismi* ning esitanud idee tegevuste [*actions*] kirjeldamise võimalikkusest psüühiliste omaduste abil.

Ta tähtsamad artiklid on koondatud kogumikesse *Essays on Actions and Events* (1980) ja *Inquiries into Truth and Interpretation* (1984). Avaldanud veel teosed *Decision Making: An Experimental Approach* (1957, koos P. Suppesi ja S. Siegeliga) ja *Plato's Philebus* (1990); olnud osaline kolme artiklikogumiku toimetamises: *Words and Objections: Essays On the Work of W. V. Quine* (1969, koos J. Hintikkaga), *Semantics of Natural Language* (1972, 2. trükk 1977, koos G. Harmaniga) ja *The Logic of Grammar* (1975, koos G. Harmaniga). Tema filosoofiale on pühendatud mitu monograafiat ja artiklikogumikku.

EESTI FILOSOOFIA

Jaan Kaplinski

Küsimus, väljakutse on vana. Selle on esitanud Nietzsche oma teoses *Teispool head ja kurja*. Ta leiab, et on kõik põhjused uskuda, et uurali-altai keeleala filosoofiad (kus subjekti mõiste on vähem välja töötatud) näeksid maailma teise pilguga ja läheksid teisi radu kui indoeurooplased või musulmanid.

Nietzsche oli filoloog ja luuletaja, ta tajus keelt paremini kui enamik neist, kes end filosoofideks peavad ja nimetavad. Kuigi "filosoof" ja "filosoofia" on tavakeele mõisted ja nad ei ole sündinud piiride panekul, defineerimisel, vaid teisiti. Kui püüame defineerida, mis "filosoofia" on, oleme süüdi vaimses vägivallas.

Defineerimises avaldub võimutahe selgesti. MÄÄRATLEMINE ON MÄÄRAMINE. Määratlus on määrus, seadlus, seadus. Meie definitsioon püüab teistele ette kirjutada, kuidas nad peavad mõtlema ja mõistma. See on, nagu paneksime ühe sõna tähenduse kinni, tahaksime teistel keelata seda omal viisil pruukida. Võib öelda, et KEEL ON VANEM KUI MEIE ja me ei saa teda meelevaldselt muuta. Ent just defineerimine on muutmine. Keel ei ela definitsioonides ja definitsioonidest. KEEL ON SEGAKEEL, KEELES EKSISTEERIVAD IDEOGRAMMID JA HIEROGLÜÜFID KOOS HÄÄLIK- JA SILPKIRJAGA.

Üks asi, millega "filosoofia" palju on tegelnud, on tavalises keeles mõeldu tõlkimine teistsugusesse, ideogrammideta keelde, piltkirja tõlkimine silpkirja.

Definitsioonid on lühikesed, võimalikult lühikesed piltide, kujutluspiltide kirjeldused. Pilti aga on raske kirjeldada. Meie loomulik mõtlemine kasutab "mõisteid", need mõisted ongi otsekui ideogrammid, kujutluspildid. Meie mõtlemises elav, tekkiv tekst on nagu koomiks, kus põhiinfot kannab pilt, tekst täiendab

ja selgitab seda. Nüüd me ei ole enam rahul selliste koomiksitega, ideogrammilise mõtlemisega. Oleme võtnud ette tõlkida koomiksid tavalisteks piltideta tekstideks. See on raske, vist võimatu, kui me ei kasuta igas keeles endas olevaid võimalusi pilte sõnadesse, kirjeldustesse tõlkida ja neid võimalusi ei korralda, ei süstematiseeri.

Me ju teame, mis on hea, mis paha, mis ilus, mis inetu, mis armastus, mis õnn, mis kannatus, mis õiglus. Meil on neist asjust ideogrammid, mis oleme lapsena kuuldust ja loetust püüdnud ja moodustanud. Need on aga sisemised ideogrammid, kujutlused, milles on meelelisi elemente, mälestusi nähtust, kuuldust, kombatust, aga ka sõnastatut. Mõiste-ideogramm ei ole ei puhas tekst ega puhas pilt, ta on segu, pilaff, milles liha, riis, sool ja vürts on segamini, nii et neid ei saa enam lahutada.

Tuleb hetk, kus meid sunnitakse neid ideogramme seletama ja määratlema. See on filosoofiline hetk. See on meie tsiviliseeritud ühiskondades initsiatsioon. Meie mõisted, kujutlused seatakse kahtluse alla või isegi lõhutakse ja me peame hakkama sõnastama või õppima uusi. Peame õppima armastuse, õnne, õigluse, hea, paha ja palju muu definitsioone, mida traditsioon peab ainuõigeks. Meie kujutluspildid ja ideogrammid, meie armastus, õiglus, paha ja hea tunnistatakse valeks või vähemalt primitiivseks.

Muidugi käib praegu ühiskonnas võitlus võimu pärast ja see on ka võitlus definitsioonide pärast. Ilmuvad uued defineerijad, kes kuulutavad, et armastus ei ole mitte x, vaid y, et õiglus ei ole mitte w, vaid z. Filosoofia ei ole mitte see, vaid too.

FILOSOOFIA ON SEEGA VÕIMUMÄNG ja kes sellest mängust osa võtab, mängib võimu pärast. Filosoofiad on nagu parteid, kellel on oma kuulsad eelkäijad, omad definitsioonide süsteemid ja oma liikmeskond, kes need definitsioonid omaks võtab ja nendega mängib. Paradoks on selles, et teistel parteidel, teistel filosoofiatel on teised patriarhid ja teised definitsioonid ja nii ei leia filosoofiad kunagi üksmeelt, nende vahel on üllatavalt vähe dialoogi ja mõistmist. Filosoofia keeled on rohkem võimu- kui vaimukeeled, nad on autoritaarsed ja suletud, filosoofial ei ole tänini korralikku metakeelt, keelt, millesse saaks filosoofia keeli tõlkida ja neid niiviisi omavahel võrrelda.

Filosoofia on osa meie kultuurist. Initsiatsioon filosoofiasse on seesama defineerimine, noore inimese võõrutamine oma ideogrammidest ja tema sundimine aktsepteerima teatud kirjeldusi, definitsioone, mõisteid. Kuna need definitsioonid on tegelikult piltide tõlked, ümberjutustused, sõnastused, on nad tegelikult meelevaldsemad, kui filosoofid tahavad tunnistada. Definitsioonide meelevaldsuse tunnistamine õõnestaks nende võimu, muudaks ka filosoofia meelevaldseks, mänguliseks.

Filosoofia otsib vähem uut kui püüab vana teistmoodi korraldada, seletada, kirjeldada. Filosoofilise erakonna liider on see, kellel on jätkunud julgust öelda, et see ja see asi ei ole TEGELIKULT nii, nagu seni arvatud ja seletatud, vaid teisiti. Tal jätkub julgust öelda, et tema teab paremini, ja otsida endale jüngreid. Nemad võtavad liidri "tegelikult" omaks, usuvad sellesse, kuulutavad seda.

Mis aga tegelikult toimub, kui filosoof ütleb, et A ei ole tegelikult A, vaid B? Näiteks kui ta ütleb, et filosoofia ei ole see, mis on tehtud idamaistes keeltes, vaid ainult läänemaistes keeltes. Nii väites taotleb ta rohkemat kui lihtsalt sõna "filosoofia" kasutuse uurimist. Ta taotleb reglementeerimist, ta ei räägi teaduse, vaid võimu keelt.

Mida ikkagi tähendab see, kui ta ütleb, et filosoofia ei ole globaalne, vaid läänemaine? Seni on ju räägitud india ja hiina filosoofiast ja sellest tuhandeid raamatuid kirjutatud paljudes ida ja lääne keeltes. Ta tunnistab senist sõna, ta kasutab seda. Kui resümeerime teda, siis ta ütleb ligikaudu "Filosoofia ei ole kõik, mida filosoofiaks on nimetatud (peetud), vaid ainult osa sellest". Niisiis on seni sõnal "filosoofia" olnud vale, ilmselt liiga lai tähendus. Tähendust tuleb parandada, täpsustada. Miks? Kas "filosoofia" senises kasutuses on vasturääkiv, sisaldab kokkusobimatuid tähenduskomponente? Või on ta liiga lai ja laialivalguv? Mõlemal puhul tuleks sõna tähendusväli jagada mitmeks osaks. Seda ta aga otse ei tee. Ta lähtekoht pole loogiline, vaid voluntaristlik, ta TAHAB, et filosoofia oleks midagi muud kui seni. Ta tunnistab TEGELIKULT filosoofiaks vaid osa sõna denotaadist ja viskab ülejäänu lihtsalt üle parda, tegeleb nii-öelda filosoofia etnilise puhastamisega, selle puhtaksrookimisega ainesest, mis on talle filosoofiliselt või rassiliselt võõras. Selliselt juhul teda muidugi

ei huvita, mis minemaroogitust saab, kuidas uuskonfutsiaanlikku või vedanta "filosoofiat" nimetada. See lihtsalt heidetakse kõrvale, "ära".

Nii on meie filosoof saanud kätte õigema, filosoofiama filosoofia. Tähendab ta teadis, mis filosoofia on. Mis see teadmine tähendab? Mida ta teadis? Ei muud kui ühe sõna tähendust. Ta teadis (arvas, uskus?), et sellel sõnal (ju siis teistelgi) on olemas omad ÕIGED TÄHENDUSED. Kui ta nii ei oleks arvanud, ei oleks ta hakanud õiendama sellega, et üht sõna sedasi tarvitatakse. On ju tarvitatud kaua aega, kaks ja pool tuhat aastat enne teda. Või on siis tarvitatud ebateadlikult, segaselt, valesti? Nii ta tahes-tahtmata väidab.

Sõna õige tähendus ei ole talle lihtsalt tavaline tähendus, käibetähendus, sest ta tahab muuta just seda, öelda nagu Jeesus, et seni on öeldud, et filosoofia on see, nüüd ütlen mina, et mitte päris see. ÕIGE TÄHENDUS on midagi püha, midagi, millele võib ohvritki tuua.

See, kes ütleb, et A pole päris A, vaid hoopis midagi teistsugust, ütleb tegelikult, et ta teab selle sõna ÕIGET TÄHENDUST ja soovib, et seda sõna niimoodi kasutataks. Nii ta tahab tegelikult võimu sõnade üle ja sõnade kaudu inimeste üle. Kui teine teda kritiseerib ja seletab, et väites, et tegelikult pole see see, teeb ta tegelikult midagi muud, on see võimu keele neutraliseerimine võimu metakeelega. Võiks öelda: endise olukorra taastamine, keele vabastamine filosoofilistest võimumängudest.

Eesti filosoofiat ei ole veel olemas. On siia istutatud mitmesuguseid koolkondi. On filosoofia kateedrid, rühmad, jüngerkonnad. Kujutluses: uks ja uksel silt

FILOSOOFIA INSTITUUT

Kantimine, Fichtlemine, Hegeldamine tööpäeviti kella —

Viimasel ajal kostab sealt tihti kriginat, viilimist ja tagumist. Sealt väänatakse, taotakse ja viilitakse eesti keele sõnu sobima neljanda filosoofi — Heideggeri tõlkimiseks.

Nietzsche meenutus aga on olemas. Väljakutse keelele: tõrkuda, hakata vastu, loobuda tõlkimisest, keelduda olemast keel, millesse midagi ümber öeldakse, vaid keel, mis ise midagi ütleb.

See tähendab — keel, milles meie, kes me seda keelt kõneleme, kirjeldame oma ideogramme, oma kujutluspilte. See on meie oma abielu keelega, abielu, kus on ainult need kaks — meie kujutlus, meie ideogrammid ja meie keel. Seal ei ole juures kedagi tõlkimas ega õpetamas mõtlemis- või abielutehnikat, seda, kuidas olla ja mida teha. Ei van de Veldet, ei Kanti, ei Hegelit, ei Heideggeri.

Siin ei ole oluline, kas seda keele elustamist, keeles uinuvate mõttearenduse-võimaluste leidmist ja neile hinge sissepuhumist nimetame filosoofiaks või ei. See on kõige mugavam viis nimetada, eriti kui me ei usu, et sõnadel on õigeid tähendusi. Sõna normaalse kasutamise piiridesse "eesti filosoofia" aga mahub küll, nagu mahtus Miguel León-Portilla "Nahua filosoofia".

On kaks lähenemist. Esimesest oli juttu. See on piltide, piltkirja tõlkimine keelde, sõnadesse ja kirjeldustesse. Sealhulgas ka mõistete defineerimine. Piltkiri on enne, meil on pilt, kogemuspilt asjadest, mida tavatseme nimetada näiteks valuks, eluks, armastuseks, tarkuseks. Selle pildi sõnastamine on aga keeruline ja vaevaline. Seda on tehtud kaks tuhat aastat, aga kaugele jõudmata. Ikka peame vaidlema selle üle, mis valu, elu, armastus ja tarkus TEGELIKULT on, alustama otsast peale nende defineerimisega. Päevast päeva, põlvest põlve. Ja eri definitsioone ei saa ikka omavahel korralikult võrrelda, sest selleks ei ole ei pilt- ega silpkeelt. Hüpe piltkeelest silpkeelde ei kuulu ise kummassegi, ei väljendu piltides ega silpides. Kui oleks keel, mis sisaldab mõlemad, kui oleks piltide silpideks tõlkimise, mõistete defineerimise grammatika, oleks kõik lihtne ja suur osa filosoofiast ülearune, vist nii ülearune, et teda ei oleks mitte sündidagi saanud.

Teine lähenemine on silpide tõlkimine piltidesse. Siin on olemas silbid, sõnad, fraasid. Me süveneme nendesse, moodustame neid, mängime silplotot, mis sünnitab uusi huvitavaid kombinatsioone. See, mis kombinatsioonid on võimalikud, loomulikud, õnnestunud, määrab keel, määrab keele võimaluste grammatika.

* * *

Tõnu Luik tõlgib Heideggeri *Die Sprache spricht* — "Keel keelab". TEGELIKULT keel ei keela, meie keel ei keela, vaid keelitab. Keel keelitab. Kas siis ka meel meelitab? Või hoopis

meel meeldib? Ei tea, ei tule meelde. Kui ei tule meelde, kas siis oli meeles ja läks meelest ära või ei olnudki meeles?

Mis on meeles? Pilt. Meeles ongi pilt. Meel on piltkiri. Keel keelitab, nii et meel meelitab pildi meelde tulema. Meelest ära läheb pilt ise, ilma keeleta.

Keel ja meel käivad kõrvuti. Keel keelitab ja meel meelitab, aga kokku nad ei saa. Mis on nende vahel, mis ei lase neil kokku saada? Meie ise, meie olemegi see keele ja meele vaheline keeletus ja meeletus, keele-ja-meele-vahel- keeleta-ja-meeleta-olemine. Kas oleme keelest keeldunud ja meelest läinud või pole keeles ja meeles olnudki?

Meie olemine on eriline olemine, see ei ole olemas-olemine ega olemata-olemine, vaid kahevahel-olemine, kahe-ilma-vahel-olemine. Oleme kahe ilma vahel, vahel aga kummaski ilmas, ulatades mõlemasse. Oleme keelega ja meelega, kuigi mitte keeles ja meeles. Pooleldi keeles ja pooleldi meeles, poolekeelsed ja poolemeelsed. Kuid kas pole me ainult keeletuna ja meeletuna meie ise, kas ei ole kahevahel-olemine meie kõige omam olemine? Muu olemine, olemas-olemine ja olemata olemine on meie jaoks tegelikult ära-olemine, eemalolemine. Keeles ja meeles oleme endast ära, meelest ja keelest ära olles oleme endas. Endas olles võime olla ise, aga võime olla endana, olemata ise. Ise ja endas olles oleme ka kahekesi, oleme endaga, kahevahel endaga.

Keeles oleme teistega, keel on kohtamispaik. Meeles oleme üksi. Meeles me ei ole meie, oleme lihtsalt ise. Keeles me oleme meie, mina, sina, nemad, tema, teie. Keeles oleme keegi.

Või siis TEGELIKULT me ei ole keegi, vaid oleme kellenagi, meiena, minuna, sinuna, keisrina, kammerteenrina, taksojuhina, kirjanikuna. Keele kaudu oleme olemas, oleme olevas käändes, essiivis. Essiivne olemine ei ole päris olemine, olemine, mille oleme pärinud, mis on päriselt meie oma. See olemine on predikatiivne. Predikaat on nagu vastus, öeldistäide, küsimusetäide. Alus, subjekt on küsimus.

Alus on all, kõige all. Täite, öeldistäite all on keegi, miski, midagi, mida-keda saab nimetada, midagi nominatiivset. Selle all on mina-meie-tema. Nende all veel sügavamal see ja too, siin ja seal. Nende all midagi, mis pole see ega too, siin ega seal, aluste

alus, midagi, mis pole essiivne ega nominatiivne. Tema, mis küll õieti ei ole temagi, on algküsimus, *THE QUESTION*. Kõik muu on vastus. Iga ütlemine, iga öeldis on vastus, kuid ükski vastus ei ole päris. Ainult küsimus, küsimuste küsimus, aluste alus on päris. Päris on päritu. Meie ei ole päris, meiena-olemine ei ole päritud olemine. Kas olemas-olemine on päritud, on päris?

* * *

Vähemalt üks tõsine katse leida filosoofia metakeelt on olemas. See on Pierre Bourdieu katse, kes vaatleb filosoofiat võimu keelena. Näiteks Heideggeri "poliitilist ontoloogiat", Heideggeri "konservatiivse revolutsiooni" ideoloogina. Mis konservatiivne revolutsioon Bourdieu ja tema mõttekaaslaste meelest on? Meil on sellele raske vastata, oleme ise selle sees, liiga sees, et eemalt näha ja aru saada. Minu arvamus on: konservatiivsus on siin just selle päris ja päritud olemise taastamine, mis vahepeal segi ja eksi läks. Võrdpilt: kord nägin autot, mis vedas kaste elus kanadega, tegi avarii ja läks ümber. Kastid laiali ja katki, kanad-kuked väljas, teel ja tee ääres siblimas, kiremas ja kaagutamas. Kanad-kuked segavad liiklust, agulirahvas tuleb ajalukku, liberaalid ja massid lagastavad kõik põlise, hea ja ilusa. Alla käivad kunstid, usk, head kombed ja filosoofia. Filosoofiast, mis kord oli teoloogia toatüdruk, tahetakse nüüd teha pööbli ja rahavõimu kontoriametnikku. Praktiline filosoofia on juba filosoofia üle irvitamine, *contradictio in adiecto*, samahästi võiks öelda praktiline teooria. Praktiline filosoofia on keeletu keel, keel mis ei keela ega keelita, vaid segab keeled ära. See on paabeli segaduse keel.

Mida teha selle vastu? Eks katsuda keel keelama ja keelduma panna. Panna keel jälle piire tõmbama, piiritlema, teha keelest juhtnöör, ohjad, trellid. Keel on löönud meele lainetama, nüüd peab ta meelelained jälle maha rahustama peab meile meelde tuletama, kust me tegelikult päriselt pärit oleme. Keel on päritud, nii oleme ka meie. Meie päritolu on meie puur ja keel peab meid sinna tagasi keelitama.

Puurid said korda tehtud, kanad-kuked kinni püütud ja sinna tagasi pistetud. Auto sõitis edasi, ma ei tea, kas tapamajja või ühest kolhoosist teise.

Kas keel on olemise kodu või mäng selles kodus? Kas see on tõsine mäng või naljamäng? Kas olemine on tõsine? Vahest tasub küsida, kas ta on tõeline. Kui olemine on tõeline, siis me tõesti oleme. Aga kui ei? Siis ei ole tõesti, vaid kuidagi teisiti. Ehk mängult. Ja kui olemine on mängult-olemine, ei saa ka keel olla tõsine. Keel on mängukeel, naljakeel. Meie keel on naljakas keel, kui me räägime, mõtleme, kirjutame, filosofeerime, siis teeme nalja. Teeme nalja seepärast, et olemine ei ole tõeline ja kui me oleme tõsised, siis meie keel, meie mõtlemine ja filosoofia ei sobi selle tõelusega kuidagi kokku. Me teeme nalja, aga ei saa ise aru, et teeme. Oleme seespidi tõsised ja välispidi naljakad. Kui oleksime seespidi naljakad, oleksime välispidi tõsised, sest meie nali sobiks hästi ebatõelise tõelusega.

On naljajuttu, naljalaulu, naljamehi ja naljapilte. Aga mis on naljamõte? Mis on naljafilosoofia? Naljafilosoofia on seespidi naljakas, kasutab keelt naljakalt, ei võta keelt ega filosoofiat tõsiselt. Naljafilosoofiale ei ole keel kodu, puur või tarandik, vaid mäng ja nali. Naljafilosoofia ei püsi puuris, sest ta näeb, et puur, mida võetakse tõsiselt, ei ole tõesti, ei ole tegelikult puur. Puur ei ole tõeline tõelus. Naljafilosoofia tõestab, et see nii ei ole, naljafilosoofia tõestab tõeluse ebatõelust ja iseenda ebatõsisust. Naljafilosoofia tõestab iseenda võimatust, naljafilosoofia on tegelikult paradoksaalne, absurdne ja antinoomiline. Tema paradoksaalsus avaldub ka selles, et ta on ühtaegu tõsine ja naljakas, ta püüab tõestada, et ei ole midagi tõelist ja tõsist, kuid väidab seda nii, nagu ta väidaks seda tõsiselt. Kui naljafilosoofia on tõsine, on ta naljakas, ja kui ta on nali, on ta tõsine. Naljafilosoofial ei ole kodu, aga ta ei olnud kindlasti võõras neile kreetalastele, keda omal ajal peeti valetajateks.

Naljafilosoofia on ühelt poolt naljakas ja teiselt poolt imelik, kummaline. See on nagu vaadata veepinda alt, mis siis on nagu õhupind, või ülevalt, nii et ta on päriselt veepind.

Naljafilosoofia on paradoksaalselt naljakas: see ütleb midagi ka tõeluse kohta, mida naljafilosoofias võib nimetada ebatõeliseks tõeluseks.

Eesti naljafilosoofia on see, mis teeb eesti meele ja eesti keele naljaks ja sellega koos iseenda, "eesti filosoofia". Eesti naljafi-

losoofia on peegel, millesse me oma keeles ja meeles vaatame ja naerame. Naerame end lahti defineerimiste ja rahvuslike filosoofialotode võimumängudest.

Mis jääb? Midagi ei jää. Kellelgi ei ole võimu kellegi ega millegi üle. Ka iseenda üle mitte. Olemine väljaspool keelt ja meelt, väljaspool võimu ja võimul või võimu all olemist. Vabadus, mille keel pole keel, vaid tants, sõnadeta laul, lõhnad ja värvid. Tants hämarusest hämarusse. Sinna kust tuli ja kuhu läheb muistne soe öö, täis tundmatute loomade hääli ja tundmatute taimede lõhna. Tantsija viibe öö häälte ja lõhnade poole. Vastutulek. Vastuminek.

JAAN KAPLINSKI (sünd. 1941) on *Akadeemias* avaldanud esseed "Bolševikud ja müstikud" (nr 12, 1990, lk 2540–2548); "Kas mul on mind?" (nr 7, 1991, lk 1536–1542); "Miks me ei näe tulevikku" (nr 9, 1991, lk 1811–1824); "Müstiline tegevusetus" (nr 5, 1993, lk 991–998); "Öö ja ilm" (nr 7, 1993, lk 1448–1451); "Zhuangzi ja Wittgenstein: Üks paralleel" (nr 1, 1994, lk 14–24); "Võrdlemisest" (nr 5, 1995, lk 917–925); samuti eessõna J. Huizinga teose *Mängiv inimene* tõlkele "Päris ongi mängult" (nr 3, 1992, lk 643–647) ning tõlkeid.

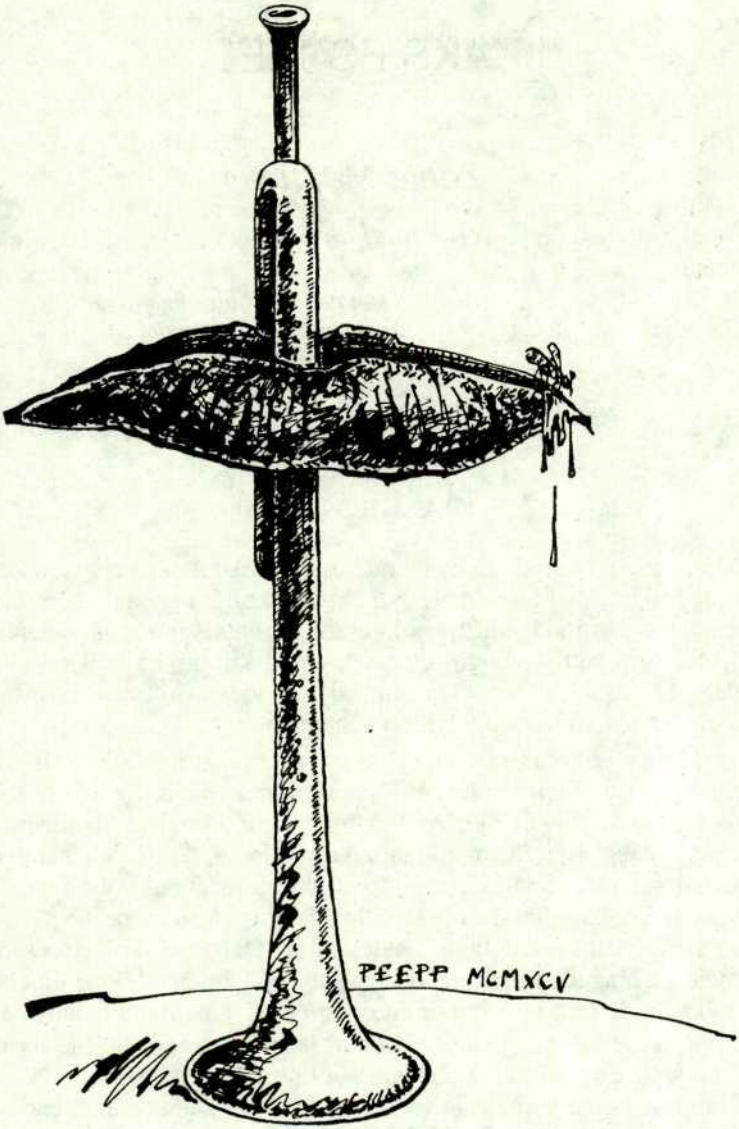

Peep Pedmanson
(1995)

KAKS ESSEED

Zenta Mauriņa

Tõlkinud Ita Saks

Unetutel öödel olen mõelnud,
kust küll tuleb see inimelu
vaev ja piin.

Euripides

TRAAGILINE ILU

Me oleme tutvunud erinevate rahvaste ja ajastute kirjanikega, kes polegi omavahel nii võõrad, kui ehk esmapilgul paistab, sest vaimuvallas ei ole lähedust ega kaugust, on vaid suurus ja väiksus. Kõiki neid antropoloogiliselt häälestatud kirjanikke võiks ühendada Duhameli ütlus: "On inimesi, kes loevad romaane... mina loen inimesi, inimesi, kellel on keha ja hing."

Kõigis eritletud kirjanikes on midagi traagilist. Stendhal ahmis iga naudingut teades, et lõppude lõpuks jääb ta tühjade kätega. Pascal kutsus meeleheites tundmatut Jumalat. Baudelaire otsis eluaeg asjatult taga ühtainukest lille — täiuslikult kaunist ja närtsimatut. Suarès armastab elu kui armsamat, keda viiakse tapalavale, kujutlus ilust ja kujutlus hävingust on tal peaaegu niisama tihedalt seotud nagu Baudelaire'il. Duhamel, kõige tõesem meie aja hingede tõlgitseja, otsib asjata teed, mida mööda inimene võiks jõuda otse lähedase inimese hingeni. Unamuno balansseerib arukuse ja arulageduse piirimail ja pole kerge selle Skylla ja Charybdise vahelt terve nahaga läbi tüürida. Axel Munthe läheb võitlusse kõige võimsama vaenlase — Surmaga, juba ette teades, et too on võitmatu. Thomas Hardy maailmas on meeleheite filosoofia niivõrd läbi põimunud rõõmuihalusega, et on raske neid üksteisest lahutada. Morgan teab, et pole väge, mis olnut suudab

tagasi tuua või siis hävitada. Ning jõulised soomlased tunnevad oma jõuetust armastuse ja surma suure saladuse ees, aga ei vannu alla.

Traagilised kirjanikud on alati olnud elu jaatajad, sest tegelikult tunnetame tragöödias, et elu on hävimatu kõigi muutuste kiuste. Püüd tragöödia poole iseloomustab tugevaid ja rikkaid inimesi, tugevaid ja rikkaid rahvaid ja jõuküllaseid ajajärke. Need on heroilised isiksused, kes ka traagilisel hetkel, olles halastamatud iseenda vastu võtavad elu omaks ning jaatavad seda. Kuid traagiline kunst pole kergesti vastuvõetav, ta nõuab selle tajujalt palju. Siin ei saa kunsti vastuvõtja asuda loojaga ühele pulgale. Ta peab end natuke kergitama, peab tõusma kõrgemale, ja see on mõnikord raske. Elu jaatamine tragöödias peidab endas rõõmu, kuid see on keskööl sündinud rõõm, Nietzsche ülistatud rõõm. Puudub julgus vaadata kuristikku, kuristiku ees suletakse silmad. Ja niinimetatud pessimism võib olla jõu tunnus — näha kuristikku ja julgesti ette võtta kõndi kitsal äärel. Kui Lāčplēsise võitlus Musta Rüütliga läks eriti ägedaks, sulges kahvatusinine Laimdota hirmuga silmad, aga jõuline ja keevaline Spīdola jälgib võitlust ja kui mõlemad võitlejad kukuvad alla Daugavasse, hüppab ta veekeerisesse juubeldava rõõmuhõiskega: Me võitlus ei ole veel lõppenud, sind, Lāčplēsis, aitab nüüd Spīdola!

Tragöödiaid kirjutasid kreeklased ja nende kunst vapustab meid veel pärast kahte aastatuhandet; alati õnneliku lõpuga jutte kirjutavad ameeriklased, ja me unustame need jutud juba mõne tunni pärast. Kreeklased, kelle üheks põhiliseks seaduseks oli julgus, leidsid oma kõrgeima vaimuväljenduse tragöödias. Tragöödias indiviid hukkub, aga tema vaimset üleolekut, tema seesmist vabadust ei saa keegi hävitada. Oma vabas hinges kätkeb traagiline kangelane kõige ülla ja hea võimalusi. Temalt võib röövida elu, aga mitte sisemist vabadust. Saatus võidab traagilisi südameid, aga inimene, jäädes iseendale truuks, ennast ei kaota. Suurus ja jõud on mõõdetavad vaid vastupidise jõu ja suurusega ning selle hingejõu sügavus ja intensiivsus avalduvad kõige täielikumalt erakordsetes tingimustes, verises võitluses. Hing, mis sellises võitluses veel säilitab oma tervikluse, on tõepoolest suur. Aischylose Prometheuse sõnul:

Ema üllas au, õhk, kes valgust head
üle kõiksuse viid, sina näed seda küll,
mida nüüd ülekohtuna kannan! —

võib öelda iga traagiline kangelane. Suuremate tragöödiate loojad ei teadnud midagi tasategemisest, õigesse proportsiooni jagatud kuritööst ja karistusest. Mis kurja on Shakespeare'i Desdemona ja Ophelia teinud, et nad peavad nii kohutavalt kannatama? Niisama võiks küsida, kus on Tessi ja Silja, kus Salavini kuritegu, kus on kõikide nende inimeste kuriteod, kelle kõrval kohutaval surmatunnil ahastas Munthe oma jõuetust tundes? Asjata otsime suurtes kunstiteostes kannatuste põhjust ning õiglast karistust. Kunst ei ole kohtumõistmine, vaid on avamine, äraseletamine. Aga võib-olla ongi igas avamises juba kohtuotsus?

Harmoonilistel, ilusatel, tihti inimese eeskujuks seatud kreeklastel oli vaja tragöödiat. Nad lõid tragöödia oma küpsust ja jõudu tunnetades. Optimism ja teoreetiline utilitarism ilmnesid hukkumise perioodil. Aischylos ja Sophokles elasid kuldajastul, kui kreeklaste vaim pärast Pärsia sõdu, pärast võõra ikke alt vabanemist kogu oma täiuses õitsele puhkes. Vähene nõudlikkus, endaga rahulolu ja eneseimetlus pole veel kusagil loonud suurt kunsti. Just oma kõige rikkamal perioodil võisid kreeklased luua tragöödia, titaanlikke inimesi, kes astusid üles loodusliku korra vastu ja ilmutasid kangust jumalate endi vastu. Prometheus on vastupanu sangar, Oidipus — selginenud tarkuse hoidja; nad mõlemad hukkuvad, kuid elavad meie mälestuses kui võitjad. Nietzsche, üks kõige suuremaid elu jaatajaid, kes on ülistanud kuldset serenitaati — *Heiterkeit güldene*, kes on naeru nimetanud pühaks ja kõrgemalseisvaid inimesi üles kutsunud naerma õppima, on kõige sügavamalt mõistnud tragöödia olemust. (Vt *Die Geburt der Tragödie.*)

Ja see ei pane meid imestama, sest tragöödia on lähtunud ditürambilisest koorist Dionysose pühadel ja Dionysos oli elava loodusjõu jumal, viljakusjumal, veinijumal. Mida teravamalt tunnetatakse elu, seda traagilisemalt seda võetakse. Elamine ise on juba traagiline. Ta on kõik, mis meile kuulub, aga ta on ka see, mis kaob, ning pole võimu, mis suudaks tema voolu katkestada, kord läbi lõigatud lõnga kokku köita. Seepärast on suured

elujaatajad oma olemuselt traagilised. Traagiline on Beethoveni muusika, Michelangelo skulptuurid, traagilised on vennad Karamazovid, Poruksi küsimus — kes inimesel maa peal käsib nii kitsastes vormides elada? — ja Rainise õudus hävingu ees.

"Kuidas saab elada mures?" küsib noor poetess Zinaīda Lazda. Mures ei saa elada, saab ainult vegeteerida. Beethoven, juba kuulmise kaotanud, võis veel kujutluses rõõmu tunda ööbikulaulust ja ojakese vulinast. Ja Dante, kodumaalt välja aetud räbaldunud kerjus, ronis äravaevatud jalul mööda järsku treppi üles, ta sõi kibedate pisaratega niisutatud pagulasleiba, ent tundis endas siiski uhket rõõmu mõeldes, et ükskord tuleb päev, mil tema kuulsus ulatub kaugele üle kodumaa piiride, mil praegused vaenlased kutsuvad teda omaks ja taevas ise ehib teda loorberipärjaga, ja selles vaimustunud veendumuses kirjutas ta oma surematut laulu mitte inimeste, vaid Jumala enda auks. Kõige suuremad kannatused, kannatused, mis käivad üle jõu, teevad hinge tummaks. Kui läti rahvast rõhus orjaike, vaikis rahvalaul. Ainult rõõmus saab luua, aga rõõmus, mis oma selginemise eest võlgneb tänu kannatustele, ja ainult siis on kannatused viljakandvad, kui inimesel on jõudu neid võita. Kui hästi on seda mõistnud traagiline Ibsen. "Rosmersholmis" on dialoog Rosmeri ja Rebekka vahel:

Rosmer: *Sest rõõm on see, mis hinge õilistab.*

Rebekka: *Usud sa — kannatused samuti?*

Rosmer: *Jah — kui neid kanda suudab. Neist üle saab. Neist võitu saab.*

Rõõm on lind, kes lendab kahe valuranna vahel. Ainult see tunneb rõõmu kaugest lennust, kes on söandanud tõusta õhku mahapõletatud jõekallastelt.

Rõõm on luua. Loomisaktis, nii füüsilises kui ka vaimses, muutub valu juubelduseks. Ja rõõm on luua midagi täiuslikku. Kurvaks läks Jumala pale nähes, kui ebatäiuslik on tema loodud inimene, — meenutagem vaid Michelangelo freskot Sixtuse kabelis; Issand Jumal osutab väljasirutatud sõrmega Aadamale, eraldab teda savikamakast, hõngab temasse elu. Vastutahtmist ulatab Aadam Olematusest käe Loojale vastu. Ja Issand Jumal ise? Ilus kurvameelne hallpea. Ei, nii ei näe välja see, kes oma töö üle rõõmustab.

Rõõm on särada ja jagada. Jagada seda, mis meile kuulub, olgu see siis leib või maja, mõte või unistus; ja teada, et on keegi, kes seda vastu võtab. Kõige teravamat valu ei tunne mitte see, kel pole, mida anda, vaid see, kes, võtnud oma südame peo peale, läheb rahva hulka, aga mitte üks käsi ei sirutu tema kingitusele vastu.

Rõõmu vallandab teadmine, et oleme ühele olevusele väga vajalikud, asendamatud. Seepärast tunneb tõsiusklik inimene sügavaimat rõõmu — Jumalale on iga hing ütlemata kallis, ta ei unusta mitte kedagi. Rõõmsalt sureb sõjamees lahingutandril, uskudes, et isamaa vajas tema elu. Seepärast kutsub ka armastus esile kõrgeima rõõmuekstaasi: seda, mida me tähendame armastatud inimesele, pole talle keegi tähendanud ei enne ega pärast. Nõnda sünnib jõud, mis võib ümber kujundada maailma.

Suurim ilu elus peitub inimsuhetes, ent ka suurim valu, sest see, mis meile kuulub iga päev, võib kaduda kas surma või elu poolt ärakutsutuna. Ning ärgem unustagem: kõige julmema autori nimi on — Elu.

Asjad, mis rõõmu teevad, ei ole tingimata kasutoovad, kuid nad on vajalikud, tihti isegi hädavajalikud. Rõõm on elu mõte ja eluraskuste hävitaja.

Seepärast:

Üks kõige suuremaid patte on see, kui me ei paku inimesele seda rõõmu, mida ta meilt ootab. Rahaihnurid paigutas Dante neljandasse põrguringi, aga kuhu panna hingeihnurid? Nende jaoks pole isegi põrgus kohta.

Ja teine kõige suurem patt — kui me meelekibeduses paneme lukku oma hinge, tundmata rõõmu kuldsest lehest ja kuldsest mõttest sügiseses päikesesäras. Ei maksa oodata, et rõõm tuleks meie juurde, ise peab sirutama käe ja noppima rõõmu. Iga rõõm on lubatud, mis peenendab ja rikastab meid sisemiselt, kellelegi paha tegemata. Mida süda palub ja millele mõistus vastu ei hakka, seda tuleb võtta tugevate, julgete, kartmatute kätega, ja mida ei saa võtta, sellest tuleb au ja jõuga loobuda.

Inimene igatseb rõõmu, aga kuna tal pole jaksu ega oskust seda lindu haarata, on ta välja mõelnud surmajärgse rõõmuaia — paradiisi, kus eluarad inimesed päästavad end maailma hädadest,

sel kombel püüdes leevendada surma alatist juuresolu. Inimesel pole jõudu taluda elu ülekohut ega seda hävitada, seepärast on ta välja mõelnud taassünni. Ja niisiis kuulutatakse: hea inimene peab sellepärast kannatama, et ta on eeleksistentsis patustanud, ta peab sellepärast vaevlema, et pärast surma nautida täiust. Hea on sellel, kes saab nii uskuda. Aga mis on mul asja eel- ja järeleksistentsiga, kui ma ei suuda meenutada oma Mina, oma valu ja oma rõõmu? Kaotades individuaalse teadvuse, kaotan ma kõik, mis minule kuulub.

Elus võidab see, kes näeb täidetud kannatustekarikat, kes ei näe valude mõtet ja kes ometi peab vastu nagu Prometheus. Selleks et kannatada lootuses kunagisele vaevatasule, pole vaja erilist kangelaslikkust. Aga seda, kes leiab, et viimaste küsimuste peale ei olegi vastust leida, et sealpoolsest maailmast võib kujundada kõige mitmesugusemaid usulisi ehitisi, aga matemaatiliselt ei saa midagi tõestada, see, kes leiab, et asjata on otsida suurte kannatuste mõtet, kes leiab, et paarematele inimestele laotakse raskeimad koormad ja et nad surevad suurimates piinades, see, kes on kogenud, et kannatusi on rohkem kui rõõmu, ja kes siiski tunnevad kustumatut rõõmuihalust ja käivad ringi, pea püsti ja naeratus huulil, — seda ma pean ainukeseks tõeliseks, traagiliselt kauniks elujaatajaks.

1936

LÕPPAKORD

Kas on juba kätte jõudnud ärasõidupäev? Kas on juba möödunud palav suvi lõõmavas Firenzes? Külm talv ebasõbralikus korteris, mida valgustas väikese sinjoriina alati sõbralik naeratus? Kas on juba möödunud ülevuse hetk Šveitsi mägedes, hetk, millest, nagu näib, saab elada kaua, pikki tühje aastaid? Kas on juba möödas see päev, kui ma sõitsin kõrgele mäele ja ütlesin Lago Maggioret vaadates sõnu, mida surelik ei tohi öelda, kas on juba möödas piinarikkad öötunnid, kus alles kuulise vaheaja takka esimest korda koidab päike? Kõik möödub. Seda peab teadma, et iga hetke hoida argselt oma käes, seda peab teadma, et piisaks jõudu taluda kõige raskemaid tunde.

Juba jooksevad vastu Lätimaa väljad ja lumised väikesed hallid majad. Ma tervitan neid vaimus. Nendest majadest tulid pimedas ja külmas mööda porist teed noored inimesed, et koos Dantega ronida küllusemäele, et koos Skalbega kuulata vaikust, ja siis, jällegi pimedal ööl, läksid nad tagasi, neil polnud vaja tormilaternat, nad tundsid oma teed. Ma mõtlesin neist kõigist, kes jätavad lõuna söömata, et osta kontserdipilet või lemmikraamat, neist, kellel veel pärast kaheksat töötundi jätkub jõudu, et minna ülikooli ja öösel valmistuda eksamiks, aga järgmisele hommikule ulatada sõbralikult terekäsi. Võõrastel maadel ma pole sellist vaimset janu täheldanud. Meie jaoks pole kunst ega ülevus väljavalitute omand. See kuulub kõigile, see on vajalik kõigile.

Meil pole valget marmorit, millesse raiuda oma mõtteid, meil pole sajanditevanuseid maalivaramuid, mida inimesed sõidavad imetlema igast maailmakaarest. Suvi on lühike, juba septembris paneb külm vihm lõdisema. Aga kas meiegi pole rikkad? Lõunas paistab päike taevas, põhjas kannavad inimesed päikest oma südames. Lõunamaa ilu on silmade ja kõrvadega, põhjamaa ilu südamega tabatav. Lõunas valitseb meloodilisus ja visuaalsus, põhjas sümfoonilisus ja eetilisus. Meil põhjas on talv nii pikk, et seda talub vaid siis, kui inimene läidab valguse enda sees, talv on meil nii külm, et seda suudab välja kannatada ainult siis, kui soendab südame soojus. Elades vana kultuurrahva hulgas, külastades nende avaraid tarkusekoole, kogudes tollivaba vara, mille eest olen alati tänulik, tunnetan ma ülendatult oma kodumaa ja rahva ilu. Rahvaga on niisama nagu üksikinimesega: igaühel on oma ainulaadne ilu, peab vaid oskama seda leida. Ja niisama nagu üksikinimeste puhul, nii puudub ka rahvaste koosluses omavaheline usaldus ja võime imetleda seda, mida endal ei ole. Niisama nagu üksikinimestel, on ka rahvastel kasvuks vaja vaimset vastastikust mõjutatust. Kes sulgub oma kesta, see tõkestab oma arengut.

Seal vanades kultuurmaades ma tunnen, et ma ise kuulun noore rahva hulka, kes ei korda tüütult üksluist — meil oli, oli, oli, vaid ütleb lühikese ja jõulise sõna, mis on täis isiklikku vastutust: meil on, meil tuleb! Ja lätlaste kauneim ehe, mille sära paistab kaugele üle maade ja merede, on kustumatu vaimne janu.

1938

Kiidetud ja laidetud Zenta Mauriņa

Saksamaal välja antud maailma väljapaistvaimate naiste leksikonis leidub ainult kahe lätlanna nimi — need on luuletaja, Rainise elukaaslane Aspazija ja esseist Zenta Mauriņa, keda on asjatu otsida nõukogudeaegsest Läti entsüklopeediast. Alles viimastel aastatel on Mauriņa, nagu teisedki pagulased, läti kultuuri tagasi tulnud. Avaldatakse uuesti tema sõja eel kirjutatud raamatuid, tunnistatakse omaks emigratsioonis loodu. Zenta Mauriņa (15. dets. 1897 – 25. apr. 1978) pärand on rikkalik — ühtekokku 69 raamatut (kordustrükke arvestamata). Suurem osa neist on sündinud emigratsioonis, 26 teost on kirjutatud saksa keeles ja siiamaani on veel osa läti keelde tõlkimata.

Koos Mauriņa tagasitulekuga läti kultuuri on tagasi tulnud ka vaieldav küsimus tema kohast selles kultuuris, sest kirjaniku kohta on avaldatud äärmuslikke arvamusi: ühed on tema raamatuid nimetanud "äratajateks ja ükskõiksuse peletajateks", teised "hüsteerilisteks ja liialdatuteks". Olles ise võluv vastuoluline isiksus, tekitas Zenta Mauriņa oma lugejates ja kuulajateski (ta oli ka silmapaistev lektor, oraator) vastakat suhtumist. Tal oli nii oma jumaldajate kui ka vaenlaste ring. Samuti oleks vähe iseloomustada Mauriņat ainult kui esseisti, kirjandusuurijat, innukat lektorit. Ta oli (ja on üha edasi) fenomen läti kultuuris, koguni legend, müüt, mis alles nõuab väärtustamist. Ainuke objektiivne ja kiretu kriitik — aeg ei ole veel ilmselt öelnud Zenta Mauriņa kohta oma viimast sõna, sest tema isiksuse lummus, võime oma poolehoidjaid võluda ja joovastada ei ole läinud koos kirjanikuga hauda, vaid on tagasi tulnud koos tema raamatutega.

Zenta Mauriņat on võimatu mõista, arvesse võtmata tema saatust, mille kiuste ta on ennast tohutu tööga teostanud. Kirjanik sündis maal haritlaste perekonnas. Isa, kes oli lõpetanud Tartu ülikooli, töötas jaoskonnaarstina. Ta oli erudeeritud, särav inimene, kes mitte ainult ei jutustanud lastele läti rahva muinasjutte, vaid deklameeris neile ka terveid laule Homerosest ja õpetas ladina keelt. Ema oli pärit saksa perekonnast ja rääkis ka kodus ainult saksa keelt. Ta oli hea pianist, kes oli oma karjääri ohverdanud lastele ja mehele. Ta pärandas Zentale armastuse muusika ja saksa kultuuri vastu. Kes teab, milliseks oleks kujunenud Zenta Mauriņa elu, kui ta poleks viieaastaselt haigestunud lastehalvatusse, mis kogu eluks — ja seda jätkus veel 75 aastaks — aheldas ta ratastooli ja tegi ta füüsiliselt sõltuvaks teiste inimeste heast tahtest. Haigus pööras Mauriņa ägeda temperamendi vaimse arengu suunas, ja siinkohal mängis suurt osa isa: "Ma olen tänulik isale, kes minusse istu-

tas töötahte, samuti püüu tundma õppida, mõista maailma kui tervikut, vaadates elu mitte konna-, vaid linnuperspektiivis."

Vaidluses ema ja isa vahel — esimene tahtis tütart kaitsta saatuselöökide eest, teine aga õhutas vastu hakkama oma seisundile, püüdes maksimaalselt täisväärtusliku ja sisuka elu poole — asus Zenta isa poolele. Pärast Liepāja vene gümnaasiumi lõpetamist jättis ta perekonna maha ja sõitis Riiga ning astus Läti ülikooli, kus õppis balti filoloogiat, teenides lisa eratundidega, et maksta korteri ja elatise eest, samuti tasuda abilistele, sest et ta ju omal jõul kuhugi ei pääsenud — alati tuli keegi palgata, kes viiks teda ülikooli, raamatukogusse, viiks üles auditooriumi ja toimetaks jälle koju. Väikesest peast omandatud läti ja saksa keele, koolis õpitud vene ja prantsuse keele kõrval õppis Zenta Mauriņa ülikoolis veel inglise ja itaalia keelt — see võimaldas tal mitmekülgselt ja põhjalikult tundma õppida Euroopa kirjandust ja kultuuri, hiljem aga saada selleks, kes ta oli — sillaks Lääne-Euroopa kultuurivarade juurde. Samuti sillaks Lääne ja Ida vahel, sest Mauriņa tegi palju ka vene kirjanduse populariseerimiseks. Eriti lähedane oli talle Dostojevski. Uurimus Dostojevskist leidis tunnustust kogu maailmas, see avaldati paljudes keeltes. Zenta Mauriņa tegi väga palju maailma kultuuri ja kirjanduse lülitamiseks läti kultuuri, selle kultuuri kujundamiseks. Keegi tema kuulajatest meenutab, et enne sõda oli Riia suuremates raamatukauplustes väliskirjanduse müük suuresti sõltuv sellest, milliseid autoreid oli Mauriņa käsitlenud oma esseedes või kirjandusõhtutel.

Juba õpinguaastail hakkas Mauriņa pidama populaarseid loenguid kirjandusest, eriti tõusis ta lektorimaine, kui ta oli kutsutud esinema Rahvaülikooli Mūrmuiža osakonda. Mauriņat ei hirmutanud see, et ülikool asus Riiast kaugel, et tuli ületada palju raskusi, sooritades pikka rongisõitu. Just rahvaülikooli kuulajatest sai Zenta Mauriņa kultuuritegevuse peamine adressaat, tema auditoorium, kellele ta suutis avaldada suurt mõju, keda ta lausa haaras oma võimusesse. Just nimelt loengutel kontrollis Mauriņa oma esseede toimet, neid ette lugedes ja hoolikalt analüüsides kuulajate reaktsiooni, mida ta siis arvestas hiljem, kui koondas oma esseed raamatusse. Mauriņa eesmärk oli auditooriumi kaasa tõmmata dialoogi, saavutada kaasaelamist, läita armastust selle vastu, millest ta räägib või kirjutab. Väga oluliseks pidas Mauriņa väljenduse lihtsust ja arusaadavust, isegi mänglevust (mis igakord ei kaitsnud teda lihtsustamise, teatud klišeelikkuse eest). Kõike räägitut püüdis Mauriņa teha kujundlikuks, seepärast on tema stiilis ja väljendusvahendites tähtis koht metafooridel, epiteetidel, lõhnade, värvide, helide kirjeldustel.

Zenta Mauriņa teoste põhiteemaks on alati olnud inimene — "lahendamatute mõistatuste mõistataja". Otsiv, ennast ületav inimene.

Inimene, kes söandab midagi ette võtta. Esseisti tähelepanu keskmes on väljapaistvad isiksused, suurvaimud, kelles tema arvates kõige eredamalt kajastub kõik inimlik. Mauriņa kutsus oma lugejaid ja kuulajaid üles lähenema neile suurvaimudele aukartuse ja imetlusega. Tema rohketes esseekogumikes kohtame tervet plejaadi kõige silmapaistvamaid maailmakultuuri esindajaid — siin on Dante, Voltaire, Goethe, Dostojevski, Rolland, Rilke, Sillanpää, Tagore... Lätlastest oli talle eriti lähedane Rainis, ka romantikud — Poruks, Bārda...

Zenta Mauriņa käsitleb oma esseedes inimelu igavesi küsimusi — elu ja surma, sõprust ja armastust, kannatust ja rõõmu. Temalt otsisid toetust ja jõudu peamiselt elust muserdatud inimesed, kellel puudus usk iseendasse. Ning Mauriņa andis neile selle usu, kusjuures tema jõud ei seisnud niipalju intellektuaalses kui emotsionaalses veenmises. Ning see veenmisjõud lõi Mauriņa ümber jumaldajate ringi. Jānis Sudrabkalns iseloomustas Mauriņat kui "preestritari või kuningannat, kelle järgijate ja alamate hulk aina kasvab. Kõikjal, kuhu ilmus see sihikindel naine, tunglesid tema ümber teda austavad kuulajad." Muusik Lauma Reinholde meenutab Mauriņat kui "fantaseerijat, kes oskas imetlusväärselt tõmmata paralleele kirjanduse, kunsti, teaduse vahel. Kui spontaanset, sügavkirglikku, pulbitseva temperamendiga inimest. Jaa, teda jumaldati, eriti tegid seda naised ja üliõpilased. Mulle tundus ta alati üleloomuliku olendina."

Seda muljet, mille Zenta Mauriņa jättis oma austajatele, oli ta eluaeg ka ise sihipäraselt kujundanud. Tema ise lõi aktiivselt kaasa oma legendi loomisele. Läti kirjanduses ei ole teist kirjanikku, kes oma elu oleks kirja pannud seitsmes raamatus (kokku umbes 2300 lehekülge) — need on küll literariseeritud autobiograafiad, küll päevaraamatud, küll mälestused. Tegelikult on kõik Mauriņa raamatud autobiograafilised. Kirjutades ameerika filosoofist R. W. Emersonist tähendas ta, et Emersonil "on vaja suuri isiksusi väljendamaks oma isiklikku maailmavaadet". Seesama vajadus on iseloomulik ka Mauriņale endale. Ta on "läbinisti subjektiivne" ja teistelt suurvaimudelt otsib ta tuge omaenda mõtetele. Järgides kutsumust kujundada suurvaimude kultust, kujundas Mauriņa ka iseennast kui suurvaimu. Ta püüdis jätta esitamata nii ennast kui ka neid inimesi, kellest ta kirjutas, sellistena, nagu nad olid, vaid esitada neid sellistena, nagu nad pidanuksid olema. Sellistena, kelle järgi keskmine inimene võiks joonduda ja kellega ta võiks ennast võrrelda. Mauriņa kahekümne loomingulise tööaasta juubelit tähistati tema kogutud teoste väljaandmisega kahes köites (kirjanik oli tollal neljakümneaastane), millest peaaegu kogu esimese köite moodustas tema kui ereda, ebatavalise kultuuri-isiksuse (kes ta kahtlemata oli)

iseloomustus neljalt biograafilt. Lapsepõlves oli Zental olnud neli tulevikuunistust — ta oli tahtnud olla arst, kooliõpetaja, aednik ja näitleja. Ning tegelikult läksidki need unistused täide, ehkki mitte just otseses, vaid metafoorilises, sümboolses tähenduses — ta oli paljudele hingearstiks, ta oli vaimseks õpetajaks, aednikuna haris ta hoolikalt oma stiili, tema esseed — need on hooldatud pargid; ta oli ka suurepärane näitleja, kes võimukalt allutas endale auditooriumi, kes oskas värvikalt mängida omaenese elu. Mauriņa alustas mässu saatuse vastu, ta võttis selle ise oma kätesse, tehes selle ülevaks ja imetlusväärseks. Läti ajal jõudis ta oma kodumaal kuulsuse tippu, ta kaitses ka doktoriväitekirja ja sai populaarseks kui lektor. Sõda tõmbas kriipsu läbi kõikidest tema plaanidest ja paguluses tuli tal 49-aastaselt alustada otsast peale. Võõras ümbruses, võõraste inimeste keskel, ilma kindla sissetuleku ja kodupaigata asus ta uuesti töö kallale. Ta söandas seda teha ja leidis kirjastaja oma raamatutele, lülitus ümber saksa auditooriumile ja vallutas ka selle. Mauriņa esseekogu "Südame mosaiik" ilmus Saksamaal 14 trükis, "Julgeda on ilus" — 8 trükis... Mauriņa alustas uuesti ka lektorina, käies ülipikkadel turneedel Saksamaal ja Šveitsis, kogudes täissaale. Elu lõpus sai Zenta Mauriņa mitmesuguseid preemiaid ja autasusid nii Saksa kui ka Rootsi valitsuselt.

Z. Mauriņa raamatutes on raske vahet teha, mis seal on tõestisündinud ja mis on välja mõeldud, sest talle oli omane üpris võimas fantaasia. (Z. Mauriņalt on ilmunud 4 romaani, jutustusi ja näidendeid.) Ka vähesed monograafiad kirjaniku kohta on mõjustatud tema enda kujundatud versioonist. On veel kirjutamata raamat, mille eesmärgiks oleks avalikustada, kuidas kujunes see tõeline legend, millised vastuoksused ja tungid on juhtinud seda fantastilise tahtejõuga naist. Koostades Mauriņa pärandiraamatut "Minu juured on taevas", kirjutas tema sekretär Irēna Mellisa sissejuhatuses: "Mauriņa saavutusi võib imetleda, vaidlustada, kadestada. Fakt jääb faktiks: need saavutused pole loteriivõit, mille saatus oli talle sülle visanud, need on kätte võidetud karmi tööga."

Jolanta Mackova
Tõlkinud Ita Saks

SOIKKOLA ISURITE MATUSETAVAD

Marika Mikkor

Isurid on Soome lahe lõunapoolse rannikuala, Neeva ja Narva jõe vahel asuva Ingerimaa põlisrahvas, kes pärineb karjalastest. Kõige kauem on kompaktne isuri asustus püsinud Soikkola poolsaarel Lääne-Ingeris. 1880. aastatel oli Soikkola poolsaarel ligi 30 isuri küla ja mõned üksikud vene ning soome külad (Porkka 1886: 159) ning 1980. aastateks oli seal alles umbes 15 küla, kus isurid moodustasid enamuse või suure osa elanikkonnast (Pärdi 1988: 271). 1990. aastal oli Soikkola 19 külas elavast ligikaudu 2000 inimesest 1/3 rohkem või vähem "soomekeelsed" (Harvilahti 1992: 220–221).

Soikkola isureid iseloomustab arhailine laulutraditsioon ja alalhoidlik materiaalne kultuur ning nad on köitnud uurijate tähelepanu alates möödunud sajandist (vt nt Länkelä 1860; Porkka 1885, 1886; Harvilahti 1992; Kuronen 1992). Sealsete isurite matusekombestikku on mõnevõrra kirjeldanud J. Lukkarinen, kes käis poolsaarel meie sajandi alul (1914).[1]

Siinkirjutaja käis Soikkolas 1987.–1989. a kolmel korral, huvitudes peamiselt sünni- ja matusetavadest, et võrrelda seda Kaukaasia eestlaste kombestikuga. Käesoleval teemal küsitleti Mättähäs, Metsäküläs, Viistinas, Venakontsas, Tammikondus, Ruutsias ja Saaroves[2] kokku 15 naist. Naabruses asuval Kurgola poolsaarel soome külas Kirjamos küsitleti 1988. a kaht naist (EA 218: 160–244; EA 220: 96–201; EA 234: 278–362; Mikkor 1995a).

[1]Eesti-Ingeris korraldas sünni- ja matusekombestiku kohta 1930. aastatel küsitluse E. Päss (1938, 1939).

[2]Külade nimed tänapäeval on Gorki, Zalesje, Vistino, Pahomovka, Dubki, Rutši ja Jugantovo.

Soikkola praegune haldus- ja majanduskeskus on Viistina, igati kaasaegne vene-isuri elanikkonnaga asula. Viistinaga on kokku kasvanud kunagine vene küla Ruutsia. Ruutsias olid möödunud sajandi lõpul nii tugevad isuri mõjud, et sealsed venelased rääkisid isuri-vene segakeelt ja laulsid isuri laule (Porkka 1886: 159). Praegu valitseb Soikkolas vastupidine tendents. Väiksemates külades on siiski valdav isuri elanikkond, igas mõnikümmend peret, enamasti eakamad inimesed. Noored on sageli asunud elama lähikonna linnadesse Ust-Luugasse, Sosnovõi Bori, Kingisseppa, ent ka Peterburi.

Nagu paljud teisedki isurid ja ingerisoomlased, oli ka osa küsitletuist 1940.–1950. aastail sundasumisel Venemaa eri paigus ja Eestis. Pärast Teise maailmasõja aegset Soome evakueerimist ning Nõukogude Liidule väljaandmist sõja lõppedes oli neil kuni 1956. aastani ametlikult keelatud oma kodukohta tagasi pöörduda. Seda sai teha oma rahvust salates, lastes dokumentidesse märkida "venelane".[3] Põgenenud ja küüditatud põlisrahvaste asemele asustati Ingerimaale alates 1940.–1950. aastatest venelasi. Osa isureid jäigi elama Venemaale ja Eestisse, näiteks Jõhvi, Kohtla-Järvele ja Narva.[4] Neil on tänini sidemed oma Soikkolas elavate sugulastega.

Soikkola venelaskonnas eristuvad põliselanikud, uusasukad ning linnaelanikest suvitajad.

Ingerimaa põlisrahvad vadjalased ja isurid on nagu venelasedki õigeusku, peamiselt alates 17. sajandist Ingerimaale asunud soomlasi[5] eristab neist luteri usk. Varem halvustasid ingerisoom-

---

[3]Suuremate segakülade isurid varjavad vahel tänapäevalgi nii oma rahvust kui keeleoskust. See tingib isurite arvukuse ja emakeeleoskuse kohta antud hinnangute äärmise subjektiivsuse. Näiteks Petroskoi folkloristi E. Kiuru arvates pidasid 1960. aastatel peaaegu kõik Soikkola isurid end venelasteks, kuna neil on vene usk (Hakamies 1992: 203). ERMi etnograafile H. Pärdile väitsid 1986. a paljud Soikkola elanikud, et kuigi neil on passis märgitud rahvuseks venelane, on nad tegelikult isurid (Pärdi 1988: 271).

[4]Ingerimaa põliselanike saatusest lähiminevikus vt nt Uibopuu 1984; Kurs 1990; Nevalainen 1992; Viikberg 1993.

[5]Kurgola poolsaare soomlased erinevad mõnevõrra päritolult teistest ingerisoomlastest (Porkka 1885: 14–19; Kuusi 1982; Uibopuu 1984: 147).

lased isureid nende usu ja "venestamise" tõttu, ent tänaseks on usuline barjäär kahe rahvakillu vahel nõrgenenud.[6] Mõned küsitletuist olid pärit isuri-soome segaabielust või olid nad ise segaabielus. Kultuuriliselt on isurid lähedased õigeusklikele läänemeresoomlastele karjalastele, vepslastele, vadjalastele ja setudele.

SURMAENDED

Surma ja õnnetust kuulutasid linnud ja ebaselge päritoluga hääled, näiteks kui lind lendas tuppa või koputas aknale (EA 220: 182 — Mättähä; EA 218: 231 — Ruutsia; EA 234: 353 — Viistina). Vahel tähendas see uudiseid (EA 218: 172 — Venakontsa; EA 234: 292 — Viistina).

Mättähä külas kuulis üks naine õues kõnelust, näha polnud aga kedagi. Varsti tõi postiljon talle halva uudise. Nii juhtus tal ka enne sugulaste surma (EA 220: 182). Õnnetust ennustasid tundmatu päritoluga koputused (EA 220: 171 — Mättähä; EA 218: 231 — Ruutsia). Sellistele koputustele ja ka hüüetele ei tohtinud vastata. Ettekuulutajateks peeti surnud omakseid (EA 234: 356 — Viistina) või kurja vaimu — *pahhušše* (isuri k), kes toa peal kõndis, hüüdis ja koputas (EA 220: 182–183 — Mättähä). Kirjeldatud kujutelmad on rahvusvahelist laadi (Mikkor 1995b).

Ennetele omistatakse tänapäeval vähe tähelepanu ja paljud pole neist kuulnudki. Haige välimusel ja käitumisel põhinevad ended on ununenud. Vaid ühel juhul mäletati, et surija soovib teise kohta tõstmist, lootes sellest kergendust saada (EA 220: 163 — Mättähä). Kirjamos teati, et enne surma hakkab haige koju küsima, vaatamata sellele, et ta kodus on (EA 220: 147 — 148).

SURETAMINE

Surija juurde kutsuti omaksed, teda valvati nii öösel kui päeval. Öösel palvetasid haige juures vanatüdrukud ja lesknaised —

[6]Üleoleva põlgusega suhtus õigeusklikesse isuritesse näiteks 1858. aastal Soikkolas käinud J. Länkelä. See mõjutas otseselt ka tema kogumistöö tulemusi (Länkelä 1860). Vastupidise hoiaku ja tulemustega oli 1880. aastatel Soikkolas käinud V. Porkka (1886).

monahhad, kelle rolliks oli kiriklike rituaalide läbiviimine külas. Vahel pandi surija käte vahele kirikuküünal põlema (EA 218: 194, 195 — Venakontsa, 231 — Ruutsia).[7] E. Päss on märkinud ingerisoomlastelt varasemat kommet, et hingemineku ajaks äratati kogu pere ja naabridki kutsuti seda vaatama (Päss 1939: 198).

Hingemineku (*hengilähtemä*) ajal oldi vaikselt, et hing tagasi ei ehmuks (EA 220: 105 — Saarove, 163 — Mättähä).

Raske surm (*kuollema*) oli nõidadel. Kuni 1940. aastateni oli neid seal rohkesti ning Soikkola nõiad on äramärkimist leidnud varasemaski kirjanduses (Porkka 1886: 162–163; Lukkarinen 1914: 1). Nõid ei surnud enne, kui keegi oli nõus nõiakunsti üle võtma (EA 220: 164, 184 — Mättähä; EA 234: 357 — Viistina). Mättähäs elas kunagi nõid, kes ühtesid abielupaare nõiduse abil lahutas ja teisi pani paari. Ta luges soolale nõiasõnu, soola pidi panema supi sisse, siis tabas sööjat palav armastus (EA 220: 163–164). Metsäküläs piinles üks nõid surivoodil nii, et keel tuli suust välja. Ta ei surnud enne, kui oli lugenud üles kõik, kellele ta oli halba teinud (EA 234: 323 — Metsäkülä, 357 — Viistina).

Nõidadesse ei suhtunud külarahvas sugugi üheselt halvakspanuga, sest nad olevat ka palju head teinud. Kui keegi pöördus abipalvega nõia poole, oli nõidumine palujale kasuks, mõnele teisele aga võis see kahjuks olla. Nõiad ei pälvinud üldist halvakspanu ka näiteks karjalastel. Nõidumine oli seal nii laialt levinud, et seda ei peetudki alati tumedate jõududega ühenduses olevaks (Surhasko 1985: 63).

Vanasti avati toa nurgas, kus haige lebas, 2–3 laelauda, et hing saaks sealtkaudu lahkuda (EA 220: 184 — Mättähä). Komme on tänaseks valdavalt unustatud. Surma kergendas ka palvetamine ja kirikuküünla süütamine.

Hingemineku ajal pandi aknalauale klaas vett. Levinuma seletuse kohaselt pesi lahkunud hing end selles vees (EA 234: 293 — Viistina, 323 — Metsäkülä), haruldasema kujutluse järgi oli vesi vajalik selleks, et kadunu hing saaks sellega suud loputada — *šuudah hoohta* (EA 218: 176 — Venakontsa). Komme on vene õigeusu rahvastel üldtuntud ning surnu kõrvale asetatud vett on peetud paiguti tarvilikuks hinge pesemiseks, paiguti joomiseks,

[7]Nii tehti teistelgi vene õigeusku rahvastel (vt nt Zelenin 1927: 321; Ariste 1974: 151).

seejuures võib erinevaid kujutelmi kohata ka ühes ja samas piirkonnas või rahvusrühmas. Mõlemad uskumused on rahvusvahelise aluspõhjaga (vt nt Manninen 1924: 10; Zelenin 1927: 320; Strogalštšikova 1986: 67–68; Mikkor 1994b: 157–159).[8] Tegemist on usundiliste kujutelmade eri kihistuste põimumisega.

Hilisemal ajal hakati Ingerimaal veeklaasi aknalauale asetama alles pärast surma ja toiming muutus harjumuslikuks ning selle algne tähendus ununes. Veeklaasi hoiti aknalaual kuni matusteni. 1980. aastatel järgiti seda tava veel vaid vanemate inimeste surma korral. .

Surmahetkel avati vanasti aken või uks, mis tänaseks on ununenud tavad.

SURNU PESEMINE

Pesemine oli harjumuslik toiming, mida vaid harva põhjendati: näiteks, et kadunut ei või teise ilma mustana lasta või et kadunu (*pokkoinika*, *kuolleet*) solvub muidu.

Enamasti viivitati pesemisega kuni paar tundi, kuni laip oli jahtunud (EA 220: 105, 106 — Saarove; EA 234: 280, 293, 358 — Viistina, 325 — Metsakülä; EA 218: 173, 192, 193 — Venakontsa, 207 — Tammikondu). Üks vene-isuri päritolu naine Ruutsiast väitis, et pestakse kohe, kuni laip on soe (EA 218: 232). Viistinas usuti, et kadunu tajub veel mõnda aega ümbrust, mistõttu pole sobilik pesemisega kiirustada. Tänapäeval soovitavad meedikud viivitamist. Samuti on ingerisoomlaste ja vadjalaste puhul märgitud, et pesemisega oodati paar tundi (Päss 1939: 202; Ariste 1974: 151). Seevastu Kirjamo soomlased pesid surnukeha kohe, et ennetada laiba kangestumist. Nii tehti enamasti näiteks Eestiski. Pesemisega viivitamine tundub paiguti olevat iseloomulikum õigeusku rahvastele, sellele viitavad ka teated Kaukaasia eestlastelt (Mikkor 1994a: 1243–1244). Tegu pole aga kindla

[8]Eestis oli veeklaasi asetamine omane setudele, kuid seda esines paiguti ka Ida-Eestis (ERM 164, 9(11) — Maarja-Magdaleena; ERA II 12, 419/20(56) — Simuna; E 23429(1) — Narva; RKM II 82, 583(59) — Torma). Surija juurde pandi veenõu ka näiteks Lääne-Soomes, põhjendades seda valdavalt praktiliselt, kohati aga arvati, et veenõu aitab kaasa hingeminekule (Salmio 1976: 27).

reegliga.[9] Kommet on reguleeritud ka kirikuseadustega. Näiteks Eestis keelati 1799. a pesta haigeid või "nähtavasti" surnuid, enne kui need polnud täielikult kangestunud ning igasuguseid elumärke kaotanud (Rosenplänter 1823: 32).

Pesijateks peeti eri külades sobivaks erinevaid isikuid. Sageli olid nendeks naabrid, *küläisväki*. Tammikondus, Viistinas ja Saaroves pesid varem naissurnut naised ja meessurnut mehed.[10] Mättähäs, Ruutsias, Venakontsas ja paiguti ka Viistinas olid pesijateks alati naised, sageli kindlad surnupesijad, eakad lesknaised. Pesijaid käidi isegi naaberkülast kutsumas (EA 220: 166 — Mättähä). Osades Viistina, Metsäkülä, Mättähä ja Venakontsa peredes olid pesijateks just lähiomaksed (EA 234: 324; EA 220: 186; EA 218: 192–193). Tundub, et soome-ugri rahvastel olidki pesijateks varem sageli just eelkõige sugulased (vt nt Hämäläinen 1927: 128; Belitser 1958: 327; Pentikäinen 1971: 199; Ariste 1974: 177, 180–181; Strogalštšikova 1986: 68, 73–74; Talve 1979: 187; Kremleva 1980: 22). Seevastu idaslaavlastel oli pesemine omastele sageli keelatud (vt Šein 1890: 511, 530–531; Balov 1898: 88). Võimalik, et omakseid puudutav matusetalitustes osalemise keeld levis idapoolsetele soome-ugri rahvastele venelastelt. Kõige ilmekamalt on seda kirjeldatud vepslaste puhul. Konservatiivsema kombestikuga lõunavepslastel pesid surnu lähemad sugulased. Kesk-Vepsas olid pesijateks kaugemad sugulased, kadunuga samast soost isikud, seejuures kohtas surnupesijatena ka eakamaid naisi. Venelastest enim mõjutatud põhjavepslastel olid pesijateks vanatüdrukud või lesknaised, keda peeti suguliselt puhtaks. Sugulastele oli see töö seal keelatud (Strogalštšikova 1986: 68–69). Ka idaslaavlastel olid pesijateks paiguti vanatüdrukud (Balov 1898: 88). (Isuritel viisid kirikliku surnute mälestamise rituaali läbi vanatüdrukud (Päss 1939: 240).) Vepsa matusekombestiku uurija

---

[9]Matusekombestikualases kirjanduses on sageli märgitud, et surnu pesti kohe (vt nt Jannsen 1874: 302; Väisänen 1924: 211; Paulaharju 1924: 74; Virtaranta 1958: 748; Kemppinen 1967: 28; Kremleva 1980: 22) või oodati toiminguga paar tundi või enamgi (Mamaladze 1893: 77; Dzanašvili 1893: 159). Näiteks ka Soomes ei pestud surnut paiguti enne kangestumist (Harva 1935: 105).

[10]Vt sama nt Väisänen 1924: 211; Manninen 1924 :11; Juvas, Reponen 1939: 284; Kemppinen 1967: 73; Ariste 1974: 151; Aavikko 1912: 134.

Z. Strogalštšikova jõudis järeldusele, et varem olidki matusetalitustega seotud eelkõige sugulased (Strogalštšikova 1986: 73–74). Samas pesid näiteks Eestis ja Soomes koolnu paiguti sugulased, paiguti oli see sugulastele keelatud (Harva 1935: 105; Ollila 1929: 120; Mikkor 1994a: 1244). Karjalastel pesid surnu enamasti sugulased, kuid igas külas olid ka spetsiaalsed pesijad (Surhasko 1985: 64). Kohati oli see sugulastele keelatud (Paulaharju 1924: 83–84; Konkka 1985: 43). Laialt tuntud keelud ja nõuded, mis puudutasid kadunu omakseid, põhinesid algselt uskumusel, nagu oleks surnust kiirgav kahjulik mõjujõud eriti ohtlik omastele (ent ka näiteks lastele ja rasedatele) ning nagu võiks lahkunu neid kaasa võtta või kahjustada.

Kui pesija oli kutsutud väljastpoolt perekonda, sai ta oma töö eest tasuks pearätiku või mõne muu rõivaeseme, meessurnu korral anti ka raha.

Koolnut pesti põrandal, harvem pingil. Alla pandi õlgi, tänapäeval pannakse vanu voodiriideid. Surnukehal olid pesemisel jalad ukse poole. Venakontsa külas mäletati, et koolnu pidi pesemisel lebama keskmise laepalgi — *maaritsa* all, asetsedes sellega risti (EA 218: 173). Varem tehti seda tööd põhjalikult, koolnut pesti sooja vee ja seebiga.

Surnupesuvett hoiti toas surnu aseme all savipotis kuni matusepäevani (EA 234: 385–386 — Metsäkülä). Seda tarvitati ka taigadeks, näiteks joodiku võõrutamiseks (EA 218: 193 — Venakontsa, 231, 232 — Ruutsia) — joodeti talle salaja sisse.[11] Ka õled hoiti alles matusteni.

Surnuseep (*pakoinikanmõla* ehk *kuollenmõla*, *moila*) oli väärtuslik *taigamõla*, sellega raviti nii loomi kui inimesi (liigluud, vistrikud, angiin). Vahel anti seep pesijale, kuid see võidi jätta ka oma peresse. Seep pakiti paberisse ja pandi seinariiulile. Vahel hoiti alles vaid see seep, millega oli pestud talu peremeest (EA 220: 165 — Mättähä; EA 220: 106 — Saarove; EA 234: 295 — Viistina). Ruutsias küsiti ühelt surnupesijalt seepi joodiku võõrutamiseks. Pesija soovitas kasutada hoopis surnupesuvahtu. See-

[11] Surnupesuvee kasutamisest taigadeks vt ka Šein 1890: 557; Paulaharju 1924: 99; Kemppinen 1967: 31; Ollila 1932: 89; Belitser 1958: 327; Mikkor 1994b: 161.

peale olevat küsija kohkunud ja oma plaanist loobunud (EA 218: 231–232).

Seepi kasutatakse ka tänapäeval. Kümmekond aastat tagasi saatis üks Jõhvis elav isur tuttavale Viistina naisele surnuseebi liigluude ravimiseks, see polevat aga mõjunud. Sama Jõhvi isur soovitas liigluid ka surnu käega ravida. Viistina naine hõõruski oma surnud venna käega jalgu (EA 234: 358).

Vadjalastel visati surnuseep vette või maeti maha, vahel kasutati seda taigadeks. Vadjakeelse *taikmeila* eestikeelseks vasteks oli P. Aristel "kunstiseep" (1974: 151, 174–175). E. Pässi andmeil kasutati ingerisoomlastel surnupesuseepi lapse esimesel pesul (1938: 204).

Tänapäeval maetakse surnupesutarbed sageli maha või põletatakse. Siiski on pesemisvahendite kasutamine taigadeks püsinud märkimisväärselt kaua.

SURNU RÕIVASTAMINE

Pärast pesemist pandi kadunule rist kaela.

Surirõivad (*pagoinikanvaated*, *kuolekkivaatet*) on olnud enamasti heledat värvi. Naistele pandi selga valgest kalingurist surisärk (EA 234: 279 — Viistina). Matusteks hoidsid naised varem ka laulatusriideid, seelikut ja jakki või jakki ja kleiti. Mehi maeti pikas valges aluspesus (EA 218: 174, 195 — Venakontsa, 209 — Tammikondu), hilisemaks tavaks on mustas ülikonnas matmine (EA 234: 324 — Metsäkülä; EA 220: 185 — Mättähä).

Surirõivaid iseloomustab teistelgi rahvastel mitmekesisus ja vastuolulisus. Laulatusrõivaid jt riideid, mida kanti kirikus käies, eelistati surirõivastena paljudel rahvastel, seejuures näiteks ka karjalastel (Juvas, Reponen 1939: 285; Paulaharju 1924: 81). Jumalateenistusel kaasas olnud esemed, sealhulgas laulatusriided, omandasid rahva silmis maagilise jõu (Maslova 1984: 129; Kremleva 1980: 23). Samas matsid näiteks idaslaavlased, mordvalased, karjalased ja soomlased mehi paiguti alusrõivais (Zelenin 1927: 322; Fedjanovitš 1990: 114; Kemppinen 1967: 28; Ollila 1932: 90). Karjalastele sai omaseks surnute täelik rõivastamine 19.–20. sajandi vahetusel, püksid ja pintsak levisid meessurnutel 20. sajandi alguses (Surhasko 1985: 67). Soomes maeti surnuid

täisrõivastuses 20. sajandi algul maa põhja- ja idaosas, Lääne-Soomes olid kasutusel spetsiaalsed valged surisärgid (Talve 1979: 136; Vuorela 1977: 622), mis olid tuntud ka Eestis.[12]

Näib, et isurid pidasid põhiliseks surirõivaste heledat värvust. Vanasti räägiti Soikkolas, et kadunud, kes maetakse kirjude riietega, pannakse teises ilmas (*toišel maalla, toišel mal, šil mal*) räästa alla senikauaks, kuni vesi riided valgeks uhub (EA 218: 175 — Venakontsa, 234 — Ruutsia). Seda laadi pärimused on tuntud ka vepslastel ja karjalastel (Strogalštšikova 1986: 70; Paulaharju 1924: 73).[13]

Tänapäevaks on laulatusriided asendunud naistel ostetud või õmmeldud kleitidega. Kleidid on enamasti sarnase lõikega, pikavarrukalised, taljes, kroogitud või volditud seelikuosaga jne (Vt EA 218: 209–210 — Tammikondu). Samasugused kleidid olid 1980. aastate lõpul moes ka Mordva eakatel naistel.

Surirõivaste värv on järk-järgult tumedamaks läinud, mida isuri naised peavad vene mõjuks. 1980. aastate lõpul nimetasid aga surirõivaste õigeks värviks valget ka need, kes olid endale valmistanud tumedama kleidi. Näiteks Eestis Põhja-Tartumaal kohtas samal ajal vastupidist situatsiooni, kus surirõivaste värviks nimetati musta, kuigi küsitletaval oli valmis pandud hele surikleit (Mikkor 1994a: 1251). Tammikondu külas oli 1989. aastal ühel 92-aastasel naisel matusekompsus kreemi värvi kleit. Selle

[12]Ka Eestis oli surnute rõivastamine mitmekesine. Näiteks mööd unud sajandi lõpul maeti Läänemaal inimesi pühapäevariietes, mida peeti Rootsi mõjuks. Viljandimaal maeti aga naisi veel 1910. aastatel laiades valgetes surirüüdes ja mehi harilikes ülikondades (Reiman 1915: 144). Rõivastamistraditsioon muutus pidevalt ja seda on mõjutanud ka kirik. Näiteks Soomes ja Rootsis (aga ka Eestis) asendus keskajal surnute tavaline, s.o elavatega samasugune rõivastus kiriku survel laiba valgesse surilinasse matmise algkristliku kombega. Kohati püsis siiski ka täisrõivastus. Jõukamaid ja tähtsamaid inimesi maeti aga pidurõivais (Rimpiläinen 1971: 27, 32, 45–46, 186, 194), 16.–17. sajandil levisid Soomes pikad maani ulatuvad valged surirüüd, mis said 17. sajandi algul üldlevinuks. Sajandi jooksul sai valitsevaks matmine pidurõivais, mille asendas peagi argirõivas (Rimpiläinen 1971: 153, 244).

[13]Noori naisi matsid vepslased ka tikitud rõivais (Strogalštšikova 1986: 70).

oli talle 30 aastat tagasi õmmelnud Kasahstanis elav õde, kellel ta külas käis. Küsitletu olevat ise tahtnud musta kleiti, kuid õde väitis, et kleit peab tingimata hele olema. Seega oli võõrsil elav õde alalhoidlikum. 1980. aastail hakkas sama Tammikondu naine venelastest naabrite mõjul jälle soovima musta kleiti, mida ta polnud endale veel aga hankinud (EA 218: 221–222).

Mättähä külas oli 1988. aastal ühel 64-aastasel naisel valmis pandud valge ja sinine surikleit — arvestusega, et üks neist peaks ikka sobima, valge kleit oli suurem (EA 220: 162, 163). Tammikondu külas oli üks 80-aastane naine 1986. aastal ostnud endale poest kleidi, millel olid valgel põhjal helerohelised ruudud. Viimaks hakkas ta seda kandma argipäeviti, matusteks ostis ta uue, millel olid valgel põhjal helepruunid träpsud (EA 218: 210).

Kirjamo soomlastel maetakse vanu inimesi tumedamais ja noori heledamais rõivais.

Surirõivaste tume värvus levis idapoolsetele soome-ugri rahvastele venelaste vahendusel. Idaslaavlastel asendus rõivaste valge värvus mustaga Poola mõjul linnakultuuri kaudu alates 19. lõpust–20. sajandi algusest (Zelenin 1927: 329; Maslova 1984: 97). Näiteks karjalastel püsisid valged surirõivad 20. sajandi alguseni (Surhasko 1985: 66), komidel 1920. aastateni (Belitser 1958: 327). Mordvalastel on nagu isuritelgi rõivaste hele värv alles tänapäeval kadumas, seejuures toimub alalhoidlikumates piirkondades üleminek valgetelt värviliste tikanditega rahvarõivastelt tumedavärvilistele linnamoelistele kleitidele, mis kujunesid külanaiste igapäevaseks rõivastuseks (Mikkor 1994b: 164).[14] Surirõivaste valge värv püsis kaua ka vadjalastel (Ariste 1974: 152).

Pähe pandi naistele ja pannakse tänapäevalgi rätik (*korruš*), mis seoti ühekordse sõlmega (EA 218: 175 — Venakontsa). Juuksed punuti ühte patsi, patsiharusid altpoolt pannes (EA 218: 195 — Venakontsa). Sama eripära surnutele patside punumisel on märgitud ka mordvalastel ja karjalastel (Harva 1942: 20; Mikkor 1994b: 163; Konkka 1985: 46). Kombe aluseks on teistelgi

[14]Alati polegi õige rääkida eraldi "surirõivaste" värvist. Kogu Ida-Euroopale olid varem iseloomulikud valged linased rahvarõivad, mis ajapikku asendusid värviliste või tumedate linnamoeliste riietega. Sageli maeti surnuid samasugustes riietes kui olid elavatel, nii kuidas tumenesid argi- ja pidurõivad, nii ka surirõivad.

rahvastel kohati esinev arusaam, et surnu puhul tuleb mõndagi teha vastupidiselt kui elavail.[15]

1950. aastateni õmmeldi veel pähepanekuks valge kapuutsilaadne moodustis *šaavana*. Paiguti õmmeldi *šaavana* vaid meestele (EA 234: 296, 359 — Viistina; EA 218: 174 — Venakontsa), mõnedes külades ka naistele (EA 218: 214 — Tammikondu). *Šaavana* on iseloomulik rõivaese nii venelaste kui idapoolsete soome-ugri rahvaste surirõivaste komplektis, see võis olla mitmesuguse kujuga, näiteks võis see olla nagu kott, mille üks pikem külg on kokku õmblemata (Manninen 1957: 78–79; Maslova 1984: 89–90; Zelenin 1915: 663, 1927: 322; Belitser 1958: 327; Terjukov 1979: 82; Kremleva 1980: 24; Mikkor 1994b: 164).[16] Karjalastel pandi kapuuts varem nii naistele kui meestele (Manninen 1919: 57; Paulaharju 1924: 80; Duhovnaja... 1980: 23). Alates 20. sajandi algusest, hiljemalt 1920. aastatel maeti naisi enamasti ilma kapuutsita (Surhasko 1985: 68).

Vadjalaste puhul on märgitud, et naistele pandi tanu peale *sāvana*, mida P. Ariste tõlkis "surilinikuks" (Ariste 1974: 179–180). Idaslaavlastel tähendas sõna *savan* nii kapuutsilaadset moodustist kui ka surilina (Zelenin 1927: 322). Tõenäoliselt oli vadjalastel tegu siiski kapuutsiga.

Šaavana kaitses kadunut teises ilmas üle tule minekul leekide eest (EA 234: 359–360 — Viistina; EA 218: 233 — Ruutsia). Üks küsitletu Viistinas jättis oma vanematele kapuutsi panemata, olles veendunud nende süütuses. Puhastustuli ähvardas patuseid.

Nii *šaavana* kui ka surmajärgselt valmistatud rõivad õmmeldi varem käsitsi ja traagelpistetega, niidile sõlmi tegemata (EA 234: 281, 295 — Viistina, 325 — Metsäküla; EA 218: 234 — Ruutsia). Arvati, et õmblused peavad teises ilmas ruttu lahti hargnema (EA 234: 281 — Viistina) või et kadunul on sõlmede peal

---

[15]Näiteks mordvalastel punuti surnutel viisunöörid erinevalt elavaist vastupäeva (Harva 1942: 20). Ketidel pandi rõivahõlmad vastupidiselt (Aleksejenko 1980: 162), korjakkidel vahetati aga parema ja vasaku käe kinnas ära (Gorbatševa, Mastjugina 1980: 217).

[16]On oletatud, et Eestiski maeti keskajal mehi tuisukotilaadse peakattega (Selirand 1974: 129). Erilised kapuutsid kuulusid näiteks tšuktšide ja korjakkide surirõivaste juurde (Žornitskaja 1980: 205; Gorbatševa, Mastjugina 1980: 217).

valus magada (EA 220: 185 — Mättähä). Neid rahvusvaheliselt tuntud nõudeid on isuritega sarnaselt seletanud ka naabrid. Karjalased uskusid, et rõivad peavad olema harvade traagelpistetega ja sõlmedeta, et nad hargneksid teises ilmas ruttu lahti, kadunu saavat siis uued riided (Paulaharju 1924: 81; Surhasko 1985: 66). Vadjalased uskusid, et sõlmed vaevavad kadunu ihu (Haavamäe 1934: 440). Ingerisoomlastelt on teada ka algsem seletus — sõlmed on takistuseks teise ilma minekul (Päss 1939: 211). Nõuded püsisid peale *šaavana* kauem veel kirstupadja valmistamisel, mis tuli õmmelda vaid traagelpistetega (EA 218: 196 — Venakontsa).

Erinõuded õmblemisel on kadunud järk-järgult. Ühel 1989. a Tammikondu külas nähtud surikleidil oli alläär vaid ühekordselt ära keeratud ja läbiõmmeldud; pesuõmblusi ja palistusi peeti lubamatuks (EA 218: 208, 222). Tänapäeval maetakse inimesi enamasti poerõivastes: pane kuidas tahad, teises ilmas võetakse vastu ikka.

Jalga pandi nahast pastlad *paaglakengäd*, mis 1950. aastatel asendusid toasusside ja riidest madalate kingadega, vahel maeti ka sokkidega (EA 218: 195 — Venakontsa). Arvati, et kingadega teise ilma ei lasta (EA 234: 280 — Viistina) või on "seal" vaja palju kõndida, kingadega aga väsivad jalad rutem (EA 220: 164 — Mättähä). Ruutsias mäletati, et kuue nädala jooksul pärast surma peab kadunu käima kõikjal, kus ta eluajal on viibinud (EA 218: 235). See uskumus on tuntud nii idaslaavlastel kui idapoolsetel soome-ugri rahvastel (Lukkarinen 1914: 4; Haavio 1934: 85; Itkonen 1948: 356; Pentikäinen 1971: 202; Terjukov 1979: 174; Mikkor 1994b: 157–158). Tammikondu külas pandi ühele naisele jalga kingad. Tema oli omastele unes ilmutanud, et tal on raske käia, saadetagu talle selles ja selles paigas oleva surnuga sussid. Nimetatud kohas juhtuski inimene surema ning talle pandi nõutavad sussid puusärki kaasa (EA 218: 209).

Kujutelm, et kadunul on nende jalanõudega vaja palju kõndida, on laiemalt tuntud ning analoogsest unenäost on teateid ka Kaukaasia eestlastelt (Mikkor 1994a: 1252). Samuti on rahvusvaheliselt tuntud kadunuga varem surnuile söögi, kingituste või unustatud esemete saatmine (Mikkor 1994a: 1253; Paulaharju 1924: 117; Sokolova 1980: 138; Strogalštšikova 1986: 74). Ka Soikkola isuritelt on veel üks vastav teade Venakontsa külast. Üks naine mattis oma poja siidsärgiga. Peagi nägi ema oma poega

unes, poeg ütles: miks sa matsid mu sellega, mul on külm. Ema pani järgmise surnu juurde kirstu soojema särgi. Rohkem kadunu unes ei ilmunud (EA 218: 198).

Esemetega analoogselt on maetava surnuga saadetud oma sugulastele teise ilma ka tervitusi (Päss 1939: 207, 224, 228).

Unustatud ese võidi ka haua kohale maha matta.

SURNU KODUS

Koolnu asetati elutuppa seinaäärsele pingile (*pitkä rahi* ehk *laavotški*), peaga ikooninurga, jalgadega ukse suunas. Varasemal ajal pöörati inimesel juba suremisel jalad ukse ja pea pühasenurga suunas, et kergendada hingeminekut (Päss 1939: 199). Venakontsa külas mäletati, et puusärk pidi asetsema põrandalaudadega ristisuunas (EA 218: 173). Tänapäeval tehakse surnu ase toolidele.

Kirjamo soomlased valmistasid kibekähku puusärgi ja viisid kadunu kirstuga kõrvalhoonesse, aita või kuuri. Surnut ei jäetud tuppa isegi mitte üheks ööks. Peaaegu igas peres olid lakas kuivad kirstulauad valmis (vt sama Päss 1939: 208, 227).

Kadunu hoidmine eluhoones on iseloomulikum idaslaavlastele ja õigeusklikele soomeugrilastele (vt nt Strogalštšikova 1986: 70; Kremleva 1980: 24). Näiteks Eestis ja Soomes hoiti surnuid enamasti kõrvalhoones või rehe all (Waronen 1898: 67; Eisen 1926: 160–161; Mikkor 1994a: 1253–1254; Ollila 1932: 89; Harva 1935: 106; Vuorela 1977: 622; Talve 1979: 188). Vahel oli siiski kadunu eluruumis esimesel ööl või paar päeva peale surma (Russwurm 1855: 91; Grünthal 1912: 344) või matuste-eelsel ööl (Waronen 1898: 58–60). Isuritel, vadjalastel ja karjalastel oli paiguti kombeks hoida kadunut elumajas (Krohn 1915: 44; Lukkarinen 1914: 1; Paulaharju 1924: 61; Päss 1939: 224; Virtaranta 1961: 252; Kemppinen 1967: 29), kohati kõrvalhoones (Aavikko 1912: 134; Lukkarinen 1914: 1; Haavamäe 1934: 440, 441; Virtaranta 1958: 747, 748; Kemppinen 1967: 29). J. Surhasko on karjalaste puhul märkinud, et kadunu oli peaaegu kõikjal kolm päeva tares (1985: 70). Setudel oli kirjanduse andmeil surnu tares (Manninen 1924: 12; Väisänen 1924: 213; Richter 1979: 117), vaid palava ilmaga viidi ta kõrvalhoonesse (Richter 1979: 117). Arhiivimaterjalidest selgub aga, et kohati oli setudel nor-

miks hoida surnut just aidas (E 57518(8); H II 60, 676(7)). Isurid, vadjalased, karjalased ja setud paiknevad kahe tava ristumisalal. Idaslaavlastest esines valgevenelastel nii koolnu elumajas (Šein 1890: 551, 554) kui kõrvalhoones hoidmist (Animelle 1854: 210; Šein 1890: 530), venelastel oli kadunu eluruumides.

Surnu hoidmisest toas aukohal või viimisest kõrvalhoonesse "silma alt ära" oli oluliselt mõjustatud kogu matuste-eelse aja kombestik.

Soikkola isurid seletasid kadunu toas hoidmist praktiliselt — aidas võivad koolnule kass ja rotid kallale minna (EA 234: 283 — Viistina). Paljud rahvad uskusid algselt, et surnu viimine kõrvalhoonesse kaitseb maja rüvetamise eest ja peret koolnust kiirgava kahjuliku mõju eest.

Tänapäeval on levimas ka surnu hoidmine verandal (EA 218: 216 — Tammikondu). Näiteks Eestis esineb veranda vahevariandina üleminekul toashoidmisele.

Surnu kõrvale panid Soikkola isurid koolnupikkuse kepi (*mittapuu* ehk *mittakeppi*), muidu venivat koolnu pikemaks (EA 234: 324 — Metsäkülä; EA 218: 214 — Tammikondu; EA 218: 237–238 — Ruutsia).

Pühasenurgas süüdati õlilamp (*lampatka*). Tänapäevani katavad Soikkola isurid leinakambris oleva peegli rätiku või linaga, oskamata kommet põhjendada. Vanasti seisati ka kell leinamärgiks (EA 218: 236 — Ruutsia). E. Pässi andmeil kaeti ingerisoomlastel algselt peegel ja seisati kell juba suremise ajal (1939: 197). Kurgola soomlastel peeglit pole kaetud. Peeglite katmine oli varem tuntud ka luteriusulistel rahvastel, kauem on see püsinud aga õigeusklikel.

Koolnu käed ja jalad seoti kokku, et nad laiali ei vajuks. Sidemed rebiti näolinast, *šilmakangašt*. Enne matuseid tehti liikmed lahti, seotult ei saa kadunu teises ilmas töötada ega liikuda (EA 220: 188 — Mättähä; EA 234: 326 — Metsäkülä; EA 218: 177 — Venakontsa). Kui liikmed unustati seotuks, hakkas kadunu omastele unes ilmuma. Sidemed pandi kirstu kaasa või võtsid surnupesijad need endale kui väärtusliku nõidumisvahendi. Mättähä külas õpetati, et kui mees peksab naist, tuleb sidemetest lõigata tükk ja õmmelda see mehe rõivastele varruka või krae alla (EA 220: 166). Ruutsias räägiti, et sidemed on

kasulik kohtusse kaasa võtta, siis ei tule karistus nii ränk. 1940.–1950. aastatel hülgas üks naine oma vastsündinud poja, jättes selle kusagile surema. Ta kaevati kohtusse. Tal soovitati sidemed kaasa võtta. Lisaks pidi ta kohtunikule otsa vaadates ütlema — teie olete mu lambad ja mina teie hundike. Naine olevatki õigeks mõistetud (EA 218: 235). Seda laadi taiad olid varem rahvusvaheliselt tuntud (vt nt Mikkor 1994b: 165), isurite puhul on märkimisväärne nende esinemine veel lähiminevikus.

Enne matuseid tuleb külarahvas kadunuga hüvasti jätma — *proššatama*. Klaaspurki või taldrikule kogutakse raha kirikuküünalde ostmiseks. Ööseks süüdati isuritel leinakambris küünlad ning surnu juures palvetasid öö läbi *monahhad*, et kadunule teises ilmas patud andestataks ja teda seal hästi vastu võetaks. Palvetati kordamööda, üks valvajatest oli ärkvel, teised magasid. Valvamisega seotud rahvapäraseid uskumusi (nt et kurivaim võib hinge kaasa viia (Länkelä 1860: 274)) ei mäletatud. Valvamise mõtteks oli kristlik eestpalve. Puhastustules viibija vaevu võis vähendada palvetades (Rimpiläinen 1971: 16). Ühel juhul arvati, et valvamine kaitseb surnukeha kasside ja rottide eest (EA 234: 284, 297 — Viistina). Metsäküläs väideti, et öine valvamine oli viimati tavaks 1930. aastail. Tänapäeval esineb seda kommet Soikkolas vanematel inimestel, valvajateks on kaasajal sageli omaksed. Valvamine on tänapäeval austuse ja armastuse avaldus ning alati seal ei palvetatagi. *Monahhad* käivad valvamas vaid vanemate usklike inimeste surma puhul. Ööseks pandi kadunu näole näolina — *šilmakangaš*.[17]

Kirjamo soomlastel käidi vaid õhtuti surnu juures aidas kirikliikke laule laulmas. Öine valvamine ongi õigeusklikel rahvastel kauem püsinud komme.[18] E. Pässi andmeil valvasid ingerisoom-

---

[17]Vanasti pandi inimesele juba suremisel näole kangatükk, et ta endale järeleminejaid ei jõuaks vaadata (Päss 1939: 198).

[18]Seegi reegel pole kindel. Kui näiteks setude kohta on väidetud, et kadunu juures valvati õhtuti nagu mujalgi Eestis ja et valvamine kestis öö läbi (Richter 1979: 117), siis arhiivimaterjalidest selgub, et paiguti viidi surnu setudel võimalikult kiiresti elumajast välja aita ning öösel tema juures valvet ei olnud. Hirmust koolnu ees ei tõstnud keegi enne hommikust kukelaulu oma jalga surnu juurde (E 57518(8); H II 60, 676(7)). Eestis esines näiteks Põhja-Tartumaal öist valvamist 1940. aastateni. Soomes piirdus käesoleva sajandi alguseks valvamine vaid viimase öö

lased kadunu juures puusärgi valmimiseni või üldse mitte (1939: 220).

Leinamajas katkestati kuni matusteni suuremad tööd. Sel ajal ei võinud pesta põrandat ja pesu. Töökeelde põhjendati leinaga või ajapuudusega.

Matused peeti enamasti kolmandal päeval pärast surma, külmal ajal hiljem. Nii soomlastelt kui isuritelt on teade, et suvel palavaga maeti ka surmajärgsel päeval (EA 220: 148 — Kirjamo, 107 — Saarove). Varjusurma kartusel tehti seda aga vaid harukordadel. Sajandivahetusel olevat Viistinas üks mees kolmandal päeval pärast surma puusärgis istuli tõusnud, nii et puusärk läks kummuli. Ta elas veel viis aastat. Varjusurmast ärganutesse suhtuti kartusega (EA 234: 283).

Surnu riknemise vastu palava ilmaga või äikesega panid isurid laibale nõgeseid. Koolnu kõhule pandi soola (EA 218: 236 — Ruutsia, 176 — Venakontsa), seda võidi asetada ka kausiga surnu kõrvale (EA 234: 361 — Viistina). Puusärgi alla on pandud ka veenõu (EA 218: 212 — Tammikondu), ühel juhul nimetati kaaliumpermanganaadi vett (EA 220: 107–108 — Saarove).

Soomlased asetasid puusärgile raudesemeid, näiteks vasara ja tangid, mis oli isuritele tundmatu komme. Soomlased omakorda polnud kuulnud nõgeste pruukimisest. Nõgeste kasutamine säilitamisvahendina on iseloomulik õigeusklikele rahvastele (Mikkor 1994a: 1264–1265, 1994b: 169; Kemppinen 1967: 29).

KIRSTUPANEMINE

Isurid panid surnu kirstu (*panna puihe*) matusepäeva hommikul. Puusärk (*puut* ehk *pagoinikanpuut*) ei valminud neil nii varakult kui soomlastel.

Puusärgi ühte küljelauda tegid isurid väikese augukese, "akna" (Lukkarinen 1914: 2; Krohn 1915: 44; Päss 1939: 209).

---

või matuse-eelse õhtuga (Ollila 1932: 90; Vuorela 1977: 624; Talve 1979: 188). Valvamisele avaldas survet reformeeritud kirik, kes suutmata nähtust kaotada andis sellele uue sisu. Valvamine pidi kaitsma laipa võimalike kahjustuste eest (Rimpiläinen 1971: 207, 259). Matusetalitused olid armastusavaldus kadunule ja lohutus mahajääjaile jne (samas: 85, 87, 95–102, 236).

Soikkolas tehti nii 1960. aastateni (EA 218: 238 — Ruutsia). Selliste sümboolsete akende tegemine oli iseloomulik teistelegi idapoolsetele soome-ugri rahvastele (vt nt Smirnov 1893: 538; Holmberg 1914a: 13, 1914b: 22; Paulaharju 1924: 85; Juvas, Reponen 1939: 285; Kemppinen 1967: 33). Venelastel ja mordvalastel püsis see komme valdavalt 19. sajandi lõpuni (Zelenin 1927: 323; Čistov 1976: 215; Hämäläinen 1927: 129; Fedjanovitš 1990: 113). Karjalastel esineb puusärgile avause tegemist tänapäevani (Duhovnaja... 1980: 25, 71), komidel tehti aga veel 1950. aastal puusärgile kriidi ja pliiatsiga sümboolne aken (Belitser 1958: 328). Akna tegemist on põhjendatud mitmeti, näiteks võivat kadunu sealtkaudu ümbritsevat maailma kaeda. Karjalas varustati aken vahel ka klaasitükikesega (Waronen 1898: 61; Paulaharju 1924: 85). Algupärasemana tundub samojeedi rahvastelt ülesmärgitud seletus, et puusärgis oleva avause kaudu võis lahkunu hing sisse-välja käia (Lebedev 1980: 156; Lehtisalo 1924: 234). Selleks tehti mõnedel rahvastel ka hauakääpasse auguke (vt nt Smirnov 1893: 543; Loorits 1932: 195; Harva 1942: 32; Mikkor 1994b: 177). Setudel esineb kääpasse augu tegemine itkudes (Väisänen 1924: 219). U. Harva pidas akna tegemist hiliseks vene laenuks (1942: 30).

Puusärgi põhjas oli enamasti höövlilaastudest alus, padi täideti kasevihalehtedega, suvel värskete, talvel kuivadega. Ruutsias pandi vanasti surnule pea alla kaks saunavihta,[19] alus tehti aga laastudest (EA 218: 239). Mättähäs tehti padi vihalehtedest või laastudest (EA 220: 167, 185). Metsäküläs ja Venakontsas tarvitatavat puusärgis vaid höövlilaaste. Samas mainiti, et vihalehtede pruukimist ollakse näinud naabruses Harkolovo külas (EA 218: 177, 196). Ka vadjalastel tehti kirstupadi kaselehtedest, alus vooderdati laastudega (Haavamäe 1934: 440) või siis tarvitati ainult vihalehti (Ariste 1974: 152). Näiteks karjalastel pandi 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul puusärgi põhja enamasti kasevihalehti (Juvas, Reponen 1939: 285; Duhovnaja... 1980: 25). Kasevihalehed olid traditsiooniliseks kirstupõhja vooderdamise ja padja materjaliks lina ja õlgede kõrval nii venelastel kui ka idapoolseil soome-ugri rahvail (Smirnov 1920: 31; Paulaharju 1924: 87; Zelenin 1927: 323; Juvas, Reponen 1939: 285; Belitser

[19]Näiteks Eestis esines saunaviht kirstus peaalusena veel 1920. aastatel (Reiman 1915: 143; Manninen 1924: 14).

1958, 327; Virtaranta 1958: 753; Karelõ... 1983: 148; Harva 1942: 24; Maslova 1984: 90) ja Eestis setudel (Richter 1979: 118; Väisänen 1924: 215).[20] Soomes pandi puusärgi põhja enamasti höövlilaaste, Savos ja Karjalas aga kaselehti (Vuorela 1977: 623). Seega on vihalehtede puhul tegu idapoolse nähtusega.

Puusärki panemise tseremoonia viisid läbi vanemad naised — *monahhad*. Eelnevalt üks naistest õnnistas kirstu, tehes koos küünlaga ümber puusärgi vastupäeva ringi, et kurivaim sinna sisse ei pääseks. Kui laip oli tõstmisel pehme, arvati, et varsti sureb perest või külast veel keegi. Koolnu kaeti surilinaga, mis pidi ulatuma vaid pahkluudeni, et kadunu ei komistaks teises ilmas sellesse (EA 218: 235–236 — Ruutsia).

Lahkunule pandi vasakusse kätte taskurätik, paremasse paber kirikukirjadega — "pass" — ja küünal. Teises ilmas näitab kadunu "vastuvõtjale" passi. Need vene õigeusku rahvastele tüüpilised esemed on valdavalt välja tõrjunud varasemad hauapanused.[21]

Varem pandi puusärki 3- või 5-kopikane vaskmünt, mis nüüd enamasti visatakse hauda. Mättähäs pannakse kaasajani raha nii puusärki kui hauda (EA 220: 169). Isurid tundsid mõlemat moodust varemgi (Lukkarinen 1914: 2; Päss 1939: 215, 232). Raha pannes sooviti, et kadunu ei tuleks koju tagasi midagi enamat kaasa võtma, raha eest pidi ta ostma endale taevas koha (Päss 1939: 215).

Mättähäs pannakse tänini kaasa ka söögipoolist, jalutsisse suur pirukas, et kadunu ei tuleks koju tagasi ega hakkaks unenägudes

---

[20] Setud ja venelased pruukisid ka höövlilaaste (Väisänen 1924: 215; Manninen 1924: 14; Zelenin 1927: 323).

[21] Õigeusu vaimulikkond võitles toidu, tarbeesemete jms kaasapanemise vastu. Asju pandi kirstu salaja (Abramov 1907: 29; Šein 1890: 554). Näiteks Mordvas hakkas õigeusu mõjul esemete panustamine kaduma 19. sajandi lõpul. Varem kaasapandavaid asju asetati nüüd surnu kõrvale aknalauale (Fedjanovitš 1990: 99). Tänapäeval peetakse sobivaks taskurätiku ja kirikukirjade kaasapanemist (Mikkor 1994b: 170–171). Niisamuti on valgevenelaste puhul märgitud, et möödunud sajandi keskpaiku leiva, pudrupoti ja viinapudeli puusärki panemise asemel on hakatud pühasenurka või aknale panema vett või viina ja leiba (Jaštšuržinski 1898: 93–94). Paganlike hauapanuste vastu sõdis ka roomakatoliku kirik. Söök, tööriistad jms asendus osaliselt kristliku sümboolikaga (Rimpiläinen 1971: 32).

ilmuma (EA 220: 168). Varem üldtuntud toidu panustamine on isurite naabritel enamasti varem kadunud. Venelastel, soomlastel ja Eestis kadus söögi panustamine üldiselt möödunud sajandi keskpaigaks (Jaštšuržinski 1898: 93; Waronen 1898: 70; Boecler, Kreutzwald 1854: 68; Holzmayer 1872: 80; Wiedemann 1876: 309; Zelenin 1927: 323). Samal ajal pandi Ingerimaal hauda herneid, liha ja leiba (Länkelä 1860: 274). Soomes esines see komme kauem Hämes ja Savos (Krohn 1915: 44). Toidu panustamine püsis hiljem õigeusu aladel (Smirnov 1893: 542; Belitser 1958: 327). Karjalased varustasid veel 1950. aastail surnuid pirukate, leibade ja maiustustega (Varjola 1980: 122–123).

Ruutsiast on teade, et surnule pandi vasaku kaenla alla kanamuna, sõnades: "Ole nii ümar kui see muna", et kadunu ei tuleks tagasi midagi kaasa võtma (EA 218: 238). Ka vadjalastel pandi kadunule kaenla alla kanamuna (toores või keedetud), et ta ise midagi kodunt kaasa ei võtaks (Ariste 1974: 152, 168, 176–177). Ühel juhul märgiti, et muna panid nõiad surnule parema kaenla alla (samas: 171). Kanamunade kasutamist tõrjemaagias kohtab kirjanduses harva. Näiteks Maluki saartel pandi sünnitusel surnud naisele lõua alla toores muna, mis pidi takistama kadunu ülestõusmist, surnu pidi lebama paigal, et muna katki ei kukuks (Clemen 1920: 15). 1989. a pandi Mordvas ühele vanale ersa naisele puusärki kahele poole kaela kanamuna, nende otstarvet ei õnnestunud aga välja selgitada (Mikkor 1994b: 169). Venelased panid lihavõtte ajal kadunule muna kaasa (Kulikovski 1890: 52; Zelenin 1927: 322).

Tänapäeval pannakse Soikkolas kadunule kaasa mälestusesemeid. 1989. a oli Tammikondu külas ühel naisel matusteks kohvris valmis tema 1942. a surnud ema rahvarõivatanu, enda laulatusseelikust tehtud alusseelik ning pruudiloor. Viimast lubas ta kasutada surilinana või ka niisama kaasa panna (EA 218: 212, 216).[22]

Meestele pannakse vahel kaasa müts või kamm, naistele peakamm. Abielusõrmus võetakse ära või jäetakse sõrme.

---

[22]Laulatusriietele omistati vanasti maagilist mõjuvõimu. Ingerisoomlastel mähiti raske surmaheitluse korral surija laulatusriietesse või pandi talle pea alla padja asemel laulatusriided (Päss 1939: 199, 200).

Kirjamo soomlased ei panevat esemeid kaasa. 1987. a jäeti seal ühele venelasega abielus olnus soome mehele puusärki prillid, mis soomlastes suurt imestust äratas (EA 220: 131). E. Pässi andmeil on ingerisoomlased paiguti surnutele kaasa pannud näiteks jalutuskeppe ja raha (Päss 1939: 232).

MATUSED

Matuseid (*haudajaiset*) peetakse tänapäeval mis tahes ajal ja nädalapäeval. Varem ei sobinud selleks esmaspäev ja kolmapäev, nüüdseks on endised keelupäevad ununenud. Venakontsa külas rääkis üks naine alati oma tütrele, et matuseid ei või korraldada esmaspäeval ega kolmapäeval. Kui ta aga 1970. aastate alguses suri, oli tütrel räägitu ununenud ja ka vanad naised polevat seda teadnud. Ema suri laupäeval, maeti esmaspäeval. Hiljem meenus tütrele, et nii poleks tohtinud teha ning keelust üleastumine vaevavat teda nüüd igavesti (EA 218: 178). Keelupäevi tuntakse teistelgi rahvastel. Esmaspäeva ja kolmapäeva peeti õnnetuks näiteks ka Eestis ja Gruusias (Eisen 1926: 169–170; Mikkor 1992: 170; Mašurko 1894: 274). Soomes peeti õnnetuteks päevadeks paiguti kolmapäeva ja reedet (Fieandt 1932: 29).

Nii soomlased kui isurid kutsusid varem matustele vaid sugulasi ja lähemaid naabreid. Matuselised tõid kaasa raha ja söögikraami. Nüüd läheb oma küla rahvas surnut ära saatma kutsumata. Süüa viiakse kaasajal vaid vaestele inimestele. Lilli olevat viima hakatud alles 1970.–1980. aastatest (EA 218: 179 — Venakontsa, 217 — Tammikondu).

Kaugemalt tulnud külalistele pakutakse hommikul külmi suupisteid. Lahkunu koduse ärasaatmise korraldavad külanaised. Varem viidi puusärk kirikusse või tuli vaimulik koju. Vanema inimese matustel laulavad ja palvetavad isurid kirikuslaavi keeles, soomlased laulavad aga soomekeelseid kirikulaule. Varem itkesid isurid emakeeles. Mättähä külas esines itku veel 1987. a, seejuures kasutati palgatud itkejaid (EA 220, 188).[23]

[23] 1944. a Soomes Turus korraldatud evakueeritud isurite küsitlusel selgus, et paiguti oli itkutraditsioon Soikkolas hääbunud juba 1917. aastaks, kohati oli see aga veel täies elujõus. 1970. aastail täheldas itku

Isurid toovad kirikust õnnistatud liiva, mis pannakse puusärki või visatakse hauda. Viistinas avaldas üks inimene soovi, et talle puusärki liiva ei pandaks, sest see läheb talle silma. Varem puistas kirikus papp õnnistatud liiva puusärgile või näolinale (Päss 1939: 226).

Enne kirstu sulgemist pannakse kadunule näole *šilmakangaš*. Varem viidi kirst kalmistule suletult, 1960. aastatest levis isuritel aga kirstu avatult viimine, mis olevat vene komme. Kirjamo soomlastelgi levib venelaste mõjul puusärgi kandmine avatuna. 1987. a talvel maeti seal üht venelasega abielus olnud soomlast ning vaatamata lumesajule jäeti kirst lahti (EA 220: 134–135).

Näiteks Kaukaasia eestlastel levis puusärgi avatult kalmistule viimine õigeusklike kaukaaslaste ja venelaste mõjul (Mikkor 1992: 173). Kirjanduse andmeil viidi aga idaslaavlastelgi varem puusärk kalmistule kinniselt (Zelenin 1927: 325; Šein 1890: 564). Millal sai neil üldlevinuks avatuna kandmine (Čistov 1976: 215), pole selge.[24] Karjalastel kanti puusärki paiguti lahtiselt nagu venelastelgi (Paulaharju 1924: 114; Surhasko 1985: 86), piirkonniti aga suletult (Juvas, Reponen 1939: 289; Paulaharju 1924: 107; Virtaranta 1958: 757, 760; Surhasko 1985: 92).[25]

Puusärki kandsid nii isuritel kui soomlastel sugulased ning neile polnud ka mingit tasu ette nähtud. Venelaste mõjul peetakse kaasajal selleks sobivamaks võõraid. Puusärki kanti kätel, õlal või käterätikutega, kirikus olid spetsiaalsed surnuraamid.

Ruutsias ja Tammikondus räägiti, et kohe kui puusärk üles tõsteti, pidi see, kes surnut kardab, istuma kirstu lebamiskohale (EA 218: 241). Venakontsa külas istusid surnu lebamiskohale omaksed, näiteks tütred (EA 218: 179–180, 198–199). Kartuse vastu soovitati seal kadunut varbast katsuda (EA 218: 180). Surnu lebamiskohale istumist on märgitud idaslaavlastel, seda pidi tegema kas perenaine (Balov 1898: 89), mõni kadunu eakas nais-

---

säilimist Šavimäe ja Logi külas Petroskoi folklorist E. Kiuru (Nenola-Kallio 1982: 25–26, 250).

[24]Näiteks valgevenelastel pandi kohati puusärgile kaas peale küla piiril (Šein 1890: 544), setudel aga ristteel (H II 60, 682(7); Piho 1990: 74).

[25]Peale reformatsiooni on paiguti kirikuseadustega nõutud puusärgi kandmist suletult (Rimpiläinen 1971: 194, 244).

sugulane (Smirnov 1920: 32) või pere vanim inimene (Šein 1890: 541). See pidi tagama, et lahkunu kedagi rohkem kaasa ei võtaks, või vabastama surnukartusest.

Surnu viidi välja, jalad ees, siis on *nigu itse mennü*, tänapäevase seletuse kohaselt seepärast, et ta kõndis ka elavana, jalad ees, või lebas kodus, jalad ukse suunas. Enne kadunut viidi välja puurist, mida kandis keegi sugulastest. Välja viidi ka surnupesuvesi, õled ja mõõdupuu ning veeklaas. Vesi kallati maja seina äärde ikooninurga kohal, klaas visati vastu majaseina puruks.

Enne kui leinarongkäik hakkas hobusevankriga kalmistu poole liikuma, löödi savipott, milles surnupesuvett hoiti, hobuse ees vastu maad puruks, öeldes: "See olgu sulle ja rohkem ära taha! — *Šju ošša kaik.*" See pidi tagama, et kadunu midagi endaga kaasa ei võtaks, näiteks karja ei kooletaks. Nii tehakse vanade inimeste matustel kaasajani ning pesemisel kasutatakse spetsiaalselt sellist anumat, mida on võimalik purustada (EA 218: 176, 194 — Venakontsa; vt ka EA 234: 281, 358 — Viistina). 1989. a näitas Tammikondu külas üks 82-aastane naine savist ahjupotti, *maidopaada*, mida ta hoidis oma surma puhuks (EA 218: 207–208). Surnuid viiakse nüüd veoautol, pott pannakse ratta ette või visatakse auto ette puruks, see on *pagoinikan oman ošan* (EA 218: 207–208 — Tammikondu). Metsäküläs mäletati , et poti pidi katki astuma hobune. Kui pott jäi terveks, oli peres veel üht surma oodata (EA 234: 386). Vahel on usundilised kujutelmad ununenud ja purustamist peetakse tarvilikuks selleks, et keegi selle potiga enam kogemata toitu ei keedaks (EA 234: 281 — Viistina).

Ruutsia venelastel visati savipott ja aknal olnud veeklaas õues pühasenurga kohal majaseina vastu puruks (EA 218: 232–233).

Analoogset kommet on kirjeldatud Ida-Soomest Savost, kus õues purustati talu kõige parem nõu ja öeldi — selle saad ja ei midagi muud. See oli viimane jäänus vanast uskumusest, et kadunu pidi majapidamisest midagi kaasa saama, et ta kodukäijaks ei hakkaks (Krohn 1915: 44).

Ingerimaal oli aga piirkonniti tavaks, et peremehe või perenaise matustel enne kadunu välja viimist keerutati puusärki kolm korda talle kuulunud puulusikal, mis tehti seejärel katki ja visati puusärgile järele, öeldes — see on sinu osa, muud sa ei saa (Lukkarinen 1914: 2; Krohn 1915: 44).

Need kombed on rahvusvahelise aluspõhjaga. Pesunõu purustamist esines veel näiteks venelastel, setudel, komidel, vadjalastel jt (Smirnov 1920: 28; Zelenin 1927: 321; Manninen 1924: 12; Väisänen 1924: 218; Belitser 1958: 327; Ariste 1974: 151; Richter 1979: 119; Kremleva 1980: 22). Setudel tehti kalmistult naasmisel teele pesuõlgedest lõke, õlgede sisse pandi savipott. Hobune pidi õlgedest läbi jooksma ja poti katki lööma, et peres poleks lahkunule järeleminejaid (E 86315(12)). Kohati tehti lõke kalmistule minekul ristteele jõudes ning purustati savipott või kauss lõkkes (ERA II 267, 301/2(15); E 86273/4(1)). Dnestri venelastel purustas lesknaine oma mehe surma korral uue savipoti (Kotljarevski 1891: 226). Savinõu lõhkumist kohtab ka näiteks gruusia matusekombestikus. Mingreelias purustati kohe pärast surnu väljaviimist õues mingi sööginõu (Mašurko 1894: 345). See on jäänus varasemast kombest, kui koos surnuga maeti või hävitati haual kõik, mis kuulus kadunule, et ta saaks oma asjad teise ilma kaasa (Tšursin 1905: 67; Reiman 1915: 125; Harva 1933: 204; Moora 1935: 118). Hiljem asendus see asjade sümboolse matmise ja rikkumisega. Kalmistul purustati sööginõud, millega toodi kaasa toit peiesöömingukse, tükid jäeti hauale (Reiman 1915: 158; Paulaharju 1924: 117; Surhasko 1985: 93).

A. Vilkuna arvates asendas Ingerimaal puulusika purustamine varasemat loomade ohverdamist (Vilkuna 1958: 206, 208). Siiski tundub see komme pärinevat pigem hauapanuste purustamisest.[26]

Märkimisväärne on sellise sümboolse ohverdamise püsimine isuritel tänapäevani. E. Pässilt selle kohta teateid pole.

Leinamaja uksest kuni suure teeni visatakse matuserongi teele kuuseoksi. See polevat aga varem Soikkola isuritel üldlevinud olnud (EA 218: 181 — Venakontsa). E. Päss on kuuseoksi märkinud ingerisoomlaste puhul (1939: 226), 1988. a Saaroves kohatud soomlane väitis aga, et soomlastel seda kommet polnud (EA 220:

[26]Näiteks burjaatidel pandi surnule põletusmatusel purustatult kaasa talle kuulunud relvad ja muud esemed ning matusteks tapeti hobune (Mastjugina 1980: 93). Hakassidel tapeti matusepäeval hobune, puusärki pandi purustatud tarberiistu, toidunõusid ja sööki, puusärgi kõrvale hauda aga katkine katel (Usmanova 1980: 108). Hauapanuste lõhkumine aitas neil järgneda surnule teise ilma (Sokolova 1980: 132). Hauapanuste purustamise kohta vt veel Lebedev 1980: 155, 157; Gurvitš 1980: 99; Aleksejenko 1980: 162.

111).[27] Kuuseoksi loobiti aga vadjalastel (Haavamäe 1934: 442). Tõenäoliselt polnud see komme Ingerimaal üldlevinud. Sama täheldas autor 1980. aastatel Mordvas, näiteks ersamordvalastel levis haljaste kaseokste viskamine leinarongkäigu teele alles 1950. aastatest (Mikkor 1994b: 174–175). Kaukaasia eestlastel hakkas samal ajal levima okste ja lillede loopimine, kusjuures seda peeti õigeusklike rahvaste kombeks (Mikkor 1992: 174). Eestis on kuuseokste viskamist matuserongkäigu teele peetud enamasti iseenesest mõistetavaks, tegelikult see siin üldlevinud polnud. Ka venelastel esines seda kommet vaid paiguti (Smirnov 1920: 34; Kremleva 1980: 25), kohati peeti seda linnamoeks (Zavoiko 1914: 94).

Surnu väljaviimise ja matuserongi teekonnaga seotud keelde ja endeid isurid 1980. aastatel ei mäletanud. Surnurongi möödumisel väljusid inimesed majadest ja lõid risti ette, vastutulijad seisatasid ning lõid samuti risti ette.

Haud (*hauda*, *kalmu*) kaevati 1940.–1950. aastateni vahetult enne matmist. Kalmistule (*kalmat*, *kalmot*, *kalmoid*) mindi siis, kui kaevajad töö lõppemisest teatasid. Vahel ootasid matuselised haua kõrval, kuni see valmis sai. Hiline kaevamine pidi vältima kurja vaimu pääsemist hauda (EA 218: 242 — Ruutsia), tänapäevase seletuse kohaselt hauaseinte varisemist. Tänapäeval kaevatakse haud päev või paar enne matuseid.

Hauakaevajateks olid nii soomlastel kui isuritel alati sugulased, samuti vadjalastel (Päss 1939: 227, 232; Ariste 1974: 153). Kirjamo soomlastel on see tänini nii. Isuritel on kaevajad nüüd enamasti võõrad.

Enne puusärgi haudalaskmist viskavad isurid haua põhja 3- või 5-kopikalise vaskmündi (*tieraha*), et osta maad, lunastada haud (EA 234: 329 — Metsäkülä; EA 220: 111 — Saarove; EA 218: 220 — Tammikondu). Vahel visatakse raha kirstu peale (EA 220: 192 — Mättähä; EA 234: 299 — Viistina). Soomlastel seda kommet ei tunta.

Raha hauda viskamine on tavapärane nii õigeusklikele soomeugrilastele kui ka idaslaavlastele (Manninen 1924: 17; Holmberg 1914b: 22; Karelõ... 1983: 149; Juvas, Reponen 1939: 290;

[27]Kuuseokste loopimine Soomes vt Harva 1935: 107; Talve 1979: 188, karjalastel Virtaranta 1961: 260.

Belitser 1958: 328; Kotljarevski 1891: 215; Šein 1890: 541; Zavoiko 1914: 96; Butuzov 1893: 486).[28]

Puusärk lastakse hauda enamasti köitega. Ruutsias olevat venelastelt üle võetud käterätikutega haudalaskmine. Rätid visatakse risti üle kirstu ja nad jäävadki hauda. Kuigi tava väideti olevat uus, osati seda seletada — teises ilmas on kadunul vaja minna üle tule, mööda rätikut on seda parem teha (EA 218: 239).[29]

Matuselised viskavad kadunule järele kolm peotäit mulda, öeldes — *kerget liivat šilmille* (EA 220: 112 — Saarove).

Nii isurid kui ka soomlased panid kääpa peatsisse risti, mille külge isurid varem sidusid tikitud käterätiku, *šilmarätti*. Kuni 1940. aastateni olevat ka Soikkola põlisvenelased risti päitsisse pannud, sõjajärgsel ajal olevat nad hakanud risti jalutsisse panema (EA 218: 240 — Ruutsia).

Isurid viisid kalmistule kaasa ka *mittakeppi* ja surnupesuõled. Õled seoti luuakujuliselt kepi ümber ning kepp torgati risti kõrvale kääpasse (EA 218: 174, 194 — Venakontsa, 216 — Tammikondu). Varem on isurite puhul märgitud vaid, et mõõdupuu ja suriõled viidi kalmistule (Lukkarinen 1914: 1), vadjalastel aga maeti mõõdupuu hauda või jäeti hauale (Haavamäe 1934: 440; Ariste 1974: 153).

Eri aegadel ja eri paigus on surnupesuvahendid ja muud laibaga kokku puutunud esemed, surnule kuulunud rõivad jms viidud kalmistule või kusagile kõrvalisse kohta, küla piiridest välja, metsa jne või siis maha maetud või põletatud. Mõõdupuule pole enamik matusekombestiku kirjeldajaid tähelepanu pööranud. Näiteks mordvalastel visati varem surnu pesemisel kasutatud nõu ja muud esemed ühte kindlasse kohta kalmistu lähedal. Puusärgilaaste ha-

[28]Kuigi raha haudaviskamist peetakse idapoolseks nähtuseks (Varjola 1980: 121), on nii idaslaavlased kui soomeugrilased raha ka puusärki pannud (Šein 1890: 530; Kotljarevski 1891: 214; Zelenin 1927: 322; Maslova 1924: 91; Holmberg 1914b: 20; Itkonen 1948: 352; Belitser 1958: 327; Kemppinen 1967: 34).

[29]Kangaribade või rätikutega haudalaskmine on tuntud ka karjalastel (Surhasko 1985: 94; Virtaranta 1958: 758) ning karjalased uskusid, et vastasel korral võib kadunu surnutejõge ületades kukkuda (Duhovnaja... 1980: 27).

kati põletama 19. sajandi lõpus, 20. sajandi alguses (Fedjanovitš 1990: 97; Hämälainen 1930: 125). Mõõdupuu aga maeti maha või torgati hauakääpasse (Hämäläinen 1927: 130, 134; 1930: 119, 125, 134), kohati tehakse seda tänapäevani (Fedjanovitš 1990: 116).[30]

Eestis on mõõdupuu paiguti kirstu või hauda kaasa pandud (Wiedemann 1876: 425; Loorits 1949: 81). See pidi aitama, et kadunust ei saaks kodukäijat (H III 26, 167(1) — Äksi; ERA II 13, 602/3(12) — Torma). Kui aga keegi suri nõiduse tagajärjel, pandi talle kaasa katkimurtud mõõdupuu, et ka nõiduja sureks (E 23812(13) — Halliste; E 14282(40) — Tarvastu; H II 23, 168(4) — Karksi; ERA II 270, 424(3) — Tarvastu jne). Mõõdupuud on märgitud ka näiteks grusiinlastel, see tehti katki ja visati hauale, et peret ei tabaks uus surmajuhtum (Tšursin 1905: 68, 1956: 190).

Mõõdupuuga seotud kombed on tänaseks Soikkolas kadunud, mõõdupuud enam ei kasutata. Kõigile tehtavat enam-vähem ühesuurune kahemeetrine puusärk.

Pesu- ja suriõled on enamasti süüdatud põlema matuserongi teel kalmistule minnes või sealt naastes (Wiedemann 1876: 310; Manninen 1924: 17; Waronen 1898: 88; Väisänen 1924: 220; Konkka 1985: 90) või põletatud kõrvalises kohas metsas, nurmel jne (Paulaharju 1924: 99; Konkka 1925: 89). Vanemaks kombeks on peetud pesuõlgede vette viskamist (Konkka 1985: 43) või metsa viimist (Konkka 1985: 56; Russwurm 1855: 92). Vadjalastel põletati 18. sajandi lõpul suriõlgi õues või surnurongi teel (Öpik 1970: 113, 115; Ariste 1974: 151), paiguti visati aga mõõdupuu ja kimpu seotud õled hauda (Ariste 1974: 153, 175). P. Ariste on märkinud, et nii tehti lautsiõlgedega (1974: 153), vastavas vadjakeelses tekstis on aga nimetatud vaid õlgi, mis võisid ka pesuõled olla (samas: 174). Õlgede sidumist mõõdupuu külge pole autor peale Soikkola isurite kellelgi kohanud.

Hauakääpale laotasid isurid kangatüki või käterätiku, sellele asetati söögikraam — üks suur pirukas või väikesi pirukaid, mune, keedetud herneid ja riisi, viina jne. Tänapäeval asendab linikut

[30]Lõuna- ja Kesk-Vepsas löödi hauakääpa jalutsisse surnuraami üks latt. Usuti, et 40 päeva jooksul suhtleb kadunu elavate maailmaga just selle lati kaudu (Strogalštšikova 1986: 75–76).

sageli ajalehepaber, pakutakse kompvekke, juustu, vorsti, leiba ja viina. Varem oli keelatud kalmistule liha kaasa võtta, seda võis hiljem peielauas süüa. Surnuaialt ei tohtinud leinamajja midagi tagasi tuua, kui söögikraami jäi järele, võidi seda vaestele vanainimestele viia.

Kirjamo soomlased varem kalmistul ei söönud, nüüd pakutavat seal venelaste mõjul suupisteid, kuid seda ei tehta hauakääpal.

Mälestussööming surnuaial, eriti aga hauakääpal, püsis kauem õigeusklikel rahvastel. Hauakääpal söömist kohtab tänini paiguti ka Mordvas (Mikkor 1994b: 178).

Kui matuselised siirduvad leinamajja peiesöömingule, kadunut mälestama — *pominoitama*, peavad nad enne majja sisenemist hüppama üle künnise ette kadakaokstest tehtud väikese lõkke. Kadakaokstega on suitsutatud ka tube enne laudade katmist. Pärast surnu väljaviimist jäävad 2–4 naist koristama ja laudu katma. Pestakse põrand ja suitsutatakse kadakat.

Suits aitas vabaneda surmast — *šurma poiš* (EA 218: 220). Kuigi suitsutamiskommet esineb tänini, on selle tähendus enamasti ununenud. Nii suits kui tuli on rahvusvaheliselt tuntud tõrjemaagilised vahendid. Matusekombestikus kohtab eri rahvastel lõkke ületamist ja suitsutamist nii kalmistule minekul kui ka sealt naasmisel.[31] Koju naasmisel lõkketulega suitsutamist on märgitud näiteks udmurtidel, karjalastel, soomlastel ja teistel (Holmberg 1914b: 27; Harva 1933: 193; Juvas, Reponen 1939: 291; Sokolova 1980: 139; Karelõ... 1983: 149; Westermarck 1991: 108).[32] Veelgi üldisem on tare suitsutamine kadakaokstega (Surhasko 1985: 82; Kulikovski 1890: 53; Juvas, Reponen 1939: 287; Paulaharju 1924: 101; Richter 1979: 118; Sohlman 1933: 165; Ollila 1932: 89).

---

[31]Tuld ja suitsu kasutati tõrjemaagilise vahendina teistegi elutähtpäevade puhul. Näiteks Kaukaasia eestlastel on Sulevi külas kaasajani püsinud pulmaliste suitsutamine, tänaseks on see saanud pulmanalja tähenduse.

[32]Komme on tuntud laiemalt. Näiteks jakuudid astusid enne elamusse sisenemist üle kirstulaastudest ja suriõlgedest tehtud lõkke, nganassaanid ja eenetsid puhastusid samal kombel koerakarvadest ja -villast lõkke abil (Gurvitš 1980: 99; Gratševa 1980a: 150; 1980b: 152).

Enne söömaasumist õnnistab isuritel tseremooniajuht laua, käies küünlaga vastupäeva ümber laua — *šiunata põvvet* (EA 220: 110 — Saarove). Laua taga ukse vastas on koht kadunule — tühi taldrik, kahvel, lusikas ja leib. Mättähäs mäletati, et peiete puhul pidi vanasti valmistama tingimata 12 erinevat toitu (EA 220: 191).

Peietel söödi alati keedetud herneid, sõmerat riisi ja keedumune. Alati olid laual kala-, kapsa-, riisi- või kartulitäidisega pirukad. Kindlaks matusetoiduks oli kaerakile — *kaagrakiisel*, söödi ka jõhvikakisselli — *karpulakiiselit*. Peietel pakuti ka mitmesuguseid ahjus potis küpsetatud püreesid, näiteks piimast ja munadest *kanamunavelli*, kartulist ja piimast *maamunavelli*. Harvem söödi sülti — *stüdenja*.

Matustel joodi teed (*tšaju*) ja viina. Õlut ei jõudvat peieteks valmistada, küll aga juuakse seda hiljem mälestuspäevadel (EA 218: 182 — Venakontsa; EA 218: 244 — Ruutsia).

Vanu toite süüakse tänapäeval eakate inimeste matustel. Kui on suur paast, ei söö vanad usklikud inimesed liha.

Kui peietel kukkus kellelgi lusikas maha, ennustas see sellele inimesele surma (EA 220: 191 — Mättähä).

Soomlaste matustel söödi ahjukartuleid ja liha, pirukaid, sülti, praekala, kapsaputru.

TEINE ILM

Isurite ettekujutust teisest ilmast on mõjutanud õigeusu kiriku õpetus puhastustulest, mille järgi patused peavad peale surma tule läbima. Seda kinnitasid ka unenäod surnutest.

Viistinas ilmutas üks kadunu sugulasele unes, kuidas ta läks läbi tule, ilma et teda tulle oleks kistud. Nüüd elas ta juba head elu. Tules vaevlesid aga patused.

Räägiti ka, et patuseid keedetakse teises ilmas (EA 220: 187 — Mättähä).

Puhastustules viibijate vaeva võisid mahajääjad lühendada palvetamise, psalmide lugemise, kuid ka ohvrite ja almuste jagamisega jne. Usuti, et lahkunut võib veel peale surma aidata. Kadunu juures palvetati nii öösel kui päeval. Kirikulaulud tõrjusid ajapikku välja itku, seejuures Mättähäs toimus see alles lähimi-

nevikus. Surnut ei võinud liiga palju taga nutta. Üks uppunud naine ilmutas sugulasele — ära nuta nii palju, sinu pisarad kõrvetavad mind (EA 234: 326 — Metsäkülä). See on üldtuntud rahvusvaheline kujutelm.

Üldiselt arvati kadunu *toišel maalla* edasi töötavat ja tegutsevat nagu siingi ilmas.

*

Matusetavad võimaldavad selgust saada nii kombestiku arenguloos kui ka inimeste maailmapildis. Matusekombestikku peetakse enamasti vägagi konservatiivseks nähtuseks. Tegelikult on ta nii sisult kui vormilt pidevalt muutuv sõltuvalt materiaalsetest ja ideoloogilistest oludest ning etnilistest teguritest. Matusekombestik sisaldab küll reliktseid nähtusi. Paljud kombed kaotavad ajapikku sisu, säilitades vaid vormi, kuni viimaks hääbub seegi.

Isurite juures kohtab rahvusvaheliselt tuntud tavasid, õigeusklikele iseloomulikke kombeid ja ka kitsalt piirkondlikke eripärasusi. Isurite matusetavadel on palju ühisjooni eelkõige õigeusklike läänemeresoome rahvastega, ent ka teiste idapoolsete soomeugrilastega. Mõnede venelastelt soomeugrilastele levinud kommete ülevõtmine toimus Soikkola isuritel lähiminevikus (nt lahkunu omakseid puudutavad keelud, puusärgi kandmine avatuna, raha haudaviskamine) või siis on toimumas alles tänapäeval (tume surirõivas).

Idaslaavlastega varasemast ajast ühiseid nähtused nagu "akna" tegemine puusärki ning surnu varustamine *šaavanaga* on kadunud 1950. aastateks.

Isurite ilmavaatele ja kombestikule on tugeva pitseri vajutanud õigeusk nii oma kristliku õpetuse kui ka sellega kaasnevate ebauskumustega. Varasemad vene päritolu kultuurilaenud ongi levinud õigeusu vahendusel. Traditsioonilised hauapanused asendusid õigeusklikele omaste esemetega. Samas on aga kohati tänini püsinud näiteks toit hauapanusena.

Ingerimaa asub erinevate tavade ristumiskohal. Osa nähtuste puhul jookseb piir õigeusklike ja luteriusuliste rahvaste vahelt, paljud tavad esinevad aga paiguti mõlemal, olles ühtedel val-

davaks, teistel aga haruldasemaks (nt surnu hoidmine elu- või kõrvalhoones).

Nagu teistelgi rahvastel on isuritel omavahel segunenud rahvapärased uskumused, kristlik õpetus ja kaasaegsed arusaamad. Paljusid varem rahvapäraselt või kristlikult seletatud tavasid põhjendatakse tänapäeval eelkõige praktiliste vajadustega või siis kadunule austuse-, leina- ja armastuseavaldusena. Seda laadi seletusi kohtab nii õigeusklikel kui ka luteriusulistel rahvastel. Viimaste puhul on selliseid arusaamu juba sajandeid kultiveerinud luteri kirik, mis andis "väärusu" kommetele uue, evangeelse tõlgenduse: matusetalitus oli armastuseavaldus kadunule, lohutus mahajääjaile, meenutus surelikkusest ning üleskutse meeleparandusele jne. Surm oli viimsepäeva ülestõusmiseni kestev uni ning kadunu heaks polnud võimalik enam midagi teha (Rimpiläinen 1971: 85–87, 95–102, 236).

Nii õigeusu kui luteri kirik sõdisid rahvapäraste uskumuste ja kommete vastu, viimane tegi seda aga märksa tõhusamalt. Paljud vanad kombed kadusid luteriusulistel varem kui õigeusklikel, näiteks surnu öine valvamine. Õigeusklikest on omakorda soomeugrilased alalhoidlikuma kombestikuga kui idaslaavlased, kes kristianiseerusid varem.

Soikkolas esineb tänini matuseliste puhastumist suitsutamisega, niisamuti savipoti ohverdamist, mida tunti paiguti teistelgi õigeusku rahvastel. Piirkondlikuks eripäraks ja tõenäoliselt väga vanaks nähtuseks võib pidada pesuõlgede sidumist mõõdupuu ümber. Haruldased on ka andmed kanamunast hauapanusena. Autor ei julge aga arvata, et tegu oleks nii haruldaste nähtustega, nagu üsnagi pinnapealsete kombestikukirjelduste põhjal võiks arvata.

Matusekombestik on ühelt poolt äärmiselt rahvusvahelise iseloomuga. Ka mingile kitsalt piirkondlikuna tunduvale nähtusele (muna kodukäija tõrjes) võib leida vasteid kaugelt mujalt maailmast. Samal ajal iseloomustab matusekombestikku nii vastuolulisus kui mitmekesisus mitmete nähtuste osas, erinevaid arusaamu ja tavasid kohtab nii küla, piirkonna kui ka rahva raames. Paljud kombed esinevad sporaadiliselt.

Soikkola isurite matusetavad on võrdlemisi alalhoidlikud. Samas vastati paljudele küsimustele, et usklike inimestena ei teata

neist "tumedaist asjust" midagi. Ometi on mitmesugune maagia püsinud Soikkolas tänapäevani.

KÜSITLETUTE NIMEKIRI

Mättähä: Tatjana Stepanova (s 1922), Maria Golubeva (s 1918)

Metsäkülä: Maria Ivanova (s 1912)

Viistina: Agripina Pimenova (s 1904), Palina Vukulova (s 1914), Maria Selevjorstova (s 1923)

Ruutsia: Maria Novikova (s 1910)

Venakontsa: Vera Helje, Antonina Sergejeva (s 1925), Olga Iljina (s 1918)

Tammikondu: Anja Kordejeva (s 1907), Maria Demidova (s 1914), Nadežda Fjodorova (s 1897)

Saarove: Estvera Aleksandrova (s 1913), Olga Vassiljeva (s 1919)

Kirjamo: Klafira Virolainen (s 1925), Emilie Kämärä (s 1926)

KASUTATUD ALLIKMATERJALID

Eesti Kirjandusmuuseum — Eesti Rahvaluule Arhiiv

E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu (1880–1934)

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927–1944)

H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1910–1922)

RKM = Eesti Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1945–)

ERM = Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1910–1922)

Eesti Rahva Muuseum

EA = Etnograafiline arhiiv

Kirjandus

Aavikko, A. 1912. Muutama havainto inkeriläisistä hautaustavoista. — *Kotiseutu*, s. 134–135

Abramov 1907 = Абрамов И. С. Пища покойникамъ у современныхъ малороссовъ. — *Живая Старина*, вып. III, отделъ V, с. 29.

Aleksejenko 1980 = Алексеенко Е. А. Кеты. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 159–165

Animelle 1854 = Анимелле Н. Бытъ белорусскихъ крестьянъ. — *Этнографическіи Сборникъ, издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ*, вып. II, Санктъ-Петербургъ, с. 111–268

Ariste, P. 1974. *Vadjalane kätkist kalmuni.* (Emakeele Seltsi Toimetised, nr 10.) Tallinn

Balov 1898 = Баловъ А. Болезни и ихъ леченіе; смертъ, похороны и поминки; загробная жизнь. — *Этнографическое Обозреніе*, 4, с. 86–92

Belitser 1958 = Белицер В. Н. *Очерки по этнографии народов коми.* (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Академии Наук СССР. Новая серия, т. 45.) Москва

Boecler J. W., Kreutzwald, Fr. R. 1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von J. W. Boecler. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald.* St. Petersburg

Butuzov 1893 = Бутузовъ Ф. Изъ быта Мордвы села Живайкина Жадовской волости Карсунскаго у. Симбирской губ. — *Известія Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи при Императорскомъ Казанскомъ Университете*, т. XI, вып. V. Казанъ, с. 485–488

Čistov K. V. 1976. Riitit ja rituaalinen folklore. — *Venäläinen perinnekulttuuri: Neuvostoliiton Pohjois-Euroopan venäläisväestön etnologiaa 1800-luvulta 1900-luvun alkuun.* (SKS Toimituksia 322.) Hämeenlinna, s. 196–228

Clemen, C. 1920. *Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit.* (Aus Natur und Geisteswelt, B. 544.) Leipzig—Berlin

Džanašvili 1893 = Джанашвили, М. Картвельскія поверья. — *Сборникъ материаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа*, вып. 17. Тифлись, с. 144–173

Duhovnaja... 1980 = *Духовная культура сегозерских карел конца XIX–начала XX в.* Ленинград

Eisen M. J. 1926. Eesti vana usk. — *Eesti mütoloogia* IV. (EKS Toimetised, nr 21). Tartu

Fedjanovitš 1990 = Федянович, Т. П. Похоронные и поминальные обряды мордвы. — *Бытовая культура мордвы.* (Труды. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Мордовской АССР. Вып. 100.) Саранск, с. 96–125

Fieandt, K. v. 1932. Vanhan Sammatin kansanomaisesta kalenterista (Ajanlaskutapoja, juhlapäiviä, ilmanennustuksia). — *Kotiseutu*, s. 24–42

Gorbatševa, Mastjugina 1980 = Горбачева В. В., Т. М. Мастюгина. Коряки. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 216–221

Gratševa 1980a = Грачева Г. Н. Нганасаны. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 148–151

Gratševa 1980b = Грачева Г. Н. Энцы. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 151–153

Grünthal, A. 1912. Surnute austus. — *Eesti Kirjandus*, lk 342–348

Gurvitš 1980 = Гурвич И. С. Якуты. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 97–100

Haavamäe, A. 1934. Vatjalaisia kuolemaan ja hautaamiseen liittyviä tapoja ja uskomuksia. — *Virittäjä*, s. 435–446

Haavio, M. 1934. Piirut: Suvun vainajien juhla. — *Kotiseutu*, s. 85–91

Hakamies, P. 1992. Inkeri monietnisenä alueena. — *Inkeri: Historia, kansa, kulttuuri.* (SKS Toimituksia 547.) Helsinki—Pieksämäki, s. 197–204

Harva, U. 1933. *Altain suvun uskonto.* Porvoo—Helsinki

Harva, U. 1935. Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria. — *Varsinais-Suomen historia* III: 1. Porvoo

Harva, U. 1942. *Mordvalaisten muinaisusko.* (Suomensuvun uskonnot 6.) Porvoo—Helsinki

Harvilahti, L. 1992. Milloin viime virren lauloin: Inkeri kalevalaisen kertomarunouden viimeisenä leviämiskeskuksena. — *Inkeri: Historia, kansa, kulttuuri.* (SKS Toimituksia 547.) Helsinki—Pieksämäki, s. 205–221

Holmberg, U. 1914a. *Tsheremissien uskonto.* (Suomensuvun uskonnot 5.) Porvoo

Holmberg, U. 1914b. *Permalaisten uskonto.* (Suomensuvun uskonnot 4.) Porvoo

Holzmayer, J. B. 1872. *Osiliana.* (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. B. VII, Heft 2.) Dorpat

Hämäläinen, A. 1927. Kuolemantapaukseen liittyvistä mordvalaisten tavoista. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 7, s. 127–141

Hämäläinen, A. 1930. Beiträge zur Ethnographie der Ostfinnen. — *Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* XLIV, 1. Helsinki, s. 1–160

Itkonen, T. I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945.* I. Porvoo

Jannsen, J. W. 1874. Mõned vanad Läti ja Eesti rahva pruugid surnute matmise juures. — *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 50, 51, 52

Jaštšuržinski 1898 = Ящуржинскій Хр. Остатки язычества въ погребальныхъ обрядахъ Малороссіи. — *Этнографическое Обозреніе*, 3, с. 93–95

Juvas, M., A. Reponen 1939. Kuolemaan liittyviä tapoja ja uskomuksia: Kansatieteellisiä muistiinpanoja Ilomantsin itäkylistä. — *Kansatietellinen arkisto* III. Forssa, s. 283–293

Karelõ... 1983 = *Карелы Карельской АССР.* Петрозаводск

Kemppinen, I. 1967. *Haudantakainen elämä karjalaisen muinaisuskon ja vertailevan uskontotieteen valossa.* (Karjalan Tutkimusseuran Julkaisuja 1.) Helsinki

Konkka, U. 1985. *Ikuinen ikävä: Karjalaiset riitti-itkut.* (SKS Toimituksia 428.) Helsinki

Kotljarevski 1891 = Котляревскіи, А. А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ славянъ. Сочиненія А. А. Котляревскаго, т. III. — *Сборникъ Отделенія Русскаго Языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ*, т. XLIX. Санктпетербургъ, с. 1–296

Kremleva 1980 = Кремлева, И. А. Похоронно-поминальная обрядность русского населения Пермской обл. — *Полевые исследования Института этнографии 1978.* Москва, с. 21–30

Krohn, K. 1915. *Suomalaisten runojen uskonto.* (Suomensuvun uskonnot 1. SKS Toimituksia 137.) Helsinki

Kulikovski 1890 = Куликовскій Ф. И. Похоронные обряды Обонежскаго края. — *Этнографическое Обозреніе*, кн. IV, N 1, с. 44–60

Kuronen, A. 1992. Inkerikkojen nykypäivää. — *Kotiseutu*, s. 161–163

Kurs, O. 1990. Ingeri põliselanike saatus. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1484–1499

Kuusi, M. 1982. Narvusin suomalaissuvuista. — *Ulkosuomalaisia.* (Kalevalaseuran Vuosikirja 62.) Jyväskylä, s. 239–245

Lebedev 1980 = Лебедев В. В. Селькупы. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 154–158

Lehtisalo, T. 1924. Jurakkisamojedien vainajainpalvonta. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 4, s. 224–246

Loorits, O. 1932. Der Tod in der livischen Volksüberlieferung. — *ÕES Toimetised XXVI.* Tartu, S. 170–200

Loorits, O. 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I. Lund

Lukkarinen, J. 1914. Inkeriläisten vainajainpalveluksesta. — *Kansatieteellisiä tutkielmia.* (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXV:7), s. 1–18. Helsinki

Länkelä, J. 1860. Matkakertomus. — *Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen.* Helsingfors, s. 265–292

Mamaladze 1893 = Мамаладзе, Г. Народные обычаи и поверья гуріцевь. Вь двухъ частяхъ. — *Сборникъ материаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа*, вып. 17. Тифлисъ, с. 15–123

Manninen, I. 1919. *Kansatieteellisiä kertomuksia Pohjois-Aunuksesta.* N:o 1. Porvoo

Manninen, I. 1924. Setude matusekommetest. — *Eesti Keel*, III, lk 10–19

Manninen, I. 1957. *Die Kleidung.* (Kansatieteellinen Arkisto 13.) Helsinki, s. 53–178

Maslova 1984 = Маслова, Г. С. *Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX–начала XX в.* Москва

Mastjugina 1980 = Мастюгина Т. М. Буряты. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 91–97

Mašurko 1894 = Машурко М. Из области народной фантазіи и быта Тифлисской и Кутаисской губ. — *Сборникъ материаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа*, вып. 18. Тифлисъ, с. 228–410

Mikkor, M. 1992. Kaukaasia eestlaste matusekombestikust. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 39. Tartu, lk 167–188

Mikkor, M. 1994a. Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496

Mikkor, M. 1994b. Surmaga seotud tavadest ersamordva külades Sabajevos ja Povodimovos. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 40. Tartu, lk 153–189

M i k k o r , M. 1995a. Soikkola poolsaare isurite ja Kurgola poolsaare soomlaste sünnikombestikust. — *Eksitaja.* (Pro folkloristica III.) Tartu, lk 32–40

M i k k o r , M. 1995b. Linnud, loomad, ebaselge päritoluga hääled ja unenäod surmaennetena Kaukaasia eestlastel. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 41. Tartu (ilmumas)

M o o r a , H. 1935. Rooma rauaaeg (Kr. sünd-st kuni 400 p. Kr.). — *Eesti ajalugu I: Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus.* Tartu, lk 81–123

N e n o l a - K a l l i o , A. 1982. *Studies in Ingrian Laments.* (FF Communications, no 234.) Helsinki

N e v a l a i n e n , P. 1992. Inkerimaan ja inkeriläisten vaiheet 1900-luvulla. — *Inkeri: Historia, kansa, kulttuuri.* (SKS Toimituksia 547.) Helsinki—Pieksämäki, s. 234–299

O l l i l a , R. 1929. Muistiinpanoja etupäässä kirkko- ja hautaustavoista Pukkilan pitäjässä (Noin 1850-luvulta). — *Kotiseutu*, s. 117–122

O l l i l a , R. 1932. Kuolemaan liittyvät tavat ja käsitykset entisajan Sammatissa. — *Kotiseutu*, s. 87–94

P a u l a h a r j u , S. 1924. *Syntymä, lapsuus ja kuolema: Vienan Karjalan tapoja ja uskomuksia.* (Kalevalaseuran Julkaisuja 2.) Porvoo

P e n t i k ä i n e n , J. 1971. *Marina Takalon uskonto: Uskonto-antropologinen tutkimus.* (SKS Toimituksia 299.) Helsinki

P i h o , M. 1990. J. Hurda käsikiri "Setokeste pühi' ja tähtpäävä' " etnograafilise allikana. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 38. Tallinn, lk 67–83

P o r k k a , V. 1885. *Ueber den Ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte.* Helsingfors

P o r k k a , V. 1886. Kertomus runonkeruumatkasta, jonka v. 1883 kesällä teki Inkerin Volmari Porkka. — *Suomi* II:19. Helsinki, s. 149–169

P ä r d i , H. 1988. Isurid, Ingerimaa põlisrahvas. — *Eesti Loodus*, lk 268–273

P ä s s , E. 1938. About the Customs at the Childbirth among the Ingers and the Votes. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* XXX. Tartu, pp. 538–564

P ä s s , E. 1939. Death, burial and life beyond the grave with the Estonian Ingers and the Votes. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* 1937, No II. Tartu, lk 193–259

R e i m a n , H. 1915. Eestlaste matusekombed. — *Eesti Kultura* IV. Jurjev, lk 123–163

Richter 1979 = Рихтер, Е. В. Некоторые особенности погребального обряда сету. — *Советская Этнография*. Москва, N 2, с. 116–128

Rimpiläinen, O. 1971. *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen Isoavihaa.* (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 84.) Helsinki

Rosenplänter, J. H. 1823. *Ueber Kirchhöfe und Beerdigung der Todten, nebst einem Anhange den Pernauschen Kirchhof betreffend.* Pernau

Russwurm, C. 1855. *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö* I. Reval

Salmio, L. 1976. Kuolinhetken toimet Länsi-Suomessa. — *Kotiseutu*, s. 24–32

Selirand, J. 1974. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand).* Tallinn

Smirnov 1893 = Смирновъ В. Мордва: Историко-этнографическій очеркъ. гл. 4. — *Известія Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи при Императорскомъ Казанскомъ Университете*, т. XI, вып. VI. Казанъ, с. 452–564

Smirnov 1920 = Смирнов В. Народные похороны и причитания в Костромском крае. — *Костромское Научное Общество по изучению местного края*, вып. XV. Второй этнографический сборник. Кострома, с. 21–126

Sohlman, A. 1933. Pälkäneen naimapuuhista sekä syntymään ja kuolemaan liittyvistä tavoista ja uskomuksista. — *Kotiseutu*, s. 153–167

Sokolova 1980 = Соколова З. П. Ханты и манси. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 125–143

Strogalštšikova 1986 = Строгальщикова З. И. Погребальная обрядность вепсов. — *Этнокультурные процессы в Карелии.* Петрозаводск, с. 65–85

Surhasko 1985 = Сурхаско, Ю. Ю. *Семейные обряды и верования карел: Конец XIX–начало XX в.* Ленинград

Šein 1890 = Шейнь П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Северо-Западнаго края. т. I, ч. II. — *Сборникъ Отделенія Русскаго Языка и Словесности Императорской Академіи наукъ.* Т. 51, N. 3. Санктпетербург, с. 1–708

Zavoiko 1914 = Завойко, Ф. К. Верованія, обряды и обычаи великороссовъ Владимирской губерніи. — *Этнографическое Обозреніе*, кн. CIII–CIV, N 3–4. Москва, с. 81–178

Zelenin 1915 = Зеленинь, Д. К. *Описаніе Рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.* Вып. II. Петроград

Zelenin, D. 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde.* Berlin—Leipzig

Žornitskaja 1908 = Жорницкая М. Я. Чукчи. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 202–207

Talve, I. 1979. *Suomen kansankulttuuri: Historiallisia päälinjoja.* (SKS Toimituksia 355.) Helsinki—Mikkeli

Terjukov 1979 = Терюков, А. И. Погребальный обряд печорских коми. — *Полевые исследования Института этнографии 1977.* Москва, с. 80–86

Tšursin 1905 = Чурсинь Г. Ф. *Народные обычаи и верованія Кахетіи.* (Записки Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, кн. XXV, вып. 2.) Тифлись

Tšursin 1956 = Чурсинь Г. Ф. *Материалы по этнографии Абхазии.* Сухуми

Uibopuu, V. 1984. *Meie ja meie hõimud: Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust.* Lund

Usmanova 1980 = Усманова М. С. Хакасы. — *Семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения.* Москва, с. 108–113

Varjola, P. 1980. Vainajan matkavarusteista. — *Kotiseutu*, s. 118–126

Waronen, M. 1898. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla.* (SKS Toimituksia 87.) Helsinki

Westermarck, E. 1991. *Tapojen historiaa: Kuusi akadeemista esitelmää pitänyt Turussa syksyllä 1911.* (SKS Toimituksia 545.) Helsinki—Jyväskylä

Wiedemann, F. J. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten.* St. Petersburg

Viikberg, J. 1993. Ingerisoomlased. Isurid. — *Vene impeeriumi rahvaste Punane Raamat.* Tallinn, lk 127–137

Vilkuna, A. 1958. Vainajan eläin. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 38, s. 185–233

Virtaranta, P. 1958. *Vienan kansa muistelee.* Porvoo—Helsinki

Virtaranta, P. 1961. *Tverin karjalaisten entistä elämää.* Porvoo—Helsinki

Vuorela, T. 1977. *Suomalainen kansankulttuuri.* Porvoo—Helsinki—Juva

V ä i s ä n e n , A. O. 1924. Syntymä, lapsuus ja kuolema: Setukaisten tapoja ja uskomuksia. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 4, s. 193–223

Ö p i k , E. 1970. *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul: Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses.* Tallinn

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963), lõpetanud 1988. aastal Tartu ülikooli ajaloo erialal. Töötab Eesti Rahva Muuseumi soome-ugri ja võrdleva etnoloogia osakonna teadurina.

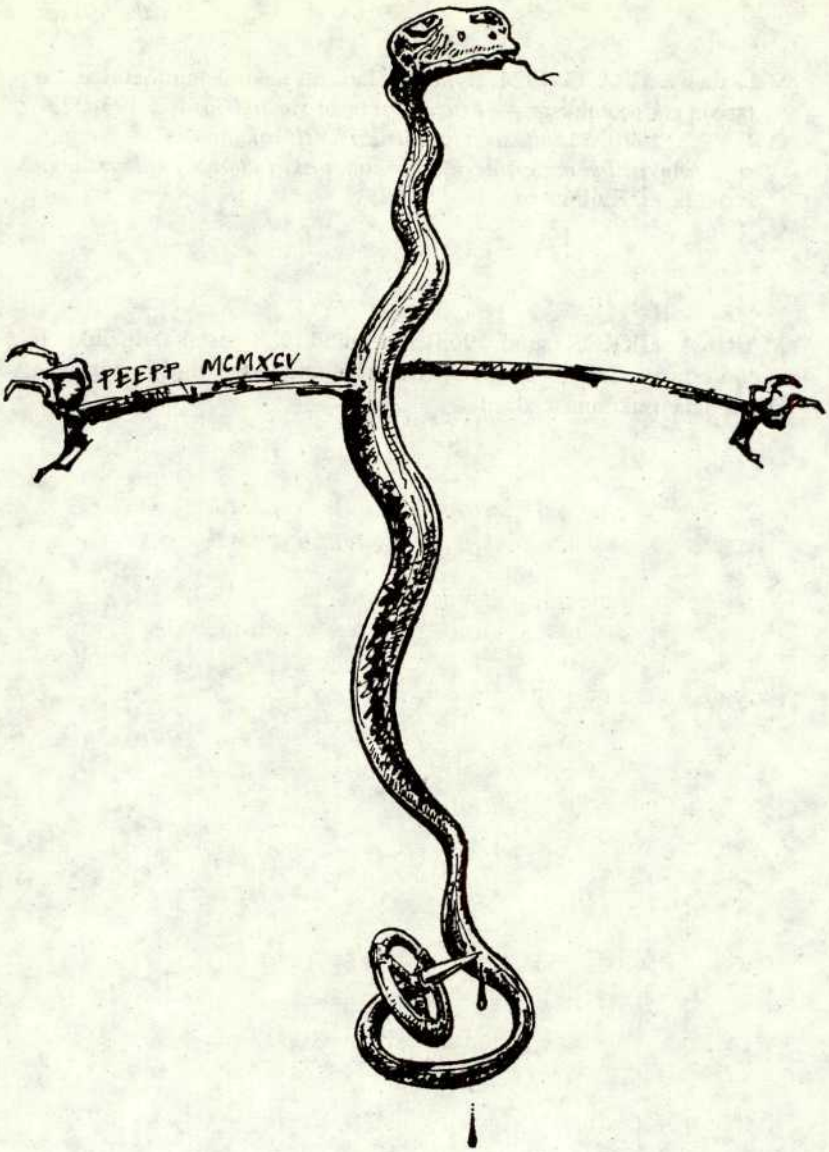

Peep Pedmanson
(1995)

RIIKLIKU PÕLEVKIVITÖÖSTUSE MAJANDAMISTINGIMUSED JA -TULEMUSED 1920. JA 1930. AASTATEL

Jaak Valge

Põlevkivibensiini toodang ja müügitingimused

Vaadelgem järgnevalt põlevkivibensiini kui toorõli järel teise olulise põlevkivisaaduse tootmist. Arvandmed nii RPT bensiini- ja teiste toorõlisaaduste toodangu kui ka eratööstuste bensiinitoodangu kohta on esitatud lisades.

Tabel 8

Bensiini toodang, eksport, import ja tarbimine Eestis (tonnides/tonnihind kroonides)

Aasta	Toodang	Import	Eksport	Eesti tarbimine
1935	6 283	5379/91	1763/284	9 899
1936	7 481	7872/97	3092/269	12 261
1937	14 165	7016/116	5299/229	15 882
1938	15 103	5348/107	5808/171	14 643
1939	22 394	...	...	...

Allikad: *Väliskaubanduse...* 1935, 1936, 1937, 1938; *Eesti Majandus* 1938: 111, 114, 116; ERA, f 841, n 1, s 79, l 13.

Vahe imporditava ja eksporditava bensiini hindades oli väga suur, ehkki see kümnendi lõpupoole kahanes. Bensiini minimaaltollitariifiks oli 1931. a 20. juulist kehtestatud 100 Ekr/tonn (RT

Algus eelmises numbris.

1931, nr 58, art. 455), seega oli see alguses suurem kui importbensiini hind. Juba kriisi ajal kehtinud korraldust, mille kohaselt põlevkivitööstused võisid importida tollita välisbensiini samas koguses, kui eksportisid põlevkivibensiini, muudeti 1935. a alguses dekreediga nii, et see ei toiminud automaatselt, vaid majandusministrile anti õigus alandada või ära jätta välisbensiini tollimaksu (RT 1935, nr 8, art. 70). 1937. a märtsist kehtima hakanud dekreeti jäi sama klausel sisse, kuid millegipärast peeti vajalikuks tõsta üldtariif 220 kroonini ja minimaaltariif 110 kroonini (RT 1937, nr 23, art. 19). Lisaks sellele kehtis aktsiisimaks, mis oli kodumaise bensiini puhul 30 krooni tonnilt väiksem (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 120–121).

Bensiini eksport riigiti on antud tabelis 9.

Tabel 9

Bensiini eksport tonnides ja hind Ekr/tonn

Aasta	Kokku	Läti	Soome	Tšehhoslovakkia
1935	1753/284,1	715/355,6	876/221,6	162/306,3
1936	3092/269,0	1294/326,3	1578/217,7	220/300,1
1937	5299/220,5	1480/227,5	3640/218,4	179/206,2
1938	5809/171,0	1570/108,5	4076/194,1	162/196,8
1939	8647/204,3	40/253,8	8477/202,8	...

Allikad: *Väliskaubanduse...* 1934, 1935, 1936, 1937, 1938; ERA, f 841, n 1, s 79, l 15.

Bensiini koguväljaveo väärtus oli kuni 1936. aastani ligikaudu võrdne põlevkiviõli väljaveo väärtusega, 1937. a jäi aga viimasele peaaegu neli ja 1938. a viis korda alla.

Eksport Lätisse toimus kuni 1936. aastani 1932. a sõlmitud leppe kohaselt. Eesti—Läti ajutise majanduslepingu lisakokkuleppe täiendusprotokolliga, mis hakkas kehtima 1936. a jaanuarist, sätestati, et Läti võib aastas tollivabalt Eestisse sisse vedada 1500 tonni suhkrut, mille vastu Eestil lubatakse välja vedada 2300 tonni bensiini tolliga 0,06 latti/kg. Nii kujunes Lätisse müümisel soodustuseks ettevõtetele Läti tolli arvel 142,8 krooni (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 120–121). Sellest tulenes Lätisse müüdud bensiini kõrgem hind 1936. ja 1937. a. Mitmel põhjusel ei saadud aga neil aastatel bensiini lubatud täiskoguse ulatuses

Lätisse vedada (tabel 9) ja ettevõtetel lubati lisaks olemasolevale soodustusele bensiini väljaveo korral Lätisse väljaveetud koguse piirides sisse vedada tollivabalt välisbensiini (ERA, f 1840, n 1, s 198, l 823–825). Ka sellest võimalusest hoolimata muutus muudel põhjustel (Läti lati devalveerimine) aga juba 1937. a kevadest eksport Lätisse vähem kasulikuks kui eksport Soome ja müük siseturul ning seetõttu taotlesid ettevõtted 1937. a kevadel ekspordipreemiat 30 krooni tonnilt (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 73, 75). 1938. aasta kevadel aga vajanuksid ettevõtted New Consolidated Gold Fieldsi arvutuste kohaselt selleks, et Lätisse müüdava bensiini hind oleks võrdne keskmise müügihinnaga mujale, väljaveopreemiaks vähemalt 140 krooni tonnilt (ERA, f 1840, n 1, s 198, l 816–817). 1938. a kehtestatigi otsesed väljaveopreemiad Lätisse eksportimisel 110 krooni tonnilt (ERA, f 969, n 5, s 2225, l 2).

Soome eksporditi bensiini 5. juulil 1934 alla kirjutatud ja 19. septembril dekreediga kinnitatud Eesti—Soome kaubandus- ja laevanduslepingu lisakokkuleppe tingimuste kohaselt. Vastuseks soodustustele Soome kaupadele said mitmed Eesti kaubad tollita sisseveoõiguse Soome. Nende hulgas olid põlevkiviõli ja selle saadused. Bensiini tollivaba sissevedu kehtis koguse puhul, mis vastas 10%-le Soome eelneva aasta kogusisseveost (*Eesti lepingud...* 1935: 210–257). See oli siiski nii suur kogus, et Eesti ettevõtted oma bensiiniga seda ei suutnud täita. 1937. a, mil Soomes põhitollitariifi alandamise tulemusena soodustused Eesti bensiinile alanesid (jäi 128 krooni), hakati maksma otsest ekspordipreemiat 40 krooni tonnilt, mida 1938. a suurendati 168 krooniini (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 120–121; ERA, f 969, n 5, s 2225, l 2).

1936. a asutasid Eesti Kiviõli ja New Consolidated Gold Fields Ltd. koos Soome firmadega Soomes ettevõtte Trustivapa Bensini. Esialgseks põhikapitaliks oli umbes 170 tuhat krooni ja üle poole aktsiatest kuulus põhiliselt Saksa kapitaliga töötavale Eesti Kiviõlile ning põhiliselt Inglise kapitaliga töötavale Gold Fieldsile. Aktsiaselts rajas üle 100 tanklaga müügivõrgu. Et Eesti bensiini tuli segada, siis hakkas aktsiaselts tegelema ka välisbensiini ostu ning müügiga. Tegevus paisus ja 1938. a alguses suurendati põhikapitali uute Soome ringkondade juurdetõmbami-

sega. Uus põhikapital oli ligi 1 milj. Ekr, kusjuures aktsiate väike enamus jäi Eesti ettevõtete kätte. Sellega loodeti suurendada Eesti bensiini turustamist Soomes kuni nende piirideni, mida võimaldas Eesti—Soome kaubaleping. 1940. aastaks oli Trustivapa Bensini läbimüük suurem kui kogu Eesti bensiinitarve ja kaks Eesti ettevõtet olid investeerinud sellesse kokku 1,5 milj. Eesti krooni. (*Uus Eesti*, 26. IV 1938, nr 114; *Päevaleht*, 12. IV 1940, nr 97.)

Niisiis olid bensiini tootvad ettevõtted saanud siseturul võimsa kaitse oma bensiini turustamiseks ja said kasudega realiseerida ka välisbensiini. Nii müüs RPT 1936. a lõpus segabensiini hinnaga 26 senti liiter ja välisbensiini 29 senti liiter. Teised firmad müüsid aga välisbensiini 31 senti liiter ja põlevkivibensiini 28 senti liiter (ERA, f 969, n 5, s 859). 1938. a müüdi Eestis põlevkivibensiini ligi 10 000 tonni. Välisbensiinil oli toll 110 krooni tonnilt ning aktsiisimaksu vahe 30 krooni. Lätisse müüdi kokku 1570 tonni bensiini, millele maksti juurde 110 krooni tonnilt ning Soome 4076 tonni, millele maksti juurde 168 krooni tonnilt. Nii sai bensiinitööstus kokku 2 201 300 krooni otsest ja kaudset toetust, sellest RPT 128 408 krooni (ERA, f 969, n 5, s 2225, l 2). 1939. a oli bensiini kaitse endiselt 14 senti kilo, sh 11 senti tolli ja 3 senti aktsiisimaksu vahe näol. Nii said kõik bensiinitööstused 1939. a juba üle 3 miljoni krooni ulatuses soodustusi (ERA, f 969, n 5, l 119). Seega toetati eelkõige eratööstusi, peamiselt just Eesti Kiviõli. Kahtlemata ei arendanud see põlevkivitööstust just kõige perspektiivikamas suunas. Bensiinitootmise riiklik kaitse hoidis kõrgel ka siseturuhindu, mis loomulikult ei soodustanud bensiiniga töötavate mehhanismide kasutuselevõttu. Kui bensiiniliiter Rootsis maksis 1935. a 25,5, Norras 24, Taanis 25,5 ja Soomes 25 Eesti senti, siis Eesti bensiini siseturuhind oli 29–32 senti (*Auto*, 1936: 35).

RPT kasum, investeeringud ja laenud

Graafik 2 kajastab RPT puhaskasumit, puhasinvesteeringuid (aasta investeering pärast amortisatsiooni mahaarvamist) ja võlgu.

GRAAFIK 2. RPT KASUM, INVESTEERINGUD JA VÕLAD.

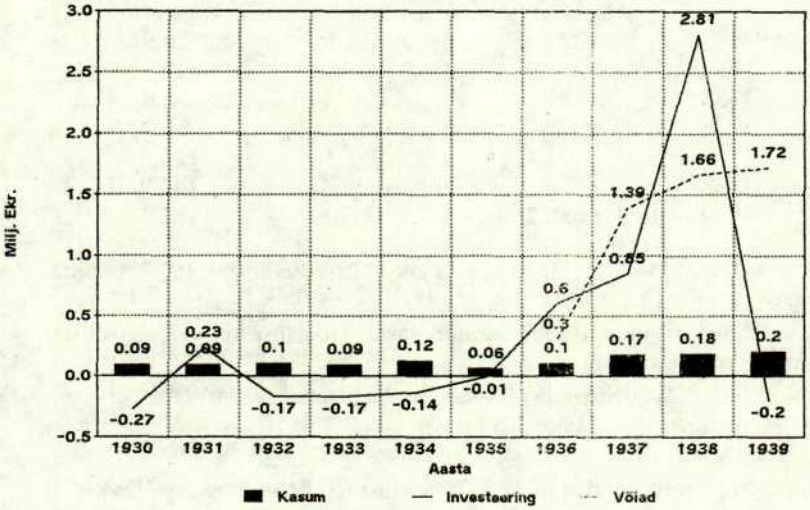

Märkus: 1936. a kohta on andmed kuni 30. septembrini, 1937. a kohta alates 1. oktoobrist 1936.

Allikad: RPT aastabilansid RT lisadest.

RPT kasum oli võrdlemisi stabiilne. Suuremad investeeringud tehti 1931. a, hiljem aga tõusvas joones aastatel 1936–1938. Viimane suur laienemine (kahe uue toorõlivabriku ehitamine) sai teoks tööstuse enda summadega ja osalise pangakrediidiga. 30. septembril 1936 oli RPT laenude koguseis 301 tuhat krooni, sellest Pikalaenu Pangale 214 tuhat krooni (ERA, f 969, n 6, s 195, l 4), 1939. a aga 1,717 milj. Ekr (ERA, f 969, n 5, l 82). Panga-

laen ei kujunenud ettevõtte omakapitalidega võrreldes siiski eriti ulatuslikuks. Ettevõtete põhivarade väärtus oli 1939. a lõpul juba 10,21 miljonit krooni, olles seega kümnendi jooksul suurenenud enam kui kolm korda (RT 1939 lisa).

Tabelis 10 on esitatud veel RPT tulude ositus.

Tabel 10

Riikliku põlevkivitööstuse tulud* tuh. Ekr

Aasta	Põlevkivikaevanduste tulu	Õlitööstuse tulu**	Kõrvaltööstuste tulu
1933	232,4	284,6	30,9
1934	243,9	294,5	33,3
1935	235,2	211,6	52,6
1936	275,7	288,9	96,2
1937	494,4	853,1	119,6
1938	526,3	1329,3	140,0
1939	635,2	1765,1	183,1

Märkus: 1936. a kohta andmed kuni 30. septembrini, 1937. a kohta 1. oktoobrist 1936.

* Saaduste müügisumma miinus vastava tööstuse kulude ja saaduste müügikulude summa

** Kütteõli, bensiin ja õlisaadused, ka ostetud saaduste müük.

Allikad: RPT aastabilansid RT lisadest.

Seega muutusid alates 1937. aastast RPT toodangus põlevkivikeemiasaadused järsult olulisemateks. 1939. a andis toorkütteõli müük 65% ja bensiini müük 20% sama aasta RPT õlitööstuse kogutulust. Teistest saadustest olid tähtsamad mootoripetrooleum (4%), estobituumen (3%) ja immutusõlid (3%). Eratööstuste (eriti Eesti Kiviõli) toodangus oli aga bensiin märksa olulisem. RPT muude õlisaaduste toodang on toodud ära lisas 7.

Põlevkivi-eratööstused. 1938. a suurendati kontsessioonimaksu varasemalt 7,5 sendilt 15 sendile tonnilt.

A/S Kütte-Jõul oli 1935. a lõpuks investeeritud umbes 2 miljonit Eesti krooni (Luts 1937: 202). Ettevõte saavutas põlevkivitoodangu maksimumi 1937. a, mil see ulatus 146,8 tuhande tonnini. Edaspidi see alanes veidi, olles 1939. a 126,2 tuhat tonni. Õlitööstust see ettevõte ei rajanud.

Estonian Oil-Developement Ltd. vahetas edaspidi korduvalt omanikke ning 1938. aastal esines põlevkivikontsessionääride nimekirjas Vanamõisa Oilfields Ltd.-na. Põlevkivi kaevandamine, mis märkimisväärsemat ulatust ei saavutanud, lõpetati 1931. aastal. See firma ebaõnnestus ka ainsana üldse põlevkivitööstusega alustanud ettevõtetest.

A/S Port Kunda tsemenditehase põlevkivitoodang jäi suhteliselt tagasihoidlikuks ka 1930. aastatel. 1935. aastast alates tõstis ettevõte siiski toodangut, mis ulatus 1938. a 70,1 tuhande tonnini, kuid järgmisel aastal langes 62,7 tuhande tonnini. 1937. aastaks oli investeeritud vaid 230 000 krooni (Luts 1937: 202). Ka see ettevõte ei rajanud põlevkivi töötlevat tööstust.

Eestimaa Õlikonsortsiumi 1930. a suletud õlivabrik hakkas uuesti tööle 1936. aastast. Ettevõte reorganiseeriti 1936. a Baltic Oil Company Ltd. nime all (Loit 1994: 334). Alustati ka vabriku laiendamist. Põlevkivi tootmist oma kaevanduses Viivikonnal alustas ettevõte alles 1936. aastast, tootes järgmisel aastal 83,0 tuhat tonni ja 1939. a juba 216,7 tuhat tonni. Toodeti ka bensiini, mille väljalase mitmekordistus 1939. a (lisa 6). Põhikapitaliks oli 500 000 krooni, bilansi summa 1936. a 31. detsembril 3,6 milj. krooni. 1937. aastaks oli investeeritud umbes 3 milj. krooni (Luts 1937: 202, Loit 1994).

Inglise firma New Consolidated Gold Fields Ltd. alustas põlevkivi kaevandamist alles 1937. aastast. Varem ostis käitis nagu Eestimaa Õlikonsortsiumgi riiklike põlevkivikaevanduste toodangut. Firmal oli ka oma bensiinivabrik, mille toodang oli siiski suhteliselt tagasihoidlik (lisa 6). Ettevõtte põhikapitaliks oli 50 000 krooni, bilansi summaks 30. juunil 1937 5,2 milj. krooni. 1937. aastaks oli investeeritud umbes 3,3 milj. krooni (Luts 1937: 202).

Suurimaks erapõlevkivitööstuseks oli aga **A/Ü Eesti Kiviõli**.

Tabel 11

Eesti Kiviõli põlevkivi, kütteõli ja bensiini toodang tonnides

Aasta	Põlevkivi	Toorõli	Bensiin
1930	752 755	3 747	106
1931	102 915	8 716	693
1932	116 545	23 406	2 999
1933	150 496	22 930	3 384
1934	183 919	26 139	3 677
1935	189 446	25 523	3 727
1936	176 281	22 927	3 283
1937	391 738	55 562	2 852
1938	509 971	65 079	10 035
1939	509 754	70 012	11 506

Allikad: ERA, f 969, n 5, s 2727, l 117–118; ERA, f 969, n 5, s 1514, l 82.

Eesti Kiviõli põlevkivitoodang jäi alla vaid RPTle. 1935. a lõpus alustati teise õlivabriku ehitusega, mis valmis 1937. a alguses. Õlitoodang suurenes jõudsalt, ületades juba 1931. aastast peale RPT õlitoodangut (lisa 5). Bensiini tootmise alal ületas aktsiaühendus kõiki teisi ettevõtteid konkurentsitult, andes 1930. aastatel ligikaudu poole Eesti põlevkivibensiini kogutoodangust (lisa 6). Juba 1935. a talvel kavandati õlitoodangu edasist suurendamist kahe- kuni kolmekordseks, sest ettevõttel läks korda leida Saksamaal oma õlitoodangule püsiv turg mitmeks aastaks ette (*Vaba Maa*, 26. III 1935, nr 73). 1936. a suurendati majandusministri loal ettevõtte põhikapital 600 tuhandelt kroonilt 1,2 miljoni kroonini. Väiksemal hulgal toodeti veel ka tolmuõli ja mootoripetrooleumi. 1938. a ulatus toodangu väärtus miljoni kroonini.

Puhasinvesteeringud ettevõttesse aastate kaupa ja võlad on esitatud graafikus 3.

GRAAFIK 3. "EESTI KIVIÕLI" INVESTEERINGUD JA VÕLAD.

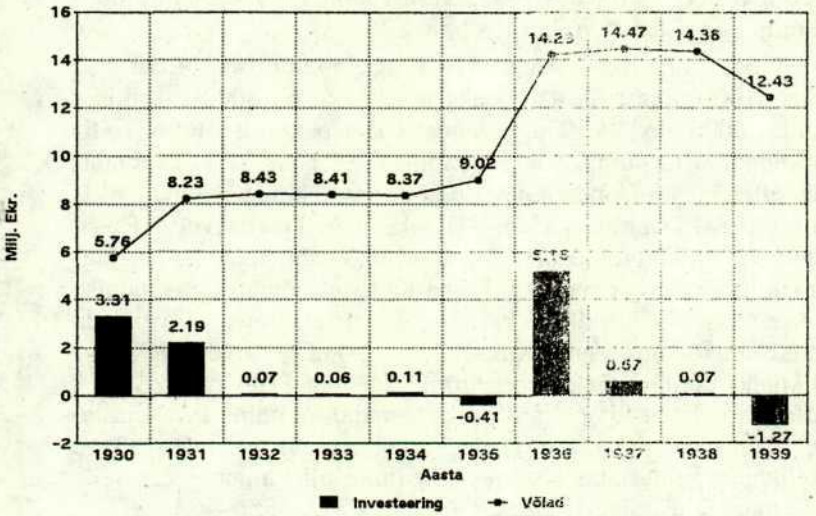

Allikad: A/S Eesti Kiviõli aastabilansid RT lisades.

Investeerimises toimusid hüpped 1930., 1931. ja 1936. a. Ettevõtte võlad olid tekkinud juba katsetamisjärgul 1920. aastatel (31. detsembril 1929 olid need 2,57 miljonit krooni), kuid 1930. aastatel suurenesid need märgatavalt, ületades 1931. kuni 1938. aastani omakapitali üle kümne korra. Saadud puhaskasu oli väga väike. Suurimat puhaskasu — 6 tuhat krooni — saadi 1937. ja 1939. a, teistel aastatel oli see kuni 2 tuhat krooni ja 1935. a lõpetas ettevõte 530 tuhande kroonise kahjumiga. Lõviosa laenudest ja investeeringutest tuli Saksamaalt ja Hollandist, osa siiski ka Pikalaenu Panga laenudena. Nii oli Pikalaenu Panga andmetel 1940. a alguses nende laenude seis 1,6 milj. Ekr, 1938. a oli tagasi makstud 600 tuhat, 1939. a 300 tuhat ja 1940. a jaanuaris

300 tuhat Ekr (ERA, f 969, n 1, s 558). Hüpe investeeringutes on kooskõlas 1935. a kevadel Rüdgers Werke ja Farbenindustriega sõlmitud lepingutega (vt eestpoolt). Klaus Scheeli väitel oli Hollandi firma Maatschappij voor Bank- en Handelsondernemingen investeerinud alates 1931. aastast kuni 1940. aastani umbes 5 milj. Ekr (ERA, f 969, n 1, s 558, l 36–38).

1938. a oli Kiviõli asulas 814 käitisele kuuluvat korterit, kus elas 3100 inimest (asula elanike arv kokku oli 5000). Käitises töötas 2000 isikut. 1936. a augustis ja septembris olid Kiviõlis toimunud üsna võimsad streigid ning 1937. a algusest alates taotles ettevõte järjekindlalt võõrtööjõu sissetoomist (ERA, f 891, n 1, s 688, l 55), mida ka lubati. Poolast värvatud kaevurid aitasid ettevõtte tööjõuprobleemist üle, kuid lõid kahtlemata ka palgataseme alla või vähemalt tegid oma töölistel nõudmiste esitamise raskemaks. Võõrtööliste kasutamise korraldamist võib pidada kaudseks tööturu reguleerimiseks riigi poolt. Ettevõtte juhatuse liikmeks ja hiljem üheks direktoriks oli Johan Laidoner. Sellest tuleks ehk ka otsida põhjust, miks bensiini tootmine 1930. aastatel ulatuslikku tollikaitset ja ekspordipreemiaid sai. Juba 1931. a tollikaitse kehtestamise juures bensiinile oli Laidoner üks selle visamaid läbisurujaid. (ERA, f 80, n 4, s 343, l 35p–36.)

Ent ikkagi ei saa ettevõtte töötulemusi kuidagi heaks pidada. Kas põhjuseks oli kaugemate eesmärkide seadmine või vale investeerimispoliitika (bensiinitootmisele orienteerumine), on nende andmete järgi raske öelda. Välistada ei saa sedagi, et avaldatud majandusandmeid on ettevõttes "korrigeeritud" — Klaus Scheeli muude ettevõtmistega kaasnesid alatasa pahandused tasumata riigilõivu pärast. Eesti Kiviõli arhiiv on hävinud.

KOKKUVÕTTEV ANALÜÜS

Vaadelgem algatuseks riigi majandusliku sekkumise määra kogu Eesti põlevkivitööstuses dr. Anu-Mai Kõlli välja töötatud üldtunnuste alusel. Mõõtepunktideks on võetud 1929. ja 1937. aasta.

	1929	1937
1. HINDADE REGULEERIMINE		
a) hinnasubsiidiumid	-	+
b) hinnakontroll	-	+
c) hindade reguleerimine määrustega	-	-
2. VABAVÕISTLUSE MÄÄR SISETURUL		
a) reguleeritud müügivõimalused	-	+
b) turu jaotamine, kartellid	-	-
c) monopolid	-	-
3. VÄLISKAUBANDUSE LIBERAALSUSE ASTE		
a) tollid	+	+
b) keelud ja litsentsid	-	+
c) väliskaubandusmonopolid	-	-
4. RIIGI ETTEVÕTLUSE MÄÄR		
a) subsiidiumid	-	+
b) otseinvesteeringud	-	-
c) riigi ettevõtete domineerimine	-	-
5. NOSTRIFIKATSIOONI MÄÄR		
a) etnilise reguleerimise seadused	-	-
b) etniline reguleerimine	-	-
6. TÖÖJÕUTURU VABADUS		
a) hädaabitööde tagamine	-	-
b) subsiidiumid kindlatele töödele	-	+
c) tööjõu suunamine määrustega	-	-

Ehkki riigi sekkumise määr põlevkivitööstuses tervikuna ei olnud 1930. aastate teisel poolel mitte väga suur ja mõnede tunnuste liigitamine on ehk vaieldavgi, on muutused võrreldes 1929. aastaga siiski üsna olulised. Hoopis iseasi on aga see, kuidas selline majandustingimuste muutumine tööstusharu arengule mõjus. Vaadelgem kokkuvõtvalt nende ja ka teiste põlevkivitööstuse arengut kujundanud tingimuste tekkimist ja mõju. Siinkohal võib saadused jaotada nendele loodud tingimuste järgi kolme gruppi: põlevkivi, kütteõli ja bensiin.

Põlevkivi kaevandamise suurenemisel etendasid peamist rolli juba majanduskriisi ajal siseturu kindlustamiseks ette võetud abinõud — eelkõige kõrged sisseveotollid teistele kütteainetele, mis jäid ka kriisijärgsel ajal kehtima, ja põlevkivi töötlemise suurenemine. 1936. a sügisest algatatud kütteainete reform oli teisejärgulise tähtsusega.

Riigi roll põlevkivikütteõli toodangu kasvatamises oli järgmine. Olulisimad olid jälle juba kriisiajast pärinevad sisseveokitsendused kütteõliga konkureerivatele saadustele. Veel tuleks märkida välislepingutega tagatud ekspordivõimalusi, samuti mitmeid soodustusi, mis tehti tööstuste laiendamiseks: tööstusmaterjalide tollita sissevedu ja tulumaksusoodustust uue tööstuse esimese 5 tööaasta jooksul (Luts 1939: 111). Peale selle hakkas riik majanduskriisi järel suurel määral Saksamaaga sõlmitud kliiringlepete tõttu reguleerima välis- ja siseturule saadetavaid koguseid, saavutades nii varustamise stabiilsuse ja garanteerides teatava kindluse ka tootjatele. Üldiselt näib aga, et kütteõli tootmine oli konkurentsivõimeline ka ilma riigi abita — piisanuks esialgsest mõõdukast siseturu kaitsest.

Saksamaa olulist osa Eesti kütteõli toodangu kasvamises *de facto* ei saa kahtlemata eitada. Kütteõli ekspordi võimalused Saksamaale avardusid alates 1935.–1936. aastast. Ehkki õlieksport Saksamaale suurenes järsult alles 1937. aastast, alustati õlitehaste väljaehitamist varem sõlmitud lepingute mõjul ja Eesti Kiviõli laienemisel olid määravad Saksamaalt tulnud investeeringud.

Kuid samas ei ole põhjust Saksamaa osa kütteõli toodangu arenemisel siiski ka absolutiseerida. Alternatiive oli. Eelkõige tuleks märkida kütteõli konkurentsivõimet siseturul ja ka siseturu suuremat mahutamisvõimet kütteõli osas, eriti 1937. aastast alates, mil nafta ja masuudi import suurenes. Teiseks tõusid naftasaaduste hinnad ka välisturgudel Euroopa riikide kiire industrialiseerimise ja sõjakonjunktuuri tulemusena ning ilmselt saanuks suurem eksport toimuda ka teistesse riikidesse. Asendajaks võinuksid olla naaberriigid — Soome, Rootsi, Norra, Leedu ja Läti —, kuid eeldatavasti siiski mitte nii soodsatel tingimustel; eksport vajanuks esialgu ehk riigipoolseid soodustusi. Kuid ka Saksamaaga oli kliiringarvete tasakaalustamisel raskusi ning näib, et eriti 1930. aastate lõpul oli kliiringalusel toimuv kaubavahetus Eesti-

le otse kahjulik. 1937. a kevadel oli RPT direktori Mart Raua andmetel ettevõtte aastatoodang juba ette ära müüdud. Vaatamata sellele, et peamiseks ekspordimaaks oli Saksamaa, arvas Raud, et ka selle turu äralangemisel ei tekiks õli realiseerimisega raskusi (*Uus Eesti*, 23. V 1937, nr 137). 1939. a mais oli Euroopa kõige odavama Rumeenia kütteõli hinnanoteering *fob* Constanza 46.70 Ekr/tonn. Ka see hind olnuks M. Raua arvates Eesti õlitööstustele vastuvõetav (Raud 1939: 123–129). Kütteõli toodangule oli seega oluline üldine hinnakonjunktuur, mis aga Euroopas tervikuna tekkis omakorda suurel määral just Saksamaa relvastumise tulemusena.

Hoopis teine olukord oli aga bensiini tootmisel, mis ilma riikliku otsese ja kaudse abita Eesti põlevkivi baasil välja areneda ega hiljem eksisteerida ei suutnuks, sest polnud konkurentsivõimeline ei sise- ega ammugi välisturul. 1938. aastal sai bensiinitootmine üldkokkuvõttes rohkem kui kahe miljoni ja 1939. aastal juba rohkem kui kolme miljoni krooni ulatuses soodustusi. Võrdluseks märkigem, et 1938/1939. eelarveaastal andsid otsemaksud riigile 13,6 miljonit krooni ja kõik riigieelarve tulud moodustasid 107 miljonit krooni. Majanduskriisi ajal kõrgendatud importbensiini tollitariifid jäid kehtima ka edaspidi, lisandusid aga välislepetega tagatud mitmesugused soodustused eksporditurgudel ja otsesed väljaveopreemiad märkimisväärses ulatuses. Soodustused jagunesid ettevõtete vahel vastavalt nende osakaalule. Aastatel 1935–1939 kujunes eri ettevõtete osakaal kogu Eesti bensiinitoodangus järgmiseks: Eesti Kiviõli 55,4%, Eestimaa Õlikonsortsium 25,1%, Gold Fields 11,8% ja RPT 9,3%. Kümnendi esimesel poolel oli aga Eesti Kiviõli osakaal veelgi suurem — 69,1%. Teised ettevõtted järgisid oma bensiinitoodangu arendamisel loodud tingimusi, Eesti Kiviõli puhul tekib aga küsimus, kas neid tingimusi ei loodudki just sellele ettevõttele kasumite tagamiseks. Liberaalsema majanduspoliitika ja demokraatlikuma riigikorralduse juures polnuks säärased põhimõttelised vead kahtlemata võimalikud. Konkurentsivõimetu põlevkivibensiini järjekindel pumpamine preemiate abil välisturgudele oli aga otse totter. Siinkohal on huvitav märkida, et 1934. a 13. märtsi ilmumata jäänud ajalehes *Võitlus* (nr 31) rünnati riigi soodustusi Eesti Kiviõlile ja võib arvata, et leht kavatses seda teemat jätkata. Ent 1934. a

alguses olid need soodustused märksa väiksemad kui hiljem. Ja veel — põlevkivibensiini eksportivatele ettevõtetele välisbensiini soodustatud impordi lubamine sai teoks 1932. a 19. augusti salajase otsusega, mil riigivanemaks oli K. Päts, tühistati aga 26. juulil 1933, kui riigivanemaks oli Jaan Tõnisson (vt ka eestpoolt). Pole raske arvata, et see mõjutas (ja peegeldas) ka nende poliitikute suhteid J. Laidoneriga. Teisalt aga ei ole teada, millal sai lõplikult selgeks, et Eesti bensiin konkurentsivõimeliseks muutuda ei suudagi. Perspektiivse toote esialgne kaitsmine oleks majanduslikult mõistetav, sest välisvõistlus võib lämmatada ka edeneva arenguvõimelise kodumaise tööstuse.

Teisi põlevkiviõlisaadusi toodeti vähe. RPT põlevkivikeemiatoodete kogutulust moodustasid kütteõli ja bensiin 1939. a 84% ja nende osakaal oli 1930. aastatel suurenenud. RPT juhid pidasid Eesti õlitoodetest välisturul perspektiivseks veel immutus- ja tolmuõlisid (*Uus Eesti*, 9. VI 1939, nr 154 ja 20. XII 1939, nr 347), kuid nende eksporti ja toodangu suurenemist riigivõim ei soodustanud. See, eriti aga bensiini tootmise mõttetult helde toetamine seab küsimärgi alla Eesti õlitööstuse väljaarendamise suuna otstarbekohasuse ja viib järelduseni, et majanduse reguleerimine, nii nagu ta toimus 1930. aastate teisel poolel, pigem segas kui abistas põlevkivitööstuse arenemist. Piisanuks mõõdukatest tollimääradestki — põlevkivitööstusel endal kandevõimest puudu ei olnud.

Kirjandus

Eesti NSV ajalugu. 1957. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Eesti NSV ajalugu. 1971. 3. köide. Tallinn: Eesti Raamat

Kofman, Jan 1990a. How to Define Economic Nationalism. — *Economic nationalism in East-Central Europe and South America 1918–1939*. Genève: Libraire Droz

Kofman, Jan 1990b. Economic Nationalism in East-Central Europe in the Interwar Period. — *Economic nationalism in East-Central Europe and South America 1918–1939*. Genève: Libraire Droz

Loit, Aleksander 1994. Foreign Involvement in Estonian Oil-Shale Industry in the Interwar Period: The Swedish Case. — *Emancipation and Interdependence*. (Studia Baltia Stockholmiensia, nr 13)

Luts, Karl 1937. Põlevkivitööstuse tulevik. — *Konjunktuur*, nr 28/29

Luts, Karl 1939. *Põlevkivi — meie rahvuslik suurvara.* Tallinn

Myllyntaus, Timo 1992. Standard of Living in Estonia and Finland in the 1930s. — *Eesti TA Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, nr 41/3

Pihlamägi, M. 1992. Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1930. aastatel. — *Eesti TA Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, nr 41/3

Ránki, G., J. Tomaszewski 1985. The Role of the State in Industry, Trade and Banking. — *Economic History of Eastern Europe.* Vol. 2, Oxford: Oxford University Press

Raud, Mart 1939. Põlekivitööstus Eestis. — *Tehnika Ajakiri*, nr 5/6

Raud, Mart (M. R.) 1940. Andmeid Põlevkivitööstuste tegevusest ja arengust. — *Tehnika Ajakiri*, nr 1

Rannes, A. 1939. Litsentsisüsteem ja Eesti importkaubandus. — *Konjunktuur*, nr 53/54 (4/5)

Szlajfer, Henryk 1990. Editors introduction. — *Economic nationalism in East-Central Europe and South America 1918–1939.* Genève: Libraire Droz

Uuemõis, H. 1937. Kütteainete probleemi lahendamistulemusi. — *Konjunktuur*, nr 34

A/S Esimene Eesti Põlevkivitööstus 1918–1938. 1938. Tallinn

Eesti arvudes 1920–1935. 1937. Tallinn

Eesti lepingud välisriikidega XI: 1931–1932. 1933. Tallinn

Eesti lepingud välisriikidega XII: 1933–1934. 1935. Tallinn

Eesti lepingud välisriikidega XIV: 1937–1938. 1938. Tallinn

Eesti Majandus: Eesti Panga aastaraamatud 1934–1938. 1935–1939. Tallinn

Eesti Statistika Kuukiri. 1930–1939. Tallinn

Vabariigi Valitsuse ettepanekud. Riigikogu IV koosseis. 1932. Tallinn

Riiklik Põlevkivitööstus 1918–1928. 1928. Tallinn

Riiklik Põlevkivitööstus 1918–1933. 1933. Tallinn

Valitsusasutuste tegevus 1918–1934. 1934. Tallinn

Valitsusasutuste tegevus 1935/36. 1936. Tallinn

Valitsusasutuste tegevus 1936/37. 1937. Tallinn

Valitsusasutuste tegevus 1937/38. 1938. Tallinn

Valitsusasutuste tegevus 1938/39. 1939. Tallinn

Väliskaubanduse aastaraamatud 1926–1938. 1927–1939. Tallinn

Lisa 1

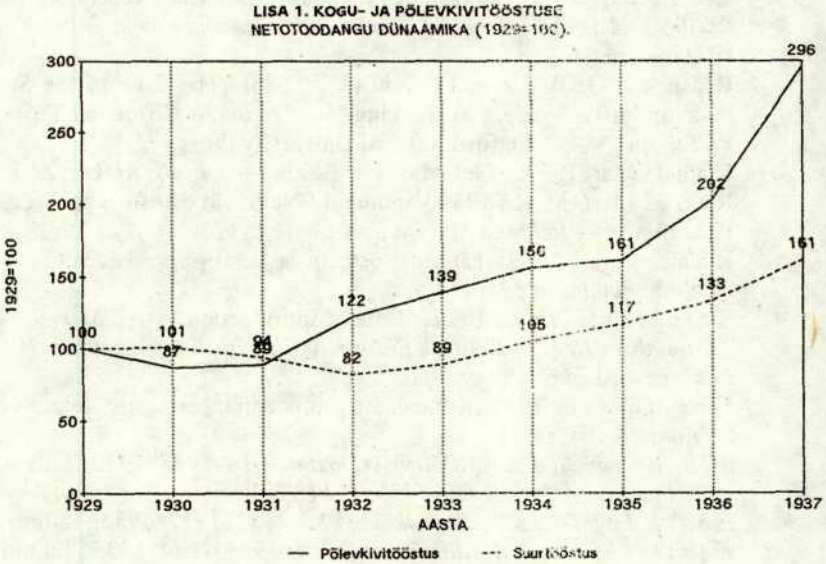

Allikad: *Eesti Majandus* 1935: 82; *Eesti Majandus* 1939: 109.

Lisa 2

RPT põlevkivi tarbijad

Aasta	Raudtee	Tsemendi-vabrikud	Suur-tarbijad*	Väike-tarbijad	Õli-tarbijad**
1920	9	12	15	10	0
1921	9	37	7	4	1
1922	15	114	2	3	2
1923	34	103	17	2	2
1924	47	42	40	6	2
1925	89	79	48	15	19
1926	149	85	47	16	40
1927	119	29	62	6	32
1928	144	37	85	13	59
1929	167	65	65	24	44
1930	131	23	61	20	38
1931	128	10	64	20	49
1932	94	5	77	15	88
1933	63	-	50	15	78
1934	66	-	72	25	108
1935	72	...	59	15	120
1936	77	...	79	22	194
1937	75	...	101	35	202
1938	75	...	111	41	304
1939***	69	...	98	41	370

* Arvestatud nii RPT oma õlitööstust kui ka eraettevõtetele õliajamiseks müüdud põlevkivi. Ei ole arvestatud oma ettevõtte kütteks tarvitatud põlevkivi.

** 1933. ja 1934. aastal tsemenditehased RPT põlevkivi ei tarvitanud. Hiljem on nende tarvitatud põlevkivi arvestatud koos teiste suurtööstustega.

*** Lisaks müüdi 1939. aastal 2268 tonni põlevkivi Lätisse.

Allikad: RPT juubeliraamatud; ERA, f 969, n 5, s 1514, l 84, 86.

Lisa 3

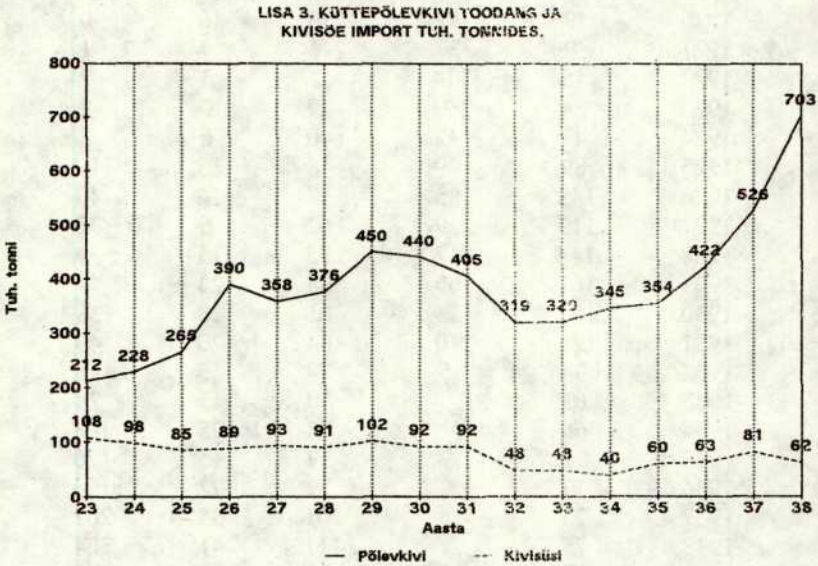

Arvutusalus: Väliskaubanduse aastaraamatud 1923–1938; Luts 1937: 199; Raud 1940: 25–26.

Lisa 4

Riiklike ja erakaevanduste põlevkivitoodang tonnides 1930–1939

Aasta	Käva (lahtine)	Käva (allmaa)	Kukruse	Kokku riikl. kaevand.	Kokku era-kaevand.
1930	11 543	141 465	143 900	296 908	201 047
1931	-	139 181	132 042	271 223	228 302
1932	-	142 668	110 215	252 883	239 723
1933	-	116 490	92 820	209 310	287 592
1934	40 925	159 330	37 145	237 400	351 558
1935	54 000	195 840	-	249 840	354 447
1936	56 700	185 010	122 970	364 680	401 423
1937	41 550	183 050	191 300	415 900	703 577
1938	-	387 100	201 100	588 200	838 492
1939	-	429 400	237 100	666 500	975 665

Allikad: ERA, f 969, n 5, s 2225, l 2–3; ERA, f 969, n 5, s 1514, l 82–83.

Lisa 5

Toorkütteõli toodang tonnides aastatel 1930–1939

Aasta	RPT	Kiviõli	EÕK	*NCGF*	Kokku
1930	6 318	3 747	-	-	10 066
1931	6 829	8 716	-	1 586	17 149
1932	9 001	23 406	-	4 188	36 595
1933	10 404	22 930	-	4 283	37 617
1934	11 631	26 139	-	9 706	46 876
1935	11 758	25 523	-	9 991	47 272
1936	22 868	22 927	7 954	9 643	63 392
1937	30 008	55 562	15 525	10 626	111 721
1938	48 977	65 079	15 494	10 637	140 187
1939	60 545	70 012	38 166	11 398	180 121

Allikas: ERA, f 969, n 5, s 2727, l 117–118.

Lisa 6

Riikliku põlevkivitööstuse ja eratööstuste bensiinitoodang tonnides aastatel 1930–1939

Aasta	RPT	Kiviõli	EÕK	*NCGF*	Kokku
1930	-	106	278	-	384
1931	226	693	-	129	1 047
1932	448	2 999	-	465	3 912
1933	719	3 384	-	503	4 605
1934	961	3 677	-	1130	5 769
1935	651	3 727	-	1631	6 012
1936	1179	3 283	1309	1649	7 481
1937	968	2 852	2824	1677	8 321
1938	1041	10 035	2714	1681	15 471
1939	1445	11 506	7397	2046	22 394

Allikad: Luts 1937: 200; ERA, f 969, n 5, s 2727, l 117–118; ERA, f 969, n 5, s 1514, l 82; ERA, f 1840, n 1, s 181, l 76.

Lisa 7

RPT muude õlisaaduste toodang tonnides aastatel 1930–1939

Aasta	Esto-bituumen*	Immutus-õlid**	Vedel asfalt***	Mootoripet-rooleum****	Teised saad.*****
1930	476	1021	137	-	718
1931	1895	2326	287	105	414
1932	2792	1555	338	356	916
1933	2120	1122	917	529	1443
1934	2938	1900	649	490	1649
1935	2145	1593	626	363	1319
1936	1924	2462	1231	694	1256
1937	1631	1442	571	470	897
1938	2294	2854	976	989	939
1939	2690	3802	796	1229	2751

* Kasutati katusepapitööstuses, teedeehituses, lakkide valmistamisel ja isoleerainena. Peale Eestis tarvitamise eksporditi Lätisse, Soome, Leedusse, Tšehhoslovakkiasse ja Saksamaale.

** Kasutati liiprite, telefonipostide, sildade jt ehitiste puitosade immutamiseks. Kasutati Eestis ja eksporditi Rootsi, Norrasse, Leedusse, Soome, Belgiasse, Bulgaariasse ja Saksamaale.

*** Kasutati teedeehitusel peamiselt Eestis.

**** Tarvitati Eestis traktorite ja mootorpaatide kütusena. Mootoripetrooleumil töötasid alates 1932. aastast Maanteede Talituse teehöövlid, teerullid ja traktorid.

***** Rafineerimata nafta, pigi, fenolaat, katuselakk jt. Siia ei ole arvestatud põlevkivibensiini, mille toodang on esitatud lisas 4.

Allikas: ERA, f 969, n 5, s 2727, l 119–120.

JAAK VALGE (sünd. 1955) lõpetas Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna 1987. a, *mag. phil.* 1992. aastast. TA Ajaloo Instituudi teadur ja Tallinna Tehnikaülikooli majandusajaloo dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti—Vene majanduslik külgetõmme Eesti omariikluse esimesel aastakümnel" (1991, nr 8, lk 1714–1735, 1768–1769, 1773–1774) ja "Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril aastatel 1921–1924" (1992, nr 6, lk 1200–1227, 1333–1334).

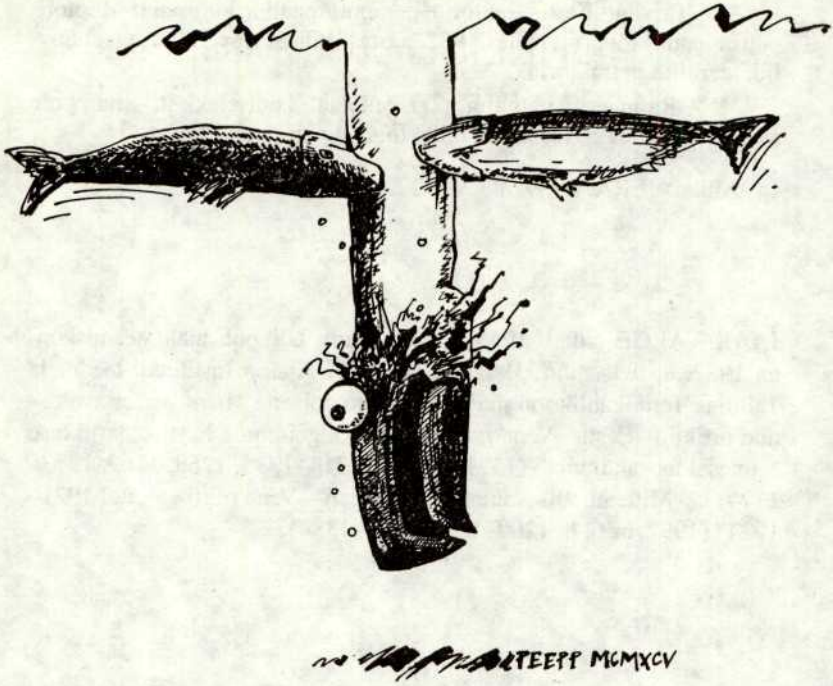

Peep Pedmanson
(1995)

ROHELISE LIIKUMISE SIHTPROGRAMM

Pentti Linkola

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

I. SISSEJUHATUS

Maailma olukord

Maakera elu, elus kiht, biosfäär — ainus teadaolev elu maailmaruumis — on hävimas.

Biosfääri olemasolu põhineb päikeseenergial, mis arvatakse otsa lõppevat 10 miljardi aasta pärast. Ühest biosfääris arenenud loomaliigist — inimesest — ja tema loodud tehnosfäärist lähtuva ohu ajakava on teine. Hinnangud selle kohta, millised muutused atmosfääri, pinnase ja merede olukorras lõpetavad mingi biosfääriosa kestmise eeldused, on ometi mõnevõrra erinevad, samuti arvamused selle kohta, millise osa biosfäärist inimene hävingu käigus üldse kaasa tõmbab. Igatahes on see üsna suur osa. Juba kaks või kolm sajandit on loomaliikide väljasuremine eelmiste ajastutega võrreldes inimtegevuse mõjul kasvanud. Väljasuremiste kasvukõver on õigegi järsk. Arvatavasti on inimene aastaks 2000 hävitanud pool miljonit loomaliiki.

Kui kasutada mõõdupuuna inimliigi enda elu eelduste püsimist, siis teadlaste sellekohased prognoosid kõiguvad nulli ja

---

"Vihreän liikkeen tavoiteohjelma". — Pentti Linkola, Osmo Soininvaara, *Kirjeitä Linkolan ohjelmasta*. Porvoo: WSOY, 1987, lk 119–159.

paarisaja aasta vahel. Pessimistlike hinnangute järgi on tehnosfääri poolt Maale tekitatud kahju juba parandamatu. Juba valla päästetud protsesse ei saavat enam mingil moel peatada, maailmalõpu aasta olevat tegelikult juba 1980 või 1970. Teise piirhinnangu järgi, mille puhul on arvesse võetud kõik võimalikud viivitused, on inimesel aega veel paarsada aastat. Rohkem ei ole teadaolevalt ükski biosfääri ja inimsaatuse küsimustesse süvenenud uurija "pakkunud".

Paleontoloogide järgi oleks imetajate iga maakeral — liigiks eristumisest väljasuremiseni — umbes neli miljonit aastat. Osava *Homo sapiens*'i elueaks jääks kõige rohkem sada tuhat aastat. Sel juhul on õnnelik õnnetus, et maakera ajalugu siis enam keegi ega miski ei kirjuta: inimene esineks seal häbiväärselt maakera lühiealisemate, eluvõimetumate liikide esireas.

Usklike kujutlustel rajanevad väljapääsuennustused on omaette teema, sellega rohelised ei tegele.

Teatav irratsionaalne usu vari on ka nimetatud hinnangute mõlemas otsas. Ainsad täpsustatud arvutused õhtumaistes uurimisasutustes asetavad inimelu lakkamise aastate 2020–2030 vahele. Selline tuntud, nähtavatel suundumustel põhinev paljude muutujatega prognoos on väga keerukas mosaiigimäng, ja isegi kui selle matemaatiline käsitlus arvutite abil oleks täiesti veatu, pole ta paikapidavus sugugi ilmkindel. Antud hetkel tundub nii, et keskkonnakahjustuste ilmnemis- ja kasvukiirus — näiteks metsasurma näol — enamasti ületab varasemad hinnangud, kõverate eksponentsiaalsus järseneb. Teisest küljest on näiteid ka tasanevatest suundumustest — kuigi need on enamasti taandatavad nokk-lahti-saba-kinni-nähtusele: puhtamaks muutunud Thamesi saastust on nüüd tunda Soomegi metsajärvedes ja kuusikutes.

Vastutustundlik vabaõhupidustuste korraldaja rajab oma plaanid ilmajaama prognoosidele, mitte omaenese lootustele, et küll tuleb selge põuailm; isegi mitte Koivunieme Janne ega Kerma Kalle kaardiladumistele, kui neil olekski statistilist katet. Niisamuti leiab roheline liikumine, et teaduslik eluspüsimisprognoos koos kõigest juba asetleidnust ja parasjagu nähtavast saadava teabega on ainus ratsionaalne lähtekoht, millele oma tegevus rajada. Programmi põhjaks saavad olla ainuüksi tõsiasjad ja suurimad tõenäosused. Usk, lootus ja armastus tulevad arvesse alles siis, kui roheline liikumine hindab oma võimalusi maailmatulekahju kustutajana.

Rohelise programmi alused

Rohelise liikumise poliitiline eesmärk on biosfääri säilitamine, selle programmi tuumaks on ellujäämisõpetus. Sedavõrd kui see eesmärk, elu austamise põhimõte, looduskaitse-ideoloogia sõna sügavamas tähenduses, on lihtsalt esmatähtis, on inimese elukvaliteedi küsimused teisejärgulised. Inimesegi osas on küsimus vaid liigi säilimises.

*

Ometi on roheline liikumine inimeste liikumine ega kõhkle tunnistamast, et tunneb erilist muret inimese pärast. Inimese vaatevinklist oleks mõttetu selline lahendus, kus tema liik õnnestuks küll päästa väljasuremisest, kuid ta elu muutuks kvaliteedilt väärtusetuks, talumatuks. Seepärast ei hoidu roheline liikumine vastutusest ka inimese elukvaliteeti puudutavais küsimusis, vaid elab ja tunneb neile kaasa, kuigi rangelt mõistuse kontrolli all.

On märgatud, et tehnosfääri arenedes inimese hubasus, elurõõm üldiselt väheneb. Üllatuseks paljudele on aineline ülikullus ning meelehea, "õnn", omavahel pöördvõrdelises sõltuvuses. Seda võib tõestada kahe statistilise näitaja abil. Ebahubasuse äärmusnähtused — rahustite ja uimastite kasutamine ja enesetapud — sagenevad igas ühiskonnas koos ainelise heaolu kasvuga. Ja teiseks: üksikisiku lähisuhted ja -liidud, nii abikaasade vahel kui laste, vanemate ja vanavanemate vahel, mõranevad ja lühenevad oma kestuselt sedamööda, kuidas ühiskond tehniseerub. See kõik tähendab põhilise turvatunde ja inimõiguste äärmiselt tõsist vankuma löömist.

Juba kiire areng iseenesest, inimese elukeskkonna tormiline muutumine, pöördub inimese enda jaoks katastroofiks. Kohanemise vaev ületab mitmekordselt arenguga kaasneva joovastuselamuse.

Ainelise elatustaseme dramaatiline langus, mida ellujäämisõpetus nõuab, käib oma olemuselt seega käsikäes ka elukvaliteedi tõstmisega. Ometi ei saa eitada, et kasvuühiskonnaga koos kaotatakse palju ahvatlevaid asju ja valikuvõimalusi. Kui üksikisiku ja rühma elukvaliteeti puudutavad nõudmised satuvad vastuollu — kas kujuteldavasse või tõelisse — ellujäämisõpetuse nõudmistega, asetab roheline liikumine viimase siiski alati esikohale.

*

Ellujäämisõpetuse nurgakiviks on STABIILSUSE NÕUE. Kasvu, arengut, progressi ei tohiks lõppkokkuvõttes olla ühelgi elualal. Piiritu kasv piiratud tingimustes viib alati hävinguni. Iga kasvukõver tuleb alati katkestada.

Oleme libisenud olukorda, kus vältimatu peatumine on juba rängalt hilinenud. Biosfääris ja seega inimese elukeskkonnas on juba jõudnud toimuda tohutu vaesumine. Roheline liikumine lähtub siiski seisukohast, et mõõtmatult väärtuslik osa elust ja inimene ise on veel alles ja päästetav — kasvõi viimasel hetkel. Kell on sekundi pärast 24.

*

Roheline liikumine astub raskelt nende inimeste varbaile, kelle elu ja karjääri valitseb jätkuva majanduskasvu surnupealuulipu lehvimine. Aga igaühel või peaegu igaühel jääb vähemalt väike varvas ellujäämisõpetuse kanna alla. Peaaegu kõigi meie geenides, inimeses eneses, on progressi, hävingu nõue. Üks inimese tragöödiaid on progressitungi ja enesesäilitusinstinkti vastuolu.

Inimese enesesäilitusinstinkti kuulub tingimata liigi jätkumise nõue. Üksikisik teab, et sureb, aga tema identiteet toetub sellisele struktuurile, kus liigi elu jätkub. Üksikisikule on tähtis, et tema geenid või vähemalt mõju kanduks põlvkondade ahelas edasi. Ta tahab jätta endast maha oma töö ja veel surivoodiltki jagada õpetusi järelpõlvedele. Ta teeb testamente, kogub muuseume ja arhiive, miljonid kultuuritöölised ehitavad "kultuurikuhilat" just nimelt tuleviku, igaviku tarvis. Tegelikult minetab igasugune pikaaegne inimtegevus mõtte, kui maailmalõpp on ukse ees.

Progressi nõue ja elu jätkumise nõue on vastandlikud, nad kummutavad teineteist. Roheline liikumine leiab, et inimesel, valdaval osal inimestest tuleb muutuda ratsionaalseiks olendeiks ja valida elu jätkumine. Ainult ratsionaalse olendina on võimalik inimene kui liik.

*

Mõned uurijad leiavad, et säästlikku tehnikat ja korduvkasutust rakendades võiks säilitada märkimisväärse osa kasvuühiskonna

toodanguaparaadist, ilma et lisataks entroopiat, kulutataks taastumatut energiat ja muid taastumatuid loodusvarasid. Kehtivas korralduses on kogemused toorainete korduvkasutusest ja jäätmete hoidmisest olnud siiski kehvad. Sellised ettevõtmised (nt vanapaberi korjamine ning sellest uue paberi valmistamine) ei ole vähendanud vastavate toorainete maksimaalset rüüstamist — tootmist ja tarbimist on kordustoodangu arvel ainult lisandunud. Samuti tundub, et kui võtta arvesse kõigepealt kadu ja tegelik saadus ning teiseks tooraine korduvkasutuseks vajalik transport, sisseseade, laod, tootmisprotsessi konstruktsioonid ja seadmestik ja teede juurdekasv — igaüks koos oma materjali- ja energiakuluga ning pindalaga, mis nad enda alla võtavad —, võib kokkuhoiu kogutulemus hoopis kokku kuivada.

Ellujäämise takistuseks ei ole sugugi mitte eeskätt tehnosfääri parandamist vajavad vead, metoodiliselt valed või pillavad lahendused. Ses suhtes on tehnikute käed üsna puhtad. Hävingu põhjuseks on hoopis ekspansiivse majanduse ulatus, koguhulk iseenesest, see, et läänemaine inimene on ületanud oma ressursid igal rindel. Kõikjal õgib ta märatsedes peale kasumi ka kapitali. Ta on kasutanud oma iseäralikku annet, aju ja käte koostööd, oma tehnilist meisterlikkust ilma vähimagi mõistuse kontrollita.

Sestap eeldab ellujäämine tehnosfääri olulist kahandamisprogrammi. Ei piisa ligilähedaseltki pidama jäämisest kehtival, 1980. aastate majanduse tasemel — põhiosa tööstusliku maailma struktuuridest, organisatsioonidest ja institutsioonidest tuleb lammutada või pöörata kokkuhoiu teele. Tuleb astuda õige pikk samm tagasi.

*

Bioloog, kes uurija pilguga vaatab inimest kui loomaliiki, näeb tas saatuslikke omadusi. Inimene — keskmine inimene, rahvastik — ei suuda ohjeldada oma juurdekasvu, liigil puuduvad populatsiooni reguleerimise mehhanismid. Inimene ei suuda vastu hakata tehniliste leiutiste lummusele, ajupuuna triivides võtab ta vastu kõik, mis insenerid toodavad. Ja inimene ei suuda peatada, isegi mitte pärssida progressi. Kui ta läheb sügisesele jääle ning jää hakkab ragisema ja pragunema, siis ei suuda ta minna tagasi, vaid läheb edasi, vajub läbi ja hukkub. Inimene näib olevat predestineeritud hävinguks.

Kuid teisalt on inimliigil võime taibata ja mõista, võime analüüsida, luua sünteese, lahendada oma ajus suurimaidki probleeme, taibata selgesti ka hävitavaid tegureid oma loomuses. Kui paljudel inimestel on need võimed olemas? Neile pühendabki roheline liikumine oma programmi, neid loodab ta ühendada.

Ellujäämise seisukohast on teadvustamine, inimkonna ekslikele lahendustele osutamine, maailma sügavaimgi mõistmine alles lähtepunktiks. Kui jäädakse teadvustamise tasandile, on see nullsaavutus. Roheliselt nõutakse kõigepealt ja ennekõike kindlameelsust ja jõudu. Peab olema jõudu loobuda heaoluühiskonnast kõigi selle rekvisiitidega, jõudu minna elule vastu. Ja peab olema jõudu asuda tegutsema, pihta hakata. Roheline revolutsioon tuleb teostada praktikas, otsustusaparaat tuleb enda kätte haarata, ellujäämisühiskond tuleb luua järk-järgult käegakatsutavas tõelisuses.

*

Roheline liikumine, mis põhineb tõsiseimal murel, mida maailmakõiksuses võiks kujutleda, murel elu säilimise pärast, ei ole opositsiooniliikumine, see on alternatiivliikumine.

Rohelise liikumise vaatenurgast on kõik muud poliitilised liikumised — kommunistlikust kuni põhiseadusliku partei omani — ühe ja sama ideoloogia teisendid, varjundid. Nende kõikide esmane eesmärk on ainelise heaolu lisamine, majanduslik kasv, looduse alistamine ja pidurdamatu ärakasutamine. Nad kõik sulgevad silmad ellujäämise tõsiasjade ees või panevad neile vastu. Nad kõik tegutsevad ja nõuavad, just nagu inimene oleks maakeral üksi, just nagu inimese majandus maakeral oleks eraldiseisev, vaba ja sõltumatu tegevusala, just nagu loodusvarad ei asetaks mingeid tingimusi või nagu oleks neid tingimusi vähemalt võimalik murda inimese oskustega. Või just nagu annaks avakosmos maakerale jätkuvalt ressursse, et inimene saaks neid kasutada. Kõik need liikumised on fanaatilised, kuna roheline liikumine on mõõdukas, kõik nad on läbinisti utoopilised, kuna roheline liikumine on kindlalt realistlik.

Sellepärast ei saa roheline liikumine teha kompromisse. Tal puudub ühismõõt teiste poliitiliste liikumistega. Ei saa olla keskteed kilo ja kella kolme vahel.

*

Roheline liikumine tunnistab, et hirmuäratavalt pingeline ajakava paistab õigustavat eluhoidjate kõige äärmuslikumaidki võtteid, kodanikuallumatust valitsevate seaduste vastu, koguni materiaalsete objektide ja isikute vastu suunatud vägivalda hävinguühiskonna kukutamiseks. See ellujäämisliikumise esindajate enamus, mis organiseerub poliitiliseks rindeks, ütleb siiski lahti vägivallast ja püüab muuta ühiskonda seestpoolt, parlamentaarse süsteemi vahenditega.

Roheline Soome rahvusvahelisel areenil

Ellujäämise probleem suurimal määral globaalne probleem. Kui elusäilitamistoimingud ei käivitu mujal maailmas, teistes tööstusmaades, ei päästa biosfääri ka ponnistamine Soomes.

Poliitiline ajalugu õpetab, et mõttevoolud, arvamusatmosfääri muutused sünnivad läänemaises kultuuris eri mail üsna üheaegselt. Sellepärast on põhjust oletada, et roheline mõtlemine võtab võimust kõigis tööstusmaades (ka Nõukogude Liidus) umbkaudu sama ajakava järgi.

Järelikult ei ole seda muret, et Soome jääks eraldiseisvaks roheliseks saarekeseks koos kõigi sellest tingitud välissuhtlemisprobleemidega. Roheline liikumine ei karda siiski sedagi võimalust, vaid meenutab, et desarmeerimise alal on kogemus hirmuäratav: kui keegi ei julge teha esimest sammu, siis pole võidurelvastumisringil kuidagi võimalik katkeda.

Pealegi säiliks eraldiseisval mõistusevalguse saarekeselgi eneseaustus, ja seda pole vähe. Ja õieti annaks maakera koormuse vähenemine Soome võrra, Soome-suuruselt maa-alalt, elule väikese viivituse ajaplaanis, ja seegi poleks väike saavutus.

Õigupoolest on nii mõnelgi põhjusel just meie maal eriseisund rohelise ühiskonnalahenduse eelkäijana, rohelise liikumise "valitud rahvana".

Soomes on industrialiseerimine toimunud lühema ajaga ja tõhusamalt — maastiku suhtes armutumalt — kui kuskil mujal maailmas. Sellest on johtunud eriline karmus kodanike kohtlemisel, veel dramaatilisemad kohanemisraskused kui kuskil mujal ja siit ka opositsiooni- ja mässumeeleolu osas rahvastikust. Siirdumine tagasi ellujäämisühiskonda oleks siin valutum kui nendes maades, kus tööstuslik traditsioon on vanem ja sidemed agraarühiskonna-

ga ja selle oskuste ning teadmistega rohkem katki rebenenud. See seletab näiteks Lääne-Saksa iseenesest teedrajavate roheliste lootusetut kobamist programmilisis küsimusis.

Olemasolev ühiskondlik lähteseis on Soomes ka muidu kiiduväärne. Roheliseks revolutsiooniks vajalikud elemendid on eriti hästi koos. Meil on maailma harituim ja informeerituim rahvas, kõige vähem ajaviiteline ajakirjandus, raadio ja televisioon. Soomes tuntakse oma kirjanikke ja mõtlejaid võrratult laiemalt kui mingi muu rahva keskel. Ja meil on rahva loomuses visa põhjamaine mõtlikkus, kalduvus mõtlemisele. Sellal kui näiteks Vahemeremaades võtab elanikkond elu eelduste järkjärgulist kadumist, maailmalõppu vastu laste kombel lauldes, on soomlase teadlikkus hoopis teisel tasandil.

Roheline liikumine viitab teiselegi poliitilise ajaloo õppetunnile. Antud hetke maailmas elatakse rahvusliku eristumise, separatistlike liikumiste tugevnemise ajastul, kus rahvusvahelise ühinemise põhimõtted pole populaarsed. Seda enam on rohelisel liikumisel põhjust oma programmis ja tegevuses lähtuda rahvusliku iseseisvuse ja omapära põhimõttest.

II. ELLUJÄÄMISE ÜHISKOND

Siinkohal visandatud ühiskonnalahenduse on dikteerinud elu säilitamise praktiline põhimõte ühelt ja elu austamise eetiline põhimõte teiselt poolt, ning lisaks on sellesse pandud nii palju elukvaliteedinõudeid, kui mainitud põhimõtted vähegi näivad lubavat.

Programm on sisemiselt märgatavalt järjekindel. Arvatavasti on elu säilimise põhimõttest tulnud siiski sedavõrd maha kaubelda, et tegelikku stabiilsust selle programmiga veel ei saavutata. Otsustav nõrkus on ehk katse elu austamise nõude tõttu praegust tohutut rahvaarvu säilitada ja alles sündivuse reguleerimise kaudu jõuda talutavama rahvastikumäärani. Rahvastiku hulga säilitamine nõnda, et maakera kahjustumine peatuks ja taastuminegi algaks, on vist küll võimalik, kuid arvatavasti elatustaset ja elukvaliteeti veelgi rohkem kahandades, kui siinne programm ette näeb.

Sellisena võibki programm paremini sobida ehk alles väikese rahvastikuhulga ajajärku, kuna üleminekuajal seevastu vajatakse märgatavalt järsemaid kitsendusi. Programmi teaduspoliitikat puudutavas osas rõhutatakse looduse koormus-, tootlikkus- ja vastupanuvõimearvutuste põhjapanevat tähtsust. Ka säästli-

ku tehnika ja korduvkasutuse tõelised võimalused tuleb selgeks teha. Alles uurimuste põhjal saadakse täpsemini teada, mis tasemele kokkuhoiumajanduse raamid, reeglid ja seadusloome mingi rahvaarvu korral tuleb seada. Siin esitatud lahendust tulebki võtta üleminekuperioodi ettevaatliku algvisandina. Küllap asendatakse see kogemuste ja teadmiste lisandudes radikaalsema programmiga, millest oletatavasti tuleb kärpida palju sellesse programmi mahutatud vanamoodsa kasvuühiskonna jäänuseid.

1. Seadusloome

Kasvuühiskonnas on üksikisikud või väikesed grupid eri aegadel teinud katseid omalt poolt arengut aeglustada, liikuda stabiilsuse poole nii majanduses kui eluviisis. Viimastel aegadel on neid katseid olnud üha enam, on tehtud katseid ökokihelkonna, koguni ökolääni rajamiseks.

Kõik need "väikesed rohelised saarekesed" on ühemõtteliselt ja täielikult läinud selle nahka, et maal kehtivad seadused on justkui raudkindlalt kinni needitud tank, mis annab liikumisruumi vaid ühele eluviisile. Maksuseadus oma ette- ja järelemõtlemismaksudega, investeerijate määratud üleriigiline maa hind ja lõpuks maapoeseaduse kehtestatud miinimumruutmeetrihinnad, tempelmaks ja krundieralduskulutused, üldine üüritase, kohustusliku ehitusjärelevalve kulutused ja kohustuslik ehituskvaliteedi- ja -kulutase, ka maaostupiirangud, kalapüügivete ja jahimaade omandisuhted ja paljud muud paragrahvid kas hoiavad ära "tagasipöördumise loodusse" algusest peale või sunnivad ettevõtjat ülepea loobuma niipea, kui kasvuühiskonna ajal kogutud algkapital on lõpuni kulutatud.

Asja uurides selgub peagi, et "rohelised saarekesed" vajavad erisätteid sedavõrd paljudesse — kümnetesse või sadadesse seadustesse, määruste ja püsieeskirjade paragrahvidesse, et see seaks ohtu kogu seaduskorralduse. Just seepärast polegi valmis saadud ühtegi seaduse muudatust isegi ökolääni toetuseks ega ole selle asutamine kaugemale jõudnud pikkadest programmidest, deklareeringutest ja ilukõnedest — pole jõutud mitte ainsamagi konkreetse ettevõtmiseni tegelikkuses.

Seadusloomesse sissetungimine ongi rohelise liikumise esmaülesanne. Eesmärgiks on kogu seadusloome kiire kapitaalremont, põhiseaduseni välja. Kõik programmis esitatavad elualad vajavad oma seaduste uuendamist.

2. *Rahvaarv*

Põhinõue on, et looduse kogukoormatus, mis sõltub ühelt poolt inimeste arvukusest, teisalt koormatusest isiku kohta, tuleb saada sellisele tasemele, et see ei ohustaks ainsamagi liigi säilimist, et väljasuremiste sari katkeks täielikult.

Aga meeletu ei ole ainuüksi see, et rahvastiku taltsutamatu kasvuga suretatakse välja nii maakera muud liigid kui inimene ise. Meeletus on — võib-olla mitte bioloogilisest, aga inimlikust seisukohast küll — juba selles valikuski, et rahvastikumäär tõstetakse sellise maksimaalse tasemeni, mis just-just jõuab elus püsida (olgu kriteeriumiks siis toidu piisavus, puhas vesi, hingamisõhk, jäätmetasakaal või mis tahes muu tegur).

Inimeste suur arvukus ei ole taotlemisväärne väärtus, vastupidi. Ülisuur tihedus murrab üksikisiku identiteedi ja võimaluse inimväärseks eluks. Sest see ju eeldab avarust, innustavat keskkonda, ainult mõõdukalt ärritust, võimalusi ka üksinduseks ja vaikuseks, teatud eluruumi, küünarnukiruumi — inimene on ainult osalt sotsiaalne loom. Meelehea, elu helduse määr hakkab mingi rahvastikutiheduse korral langema; laiapõhjaline "õnnelikkuse" uuring koos vastavate arvutustega võiks kindlasti määratleda rahvastiku optimaalsuuruse sellestki vaatepunktist.

Nüüdseks on rahvaarv jõudnud sellistesse kõrgustesse, et peaküsimus on lihsalt ellujäämine. Rohelisel liikumisel ei ole siiski tahtmist ega söakust ette panna praeguse rahvastiku kärpimist (välja arvatud eutanaasia aktsepteerimine), kui just uurimisasutused ei tooda tingimatult vastuvaidlematuid arvutusi, mille järgi muud teed ellujäämist kindlustada ei ole.

See programm lähtub arvestusest, et kord olemasolev rahvastik säilitatakse, pealegi hea tervise juures ja iseäranis pikaealisena; on ju just vanurite hinnatud positsioon stabiilse ühiskonna nurgakivi. Rahvastiku vähenemine saavutatakse sündivuse piiramise teel. Uurimisasutuste arvestused ja praktika lahendavad küsimuse, mis tasemele rahvaarv lõpuks stabiliseerida. Esialgse kalkulatsiooni järgi võiks see Soomes olla saja tuhande ja miljoni elaniku vahel. Optimaalrahvaarvule lähenedes võidakse ainelist varustustaset ja kultuuriteenuseid vähehaaval lisada, kuni needki stabiliseeritakse lõplikule tasemele.

Sündivus reguleeritakse niiviisi, et iga viljaka naise kohta lubatakse keskmiselt 2,0 sünnitust. Nõnda väheneb rahvaarv 300 aas-

taga kümnendiku võrra; stabiilne rahvaarv eeldab niisiis 2,5-lapselist keskmist.

Lapse sünnitamine on kõigist inimese toiminguist kõige vähem üksikisiku asi — või kahe üksikisiku, vanemate — ja kõige selgemini ühiskonna ja inimkonna asi. Rohelises ühiskonnas on sünnitus juba üldeetilistel põhjustel kõige rangemalt loast sõltuv eluvaldkond. Kirjususe ja mitmekülgsuse tagamiseks lubatakse keskmise arvu raames mõnedesse eriti ärksatesse ja pedagoogiliselt harmoonilistesse kodudesse paljulapselisi peresid, ja vastavalt keelatakse laste sünnitamine kõige õnnetumates kodudes.

Põhireegel on, et sünnitust lubatakse enamikule naistele. Ulatuslikest tõuhügieenilistest väljavalimistest ühiskond hoidub. Pärilikkuseuurijad hoiatavad selliste programmide genofondi ühekülgsustava ja vaesestava toime eest.

Sündivuse püsimine määratletud viisil ühiskonna kontrolli all kindlustatakse raseduskontrolliga rahvastiku sageli korduva tervise ülevaatuse raamides. Abort on tasuta nagu rasestumisvastased vahendidki ja kõigile kodanikele vabalt kättesaadav.

3. Põllumajandus

Nagu nimigi ütleb, on rohelise ühiskonna põhielatusvahendiks põllumajandus, millega ühiskonna ehitus kohandatakse. Tähtsad põllumajanduse lisaharud on jaht, kalapüük ja korilus.

Rahvastik hajutatakse piirkondlikult elatusallikate paiknemist järgides, nõnda et sisemainegi transport minimeeritakse. Hajutamine toimub samasuguste tööjõu- ja maksupoliitiliste sanktsioonide kaudu nagu rahvastiku siirmine 1960.–1980. aastail alevikesse ja maa lõunaosasse.

Viiakse läbi maareform ja keskmine talusuurus väheneb tunduvalt, nii et suurele osale rahvastikust tagatakse oma põllu- või aiamaa. Osa suurtaludest siiski säilitatakse, sest rohelise majanduse põhinõudmiste hulka kuulub mitmekülgsus, kirjusus, erilisus. Ka põllumajanduse enda erisihte on laiaulatuslik katsetamine eri tüüpi ja erisuuruste taludega (välja arvatud kõva tehnoloogia). Üks osa rahvastikust pealegi ei sobi juba loomult iseseisva ettevõtja rolli, vaid ainuüksi käsu alla.

Maa sisemine toiduainete naturaalmajandus on täielik. Nii toiduainete import kui eksport keelatakse, välja arvatud lähikaubandus piiril Põhjamaade ja Nõukogude Liiduga. Viljatagavara

maht maksimeeritakse. Kui välismaine puu- ja juurviljade import ning kodumaine muul kui päikseenergial toimuv varaste juurviljade toodang lakkab, rahuldatakse talve ja kevade vitamiinivajadus peale kodumaiste taliõunaliikide ja säilitusjuurviljade kõigepealt pohlade, jõhvikate ja murakatega, mille tarvis ehitatakse koos viljahoidlatega laoruume. Häil pohla-aastail saadetakse korjamisajaks puhkusele nii koolilapsi kui täiskasvanuidki. Ka seente tarvis varutakse laoruume.

Põllumajandusega tegelemine põhineb kodumaisel toodangupanusel. Jõuallikaks on ennekõike inimese ja hobuse lihasenergia. Põllumajandus annab tööd põhiosale rahvastikust. Soome hobuste arvukust suurendatakse olemasolevast märapopulatsioonist lähtudes nii kiiresti kui võimalik, kuni saavutatakse poolemiljoniline tööhobuste hulk.

Samal ajal kui naftal, elektril jms-l põhinevad tööriistad hobuste hulga kasvades viiakse muuseumidesse ja vanarauaks, talletatakse kasutuskõlblikud toorained, valmistatakse kiiruga töömahukale põllumajandusele vajalikke vahendeid ja sõiduriistu. Koolitatakse ja seatakse sisse ülemaaline külaseppade võrk.

Kuigi põllumajanduse tööjõu lisandumisega saavutataksegi osal põllupinnast aiamaa toodangutõhusus, mis on kümnekordne võrreldes suurpõllundusega, riigi põllupindala ometi ei vähendata. Selle toodangust läheb nimelt märgatav osa riietuseks ja hobuste ülalpidamiseks: 1–2 miljonit lammast, lina jm. Mõlemale tuleb varuda umbes pool miljonit hektarit.

Edasi, osa põllusaadustest hoitakse metsloomadele, nõnda et eluruum on tagatud iga põlluökosüsteemi loomaliigi piisavale, elujõulisele hulgale. Selleks luuakse kõikjale peenarvööndeid ja tükeldatakse suured ühtsed viljeluslagendikud roheliste saarekestega — mida ka asukate heaolu eeldab. Maa-alune kuivendussüsteem asendatakse lahtisega. Nõndaviisi kaotatud põlluala tehakse tasa, kui tarbetud teepõhjad, peatus- ja muud platsid ning tühjaks jäänud mahalammutatud maja- ja tööstusalade pinnad alevikes põllumaaks raadatakse.

Põldude tootlikkust hoitakse alal bioloogiliste ja töömahukate võtetega: ristik ja liblikõielised harimisringis, karjasõnnik, kompost, maaliikide segamine, turvas, muda, merevetikas jne. Pideva mahepõllundusega saavutatakse enesetapuühiskonna pärandiks jäänud tihenenud ja kõvenenud põllumaa taastumine. Kunstväetiste kasutamine keelatakse. Koolitatakse välja kogu maad hõlmav kompostikonsultatsioon. Kanalisatsioonikorraldusest, mille

jäätmete koostist pole võimalik kontrollida, loobutakse isegi asulates. Korraldatakse käimlasõnniku kogumine ja viimine põldudele.

Põllumehega saagi pärast võistlevate ülisuurte putuka- ja muude loomaliikide populatsioonide, "umbrohtude", hallituse jne keemiline tõrje korvatakse bioloogilisega, harimisringiga ja mehaaniliste meetoditega. Põllunduse uurimis- ja katsetegevust tõhustatakse ja laiendatakse roheliste sihtjoonte kohaselt.

Tõhusa harimise ja saagi kindlustamiseks asutab ühiskond maaharijate omavahelise puhkusasendusteenistuse ja häirekorralduse. Hooletusse maaharimisse sekkuvad ametiisikud ja pärast märkuste tegemist vahetavad maaharija välja: riigi põllumaa on riigivõimu erilise kaitse all.

Toiduainete kadu hoitakse ära seaduslikul teel ja nii transpordi-, kaubandus- kui tarbijakanalite abil. Igasugusele toidupala raiskamisele (näiteks äravisatud leivakannikas) järgneb karistus. Igasuguseid toiduaineid raiskavad valmistusviisid (näiteks friikartul, räimefilee) keelatakse. Toiduainete asjatust pakkimisest loobutakse (lahtine piim, leib, jahu jne). Loobutakse põhiosast toiduhügieenist, mis on meie kliimas asjatu raiskamine. Rahvastik harjutatakse lapsest peale levinumate salmonella- ja muude bakterite liikidega.

Koduloomade pidamises on esikohal üks rohelise ühiskonna peamisi põhimõtteid: looma uhkuse ja väärikuse haavamatus. Suurtalude säilitamine puudutab ainult taimekasvatust, mitte loomade suurtootmist. Üle 10 lüpsilehma, 30 lihalooma, 30 sea, 100 kana, 100 karuslooma või 100 kasvatuskala pidada ei lubata. Sihiks on see, et iga hooldaja tunneks oma loomi nimepidi. Talvel peavad loomadel olema avarad eluruumid, sooja vajavatel liikidel siiski mitte nii suured, et soojusaste satuks ohtu. Suvel ei tohi mingeid loomi sees pidada, vaid neil peavad olema laialdased looduslikud karjamaad ning (kanadel, karusloomadel) aiad. Ka kasvatuskaladel peab olema avar looduspärane eluruum. Loomapidamine ja -hooldus on ala, kus ametivõim on kõige karmim.

Põhjapõdrakasvatus jätkub samadel riigi aladel ja sama viisi kui kasvu- ja efektiivsusühiskonna ajal, aga ülitihedaid karju vähendatakse märgatavalt, nii et karjamaade taimkatte ja pinnase kulumine ei saavuta enam ähvardavaid mõõtmeid. Põtrade omamine kehtestatakse piirkonna rahvastiku ainuõiguseks. Püüeldakse keskmise suurusega, põhielatist pakkuvate põdratalude poole.

Rohelises ühiskonnas tagab nii metsa- kui põllumaastik eluruumi nüüdsest mitu korda suuremale metsloomahulgale. Jaht on tähtis lisaelatusvahend; jahiloomadest tarvitatakse hoolikalt ära kõik kasutatav (liha, nahk, rasv, suled ja udusuled). Jaht toimub võimalikult odavate, töömahukate võtetega (lingud, püünised).

Kalapüük on hästi korraldatud kõrvalelatusvahend kõikjal, kus on veestikke. Ka n-ö prügikala loomne proteiin kasutatakse täpselt ära inimese ja koduloomade toidumajanduses. Arendatakse kala säilitamist ja ladustamist (kuivatamine, soolamine, hapendamine). Püügivõtteid ja -vahendeid arendatakse kodumaise tooraine põhjal. Sõltub katsetuste tulemustest, kas kalastusvahendeis saab loobuda naftal põhinevast nailonist või tuleb äärmiselt piiratud väliskaubanduskontingendis arvesse võtta kalastusvahendite jagu.

Nii jaht kui kalapüük toimub tõhusa nõunik- ja järelevalvajaskonna juhtimisel, nii et püsitakse allpool looma- ja kalapopulatsiooni maksimaaltootmist. Kogu aeg võetakse arvesse looduse enda toitumisahelate häirimatust ja tagatakse toitumisahela ülaosas inimesega võistlevate röövloomade ja -kalade elujõulised populatsioonid.

4. Metsandus

Soome metsamajandus on ala, kus kasvuühiskonna jäetud pärand on kõige kurvem. Soome on metsade maa, metsadeta Soome on kõrb. Selle isamaa on kasvuühiskond arutul kombel vahetanud oma raiskamismajanduse ehitusmaterjaliks. See lageraiekõrbete, madalate räbaldunud taimestike ja tormis kokku langevate harvendike risustik, mis talvistel satelliidipiltidel paistab paleoarktilise vööndi hirmuäratava tühjuseplekina, on võimsaim näide ökokatastroofist, elu hääbumisest meie maanurgas.

Metsakatte taastamine on rohelise ühiskonna hiigelväljakutse, mida võib-olla enam ei suudetagi järgida. Aga kuivõrd maapinna ja atmosfääri süsteemid ei jõua tõsise metsasurma astmele (mispuhul ellujäämislootused muidugi vaevalt täituksid), võidakse Soome mõnesaja aastaga tagasi saada.

Mets on rohelisele liikumisele maa-ala, mis inimese elatuseks raadatud ja varutud pindala järel jääb peamiselt looduse kasutusse. Põhiosas riigi maadest vabastatakse puustik täielikult inimese majandustegevusest. Juhtnööriks on looduskaitse määratlus —

looduskaitse ei sisalda mingisugust loodusele suunatud tegevust, see tähendab puutumata jätmist.

Puu oma juurestikuga on metsaökosüsteemis kõige alus, tuhandete liikide kasvupaik, toiduallikas, pesapaik, varjupaik, talvituspaik, seentele ka peremeesorganism. Puu kasvamine majanduskõlblikuks kestab 50–100 aastat, tähtsamatel põllutaimedel, marjadel, seentel, ulukeil ja jahilindudel alla 0,5 aasta. Täisealiseks saab puu 150–400-aastaselt, imetaja, lind ja kala 5–20-aastaselt. Metsas võidakse maksustada vaid kiiresti taastuv jahisaak, seened ja marjad, sedagi ainult uuringute põhjal tehtud juhendite järgi.

Metsakatte taastamises tuleb mingil osal pindalast järeleandmisi teha. Igasse kogukonda ja külla rajatakse eraldi kitsad majandusmetsavööndid, millega kaetakse ehitus- ja küttepuutarve. Esimene tarve on kaduvväike, kuid küttepuu kasvatuseks vajatakse — iseäranis alguses, kurva lähteolukorra tõttu — õige tähelepanuväärset pinda, hinnanguliselt võib-olla 10% maa kogupindalast ehk kolm miljonit hektarit. Küttepuud kasutatakse eriti kokkuhoidlikult (vt "Energiamajandus").

Mõne harva puidutöötlusüksusega kaetakse kodumaine (karmilt reguleeritud) paberitarbimine ja valmistatakse eksportkaupu kitsa väliskaubanduse tarbeks. Tehaste toorainevajaduseks eraldatakse piisavad tööstusmetsaalad toodanguüksustest lühikese veotee kaugusel. Neile elukeskkonnaks kõlbmatuile maile paigutatakse võimalikult vähe püsiasustust.

Säilinud looduslikud sood jäetakse rahule. Metsaistutuseks kõlbmatud vanamoodsa ühiskonna ajal kraavitatud sood ennistatakse kraave tammistades looduslikku olukorda. Murakat ja jõhvikat hoitakse kui rahvusomandi tähtsat osa.

5. Tööstus ja kaubandus

Kaupade ja seadeldiste tootmises toimub ellujäämisühiskonda siirdumisel kõige revolutsioonilisem muutus. Ühtlasi siirdutakse tarbekaupadelt püsikasutusele, tarbija mõiste kaob keelest. Enamik tööstusalasid kaob.

Kogu kaubatootmine reguleeritakse, nii et ta kahaneb sajandikuni või vähemani kasvuühiskonna, enesetapuühiskonna tasemest. Toodangu arendamine ja kutsemeisterlikkus on võtmeasendis, kuna enamiku vältimatute kaupade kasutusaega püütakse saada piiramatu lähedale. Asjad ja seadmed pärandatakse sugupõl-

velt järgmisele. Ka loomu poolest kuluvate tarbeesemete (tööriistad, piduriided jne) vastupidavust ja kvaliteeti tõstetakse. "Mood" mõistena kaob.

Kao kitsendamist peaaegu olematuks soodustab see, et vastupidava kvaliteetkauba suhteline hind on väga kõrge. Juba valmistamiskulu on suur, ja lisaks veel kaudne maksustus lasub karmilt kaubahankimisel.

Vabalt võib valmistada üksnes käsitööonduslikke tarbeesemeid ja ehteid, mis tehtud odavaimast ja praktiliselt vaadatuna piiramatult kättesaadavast toorainest — puu, pinnaseliigid.

Kaubatootmises kasutatakse kodumaist toorainet; erandiks ehk mõni metall. Kile kaob ajaloo prügikasti.

Ettevõtete suurus kahaneb enamikul juhtudest pereettevõtteni. Võtmealadel tegutseb erilitsentsi alusel mõningaid suurepoolseid tootmisettevõtteid (näiteks paber, tuletikud, suhkur, bussid ja kaubaautod, raudteeseadmestik, jalgrattad).

Kaubandus hajutatakse vastavalt asustusele üle maa. Kaubavahetuse vähenedes murdosani ja kaubavaliku vähenedes kahaneb ka poodide kogu; üleüldse suletakse suured kaubahallid. Spetsiaalkauplused on lubatud maakogukonnakeskustes.

Reklaamitegevus on ühiskonnavastane, sest lisab kulutusi, edendab kauba ahvatlevuse filosoofiat ning rikub maastiku- ja tänavapilti. Reklaam keelatakse täielikult.

6. Ehitustegevus

Kauges perspektiivis kaob uusehitustegevus peaaegu täiesti, sest energia kokkuhoiu tõttu asustustihedus väheneb ja kõigi ehitiste iga kasvab sadade aastateni.

Seoses ühiskonna struktuurimuutusega põhjustab rahvastiku levimine asulaist ja Lõuna-Soomest üle kogu maa tagasi põllumajandusse ajutiselt mõnevõrra tarvet väikemajade, kõrvalhoonete, töö- ning kooliruumide jms uusehitiste järele. Põhiosa naasvast rahvastikust paigutatakse siiski säilinud hüljatud majadesse ja olemasolevate talude ülisuurtesse ruumidesse. Ka kasutamiskõlblikke tühje töökoja- ja kooliruume on rohkesti. Remonti ja saneerimistöid tuleb teha palju.

Asustuse stabiliseerudes ja rahvastikuhulga järkjärgulisel vähenemisel uusehitus keelatakse ja luba antakse ainult kokkuhoiumajandust järgivateks remonditöödeks.

Seoses struktuurimuutusega tarvilikud suurhooned, toiduainete laod, garaažid jm saadakse olemasolevate tühjenevate tööstus- ja muude ruumide arvelt.

Struktuurimuutuseaegse uusehitamise ja saneerimistöö järel suunatakse sellega tegelnud personal lammutama tühjenenud elumaju ja suuremat osa tööstus- ja laohoonetest ning raadama vundamendipõhju ja krunte kultuurmaaks. Asulates tühjendatakse eeslinna paneelmajarajoonid ja kontsentreeritakse järelejäänud asustus vanadesse keskustesse ja aedlinnakutesse.

Ühiskonna stabiilsel astmel on ehituseriala personal põhiosas asunud muudesse ametitesse. Ehitamine on eranditult keelatud ja omanik on kohustatud pidama hooneid korras, ennekõike katuseid. Vabastusotsuseid korrashoiust ja lammutuslube antakse vastavalt rahvastiku vähenemisele.

Kruusa kasutus kahaneb väga väikeseks, sest uusi teid ei ehitata sugugi ja ehitustegevus väheneb. Mäed jäetakse täiesti rahule ja kruusakasutuslube antakse ainult kasutuseta teepõhjadelt kogutud kruusavarude kohta, eeskätt ehitiste vundamentideks ja õuekorralduseks.

Puhkeasulad kokkuhoiumajanduse ühiskonda ei sobi. Uusi lube ei anta, püsisuvilaid puhkerandadel asendavad matkamine ja telkimine. Kohtades, kus puhkemaja kõige rohkem häirib kohalike inimeste elu, maja sundvõõrandatakse lammutamiseks või muudetakse see kõigile avatud jahi- ja kalaonniks.

7. Tööjõupoliitika

Roheline ühiskond ei rõhuta inimesest endast sõltumatut majanduslikku kindlust — sotsiaalset turvalisust. Kokkuhoiumajanduses inimese töö ei tooda ühiskonna käsutusse palju lisaväärtust ega varasid. Roheline ühiskond ei soosi nõrkust ega laiskust, ta vajab iga inimese tööpanust. Tööpuudus on tundmatu.

Roheline ühiskond väärtustab vastutustunnet, oskuslikkust, omaalgatust, omaenese kätetöö kaudu pikkades tootmisprotsessides saadud rahuldust, kehalise tervise, pingutuste ja vaimse erksuse kaudu saavutatud elurõõmu.

Ellujäämisõpetuse põhinõuete hulka kuulub see, et inimtegevus oleks võimalikult väheulatuslik, võimalikult vähe loodust koormav, inimeselt loodusele jäetud märgid võimalikult kasinad.

Maakamaraga käiakse ümber võimalikult leebelt. Kus vähegi võimalik, asendatakse masin inimtööga.

Elukutsete jaotuses toimub suuri muudatusi enesetapuühiskonnaga võrreldes. Maarahvastiku hulk mitmekordistub. Vastavalt vabaneb suur hulk rahvast tööstusest ja ehitusest. Ametnikkonnas, mis püsib suurearvulisena, toimub suuri sisemisi ümberpaiknemisi tööjaotuses. Seppade ja käsitööliste hulk kasvab oluliselt. Käsitöölised rändavad ringi ja pakuvad oma teenuseid, iseäranis maamajapidamistes.

Teenindusalal (liiklus, kahanenud majutus- ja toitlustusala, kaubandus) lubatakse ainult väikesi pereettevõtteid. Automaadid ja iseteenindus kaotatakse kõikjalt. Mingi tarbeesemete, maksete või teenuste vahetustegevus ei saa toimuda nõnda, et inimene ei kohta teist inimest.

Ühiskonnas, kus põhiosa rahvastikust on ettevõtjad, ei ole tööaja kehtestamisel suuremat tähendust. Töövõtjavähemuselgi on piisavalt motivatsiooni, kui oma toimetuleku piir on lähedal ja töö üldine tähendus selge. Sellepärast võib tööaeg olla libisev vastavalt hooajale ja tarvidusele. Töökaitseametnik hoiab siiski silma peal ja korrigeerib liialdusi.

Ametiühingutegevus lakkab.

Kindel pensioniiga kaob. Kodanikud tegutsevad nii oma ettevõtteis kui palgatööl sujuvalt väheneval määral, vastavalt oma isiklikule tervisele ja jõule. Ametivõimud hoiavad ära nii vanakeste kui haigete mõõdutu ärakasutamise.

8. Energiamajandus

Kasvu- ja kaubaühiskonnas on vaidlus energia saamise võimaluste üle õnnetult eksiteel. Kujutletakse, et suurim oht seisneb just tööstusliku energia tootmises ja väideldakse eri energialiikide saastus- ja jäätmemõjude üle. Tegelikult on see kõik üsna ükskõik. Pelga energiatootmise saasted või plutooniumi matmiskulud moodustavad maakera kogukoormusest ja riskitaagast õige tühise osa.

Seevastu energia määr, kättesaadavus ja hind on rahvastiku juurdekasvu kõrval maakera võtmeküsimus. Tööstusliku energia kasutamine kaubatoodangus, ehitamises, kaubanduses, transpordis, turismis, huvialaharrastustes, kõigis inimese toimetustes rullib maakera laial rindel, muudab kõrbeks, erodeerib ja asfalteerib

maapinda, lõhub atmosfääri gaasi- ja soojustasakaalu, imeb ära mageda vee, tapab mered. Lõplikult otsustabki biosfäärile veel jäänud aja just toodetud ja kasutatud energia hulk.

Ellujäämisühiskonna põhiküsimusi on tööstusliku energia tootmise ja kasutuse koguseline kahandamine murdosani enesetapuühiskonna tasemest.

Eeskätt kasutab roheline ühiskond täielikult ära rahvastiku enda kodumaise toiduga toodetud lihasenergia, samuti ka veoloomade lihasenergia. Kõikjal kasutatakse kangi-, ploki- jms tehnikat.

Elektrit toodetakse ainult kodumaisest vee-energiast. Tuleb oletada, et tarbimisarvutuste järel osa sellestki energiakapatsiteedist lammutatakse ja vastavad jõed raadatakse looduslikku seisundisse.

Toodetud elektrit kasutatakse eeskätt elu- ja muude ruumide valgustuseks ja elektriliseks sidepidamiseks. Elektrilised kodumasinad kaotatakse ja asendatakse käsitsi tehtava majapidamistööga. Külmkappi asendab kelder. Uurimine lahendab, kas toiduainete ladustamiseks ja esmajärgulise väärtuse säilimiseks jäetakse alles külmhoonekapatsiteet. Selle kasutuskõlblikkuse vastu räägib ta vastuvõtlikkus elektrikatkestustele. Päris normeerimiseni ei minda, ent kokkuhoidlikkust rõhutatakse nii kampaaniatega kui elektri hinnapoliitikaga. Voolumõõtjaid jälgitakse ja ilmsetel raiskamisjuhtudel sekkutakse.

Tänavavalgustust lubatakse ainult asulate mitmekorruseliste majade rajoonides kella 24-ni. Reklaami-, vaateakna- jms valgustus keelatakse. Põhireegel on, et Soome öö on pime.

Elektrivool on valgusallikaks ka töökodades, järelejäänud väheses tööstuses jne. Elektrikokkuhoid on oluline ka ettevõtete majapidamises. Otsitakse lahendusi elektriliinide maa-alade hõivamise vähendamiseks. Postidemaastiku kaotamine, elektritraatide (nagu ka telefonitraatide) avaliinide matmine labidatööga on põlvkondade igavikuprojekt.

Väikese hulga mootorsõidukite energiaallikaks on esialgu naftasaadused. Muude kütuste otsingul pannakse otsustav rõhk vastava loodusvara piisavusele ja saastemõjudele. Harvade nafta suurvedude järele valvab suur transpordimeeskond ja mitmekordsed kattuvad turvasüsteemid.

Soojust toodab kodumaine küttepuu. Järgitakse täpset kokkuhoiumajandust. Elu-, kooli- ja muudes ruumides kasutatakse eeskätt võrratult odavamat viisi — soojendatakse inimkeha soojema

riietusega, aga mitte toaõhku. Ööpäeva keskmiseks toasoojuseks määratakse +15–+18 kraadi; korduva ületamise eest karistatakse. Rohelises ühiskonnas, kus inimese toimetused keskenduvad aasta läbi õue ja mitte siseruumidesse, väheneb asustustihedus tunduvalt; osa ruume hoitakse ainult suvises kasutuses. Liiklusvahendeis, avalikes ruumides, aulades, trepikodades hoitakse +5 kraadi põhisoojust ja ollakse üleriides.

9. Rahandus

Kauba- ja rahakesksusest lahtiöelnud ühiskonnas kahaneb raharinglus murdosani enesetapuühiskonna ajastu omast. Suur osa rahvastikust elab naturaalmajanduses, kus rahakasutus on eriti vähene. Igati soositakse kaupade ja teenuste otsest vahetuskaubandust eri rahvastikurühmade vahel. Vastavalt ühiskonnaideaalile kasutatakse kodanike kasutuses oleva vara põhiosa toidu, riietuse ja kütte tarbeks. Vaba aja harrastustest langeb ära see vähemik, mis kasvuühiskonna lõpuperioodil on muutunud valdavaks ja mis nõuab silmapaistvaid vahendi- ja muid kulutusi.

Palgatöös astmestatakse sissetulekud nõnda, et ihaldatuimad ametid on kõige napimalt (nt juhtivail kohtadel olijate omad, kellele osa palgast tuleb kätte võimuna) ning välditavaimad (nt tööd jäätmetega) kõige paremini tasustatud. Palgakorraldus on sedavõrd paindlik, et ihaldatavussuhete muutudes tagatakse tööjõud kõikidesse vältimatutesse ametitesse ilma sundmääramisteta. Keskmine palk ja palgasumma püsivad siiski samana. Mingi osa palgast püütakse võimaluse korral maksta toiduainetena, töörõivastena jne.

Sunduslikku pensionikorraldust pole. Siingi rõhutatakse indiviidi vastutustunnet. Eeldatakse, et vanurite kaitse kujuneb omaalgatusliku, riigi poolt raha väärtuse muutumise eest kaitstud säästmise ning vastava suurpere jõudude abil.

Maksevahendiks on raha. Rahakasutusega liialdamise ajastusse kuuluvad panga-, krediit- jm kaardid kaovad. Kaup ja rahalised teenused tuleb hankida alles täielikult väljateenituna, kaob igasugune tarbimiskrediit, järelmaksukaubandus jms. Pikaajalist krediiti antakse ainult väikeettevõtete investeeringuteks ja korteriremondiks.

Pangandus natsionaliseeritakse ja see kahaneb oluliselt. Raharinglus toimub otse tehingu osapoolte või tööandja ja töövõtja vahel, enamik pangateenuseid kaob. Panga ülesandeks jääb ra-

ha (ning omandi) hoiustamine ja laenude andmine. Hoiustajaile tagab riik muutumatu 1%-lise aastakasumi.

Inflatsioon lakkab põhiseaduse jõul. Posti-, telefoni-, liiklus- jm maksed ja tariifid ei muutu aastatuhandete jooksul. Saagist sõltuvat toiduainete hindade vaheldumist maksureserviga küll täielikult ei tasandata, kuid keskmine hind on püsiv.

Riigikassa tegeleb raharinglusega võimalikult vähe; majandus-, kultuuri- ja harrastustegevus toimub maksimaalselt ilma ühiskonna toetuseta. Vältimatud ülesanded jäävad ometigi ühiskonna õlule ja niisiis kaunikene maksukogus koguda. Tulumaksu ei ole, maks kogutakse kaubatootmiselt, kaubanduselt, telefoni- jm teenusmaksudelt ja elektrimüügilt. Luksuskaupade ja -teenuste maksustusaste on kõrge, mõned põhitoiduained ja põhitarbeesemed on maksuvabad.

10. Liiklus

Maanteeliikluses on lühikestel ja keskmiselt pikkadel sõitudel rahvastiku põhiliiklusvahendiks jalgratas. Kogu maale luuakse tihe jalgrattahooldus- ja -parandusvõrk. Motoriseeritud jalgratas (mopeed) on lubatud üle 60-aastastele ning arstitõendi põhjal liikumispuudega ja halva tervisega inimestele.

Kõikide kodanike tarbeks rajatakse tihe busside ja taksode võrgustik. Uuritakse võimalusi varustada mõõdukate kulutustega nii bussid kui taksod raadiotelefoniga, et reisijatevedu oleks paindlik. Autode veokapatsiteedi kasvades langevad reisipiletite hinnad kasvuühiskonna tasemest tunduvalt madalamale.

Eraauto- ja -mootorrattaliiklus lõpetatakse. Veo- ja laialiveoautode erasõitudeks kasutamise eest karistatakse.

Eraliiklusest kõrvaldatud autod ladustatakse kaetud ruumides, neid hoitakse hoolikalt ja kasutatakse aastasadade jooksul taksoliikluses. Ka varuosad ladustatakse, registreeritakse ja hoitakse korras. Vastavalt veotarbele rakendatakse taksoliikluses mitmesuguseid sõidu- ja kaubaautosid, nõnda et kogu olemasolev inventar leiab kasutust. Mootorratastest tehakse vanarauaks see osa, mida ei vajata politsei ja piirivalve tarvis.

Motosport lõpetatakse.

Uuritakse kodumaiste kütteainete sobivust ja tasuvust motoriseeritud liiklusvahendite jaoks.

Tarbetud teed ning vilka liikluse ajastul ehitatud ülearused sõiduread nagu ka parkimispaigad, teepeenrad ning ringteedele raisatud maa raadatakse põllu- ja metsamaaks. Tarbetud viaduktid ja tunnelid lammutatakse.

Üldiseks kiiruse piiranguks kehtestatakse 60 km/h.

Mootorsaanid ja muud seesugused **maastikusõiduriistad** kalanduses, põdrakasvatuses jm asendatakse hobuse-, põdra- ja koerarakenditega. Maastikumasinad sundvõõrandatakse politsei ja piirivalve tarbeks.

Raudteevõrk säilitatakse. Kõigil raudteelõikudel tegeldakse nii inimeste kui kauba veoga. Pikad kaubaveod suunatakse üleüldse raudteele (ja laevaliiklusse) ning kõrvaldatakse maanteilt. Raudteeliiklusega paikadelt kauba edasitoimetamine korraldatakse kergete laialikandmisautode abil, võimaluse korral hobusõidukitega. Uuritakse vedurite kütusevõimalusi.

Tarbetute vedude ärahoidmiseks on kaubaveoks tarvis luba küsida. Tootmis- ja kaubandusastme veod ja ettevõtete sõidukite hulk katsutakse minimeerida.

Veetranspordis on paadimootorid lubatud vaid ametikasutuses (politsei, lootsiteenistus, post, kutseline kalapüük). Mere- ja suuremate sisevete saarestikes korraldatakse mootorvesitaksoliiklus.

Meresaarestikes ja pikkadel järvemarsruutidel arendatakse kauba- ja reisijateliiklust, kui see osutub maanteetranspordist odavamaks.

Väliskaubandusmeresõidu otsustava vähenemise tõttu kõrvaldatakse kasutusest põhiosa kaubalaevastikust ja jäälõhkujatest. Talimeresõiduks hoitakse Turu (alternatiivselt Mäntyluoto), Hanko ja Helsingi sadamad, käredamatel talvedel veebruarist aprillini ainult

tideks ja ametnike pakilisteks nõupidamisreisideks kasutatakse vajaduse korral sõjaväe lennukeid.

Ülemõõdulist ja arutuid kulutusi nõudvat **päästeteenistus**-inventari ei peeta. Ses suhtes rõhutatakse üksikisiku isiklikku vastutust ja ligimeste kohustusi, ja lõpuks üldse elamise juurde igal juhul kuuluvat riski.

11. Haridus

Ellujäämisühiskond just nimelt ei ole koolitusühiskond. See annab endale aru eeskätt liigse hariduse ohtudest ja teisalt soovitatavagi hariduse rasketest maksumusprobleemidest.

Üldine koolikohustus kehtib, nelja-aastases algkoolis antakse põhiteadmised. Enamiku puhul kooliõpingud sellega lõpevadki.

Roheline ühiskond, mille aluseks on iga täiskasvanud kodaniku mõõdukas, kuid tõhus töö oma käte ja lihastega looduse ja aastaaegade määratud korras, balansseerib töökasvatuses treenimise ning avaraid muljerohkeid lapsepõlveaastaid eeldava vaimse kasvu vahel.

Põhikooli õppekorraldus ei ole pingeline, koduseid ülesandeid ei anta, eakohaseid loomulikke mänguharrastusi ei katkestata järsult. Koolis antakse algõpetus mitmekülgse huvialaringitegevuse jaoks, mis jätkub pärast kooliaega kuni täiskasvamiseni.

Kesksel kohal on matkamine, mille eesmärgiks on igale noorele nii kodukandi kui kogu kodumaa tundmaõppimine. Iga noor tutvub metsade, soode, järvede, meresaarte ja tundratega. Kõik õpivad toime tulema pimedas ja metsas. Välisreiside lubatud normi jagamisel on täiskasvanud noored muude kodanike seas privilegeeritud seisundis.

Ringide ja matkade juhtidena tegutsevad ilma palgata vabatahtlikud kodanikud; nende erinev tase süvendab noorte inimeste inimtundmist ja hindamisvõimet. Iseseisvamad lapsed ja noored võivad saada seltsitegevusest vabastuse, kui nad harrastavad ise pingsat huvialategevust üksi või rühmiti. Siiski on igale noorele kohustuslik oma aialapp — ka neile, kelle vanemad ei tegele põllundusega. Soovijaile antakse osaliselt kohustuslike ringide ja lühiajaliste matkade kõrval lisaõpetust ajalehtede õppeveergudel ja õhtuti raadio õppekanaleilt laiaulatuslike kursuste vormis. Kogu aeg rõhutatakse veel lapsevanema asendit ja kohustusi kasvatustöös ning nii tööde juhatamisel kui teoreetilises õpetuses.

Koolitüüpi kutseharidus asendatakse õppelepingute ja sellitöökorraldusega. Sepad, käsitöölised, kaupmehed jt kohustatakse pidama õpilasi ja varustama neid õppeajal toidu ja riietusega. Eriala vähearvuline ringiliikuv nõunikkond täiendab koolitust tööpaigal. Ka talud kohustatakse noorsoo vahetuskorralduseks, nii et noor põlvkond tutvub mitme eri talu viljelemisplaanidega ja töötavadega.

Keskharidust saab väike osa noortest (10–20%), kes valmistuvad ametniku-, õpetus-, uurimis- jm ülesanneteks; maakogukonna kohta on vaid mõni üksik keskkool. Õpilased valitakse sissepääsukatse põhjal. Suhtumist kujundades hoolitsetakse selle eest, et elitistlikke hoiakuid ei saa tekkida. Õpetatakse, et haritlaskonnal on ainult eriülesanded, aga mitte mingeid eriõigusi.

Keskkooli õppeplaan järgib vanamoodsa ühiskonna õppeplaani, aga teiste rõhkudega. Keskne koht on bioloogiaõpetusel. Bioloogia aladistsipliinidena saavad ajalugu ja ühiskonnateadus enesele suure osa tundidest; kasvuühiskonna kirjeldus ja analüüs on põhjalik — selle valiku destruktiivsus, võimatus tehakse õpilastele põlv-põlvelt selgeks. Võõrkeeled jäävad põhiõpetusest välja, neid õpetatakse ainult eriklassides ja huvialaringides. Nende ülesande loogilise otsustusvõime arendajana korvab emakeele ja selle grammatika ning matemaatika süvendatum õpetus. Kehalise kasvatuse tunnid on kõigil kuuel koolipäeval nädalas.

Kõigil õpinguastmeil on kodanikuõpetus niisama oluline kui teoreetiline haridus ja ta on tunniplaanis iga päev ette nähtud. Käitumiskasvatuses rõhutatakse tingimatut kokkuhoidlikkust söömises, riiete hoidmises ja koolitarvete kasutamises.

Eetika ja moraali õpetus — läbiva põhimõttena seoses kõikide ainetega — rõhutab ligimesearmastust inimsuhteis ning loomade ja taimede õigusi. Vestlustundides treenitakse noori laiapiirilisteks maailmavaatelisteks arutlusteks. Ka moraaliteoreetiliselt õpetatakse noored juba varakult mõistma inimese tragöödiat — et inimene on "liiga silmapaistva" olendina vägisi sunnitud elama "kärbitud tiibadega", et ta peab loobuma paljudest igatsustest, isikuvabaduse paljudest vormidest, et elu võiks jätkuda.

12. Teaduspoliitika

Sellesse arengusse, mis on viinud maakera huku äärele, kuulub olemusliku osana teadus, teaduslik uurimine. Anarhistlik teaduse vabaduse nõue on saatuslik eetiline eksitus, millest roheline liiku-

mine otsustavalt lahti ütleb, tunnistades alandlikult, et inimesele ei ole hea kõike teada.

Tuumafüüsika, geenimanipulatsioon, kõva tehnoloogia uurimistöö on näited kõige hävituslikumatest, elu aluseid vapustavatest uurimissuundadest. Selliste teadusharude kasvupungad lõigatakse ära.

Elu austuse põhimõte on teaduse vabadusest eespool ka siis, kui kogu biosfäär pole ohustatud. Bioloogilises uurimistöös keelatakse elu ja vabaduse võtmine loomadelt. Arstiteaduslikud katsed loomadel keelatakse ühemõtteliselt ja eranditult.

Seevastu ülesehitava ja kaitsva ülesande juhituna on teadus ellujäämisühiskonna keskne vahend. Looduse vastupidavus- ja tootmisvõime, koormushinnangute ja stabiilsusarvutuste läbini loodusteaduslik selgitamine on teaduspoliitikas esmasel kohal ja ka ühiskonna koguhuvide võrdluses tähtsal kohal. Sellesse alasse — ellujäämisteadusse — panustatakse rohkesti jõude, rajatakse kogu maad katvate uurimisjaama- ja katsealavõrkudega uurimisasutusi. Ka säästliku tehnika ja korduvkasutuse oluline uurimine kuulub nende asutuste tegevusalasse.

Enesetapuühiskonnas on teadus olnud võrdlemisi järjekindel süsteem, kus eri alade baasuurimine on kaudselt loonud põhja kaubatootmist ja ülesöömist vahetult kultiveerivale rakendusteadusele. Päris kõikidest teadusharudest siiski ei kulge selgeid tarbekaubaveoseid Sampo, rahamasina juurde, või on sellised sidemed teoreetilised ja vägivaldsed. Igatahes need sidemed võidakse ühiskonna järelevalve all hõlpsasti katkestada, baasuuringud neutraliseerida. Järelejääva baasuurimuse teine aspekt, päikeseline pool on inimese loomuliku teadmishimu rahuldamine ohututes piirides. Teadusega tegelemine teeb ennekõike tegelejale enesele, aga ka tema publikule märkimisväärsel määral rõõmu, annab neile elu sisu. Sellele "rõõmsale teadusele" on rohelise ühiskonna õhkkond soodne.

Palju muud kui heatahtlikku suhtumist ei saa vaene põllumajandusühiskond ometigi puhtale teadusele anda. Suured uurimisasutused tuhandete uurijakohtadega on ellujäämisühiskonna kokkuhoiumajanduses võimatud. Vanamoodsa ühiskonna teaduslikke asutusi ja kõrgkoole tuleb kahandada ja ühendada. Toimub jaotus õitsvateks ja kokkukuivavateks teadusteks, kriteeriumiks vastava teadusala maksumus. Kalleid seadmeid, laboratooriume jne eeldavad alad kuuluvad kärbitavate hulka. Teisalt vajavad ellujäämisteaduse projektid ise asjatundlikkust.

Elujõulisena püsivad sellised teadusalad, mis tulevad toime väikestes ruumides tühiste vahendikulutustega ja kasvuühiskonnalt päritud raamatukogude, arhiivide, kogude ja muuseumide varal. Nendegi organisatsioon korraldatakse põhjalikult ümber nõnda, et elukutselisi uurijaid on vähe, aga amatööruurijate hulk töötab vabal ajal üle kogu maa. Palgatud personali kuuluvad selle amatööruurimise koordineerijad, sideisikud vastavate uurimisasutustega suhtlemiseks. Niiviisi korraldatakse kõige mitmekesisemad humanitaarsed ja bioloogilised teadusalad.

Uurimistöö ja kõrgkooliõpetuse ühendamise praktika on samasugune nagu kasvuühiskonnas. Mis eespool öeldud teaduslikust uurimisest, puudutab põhimõtteliselt ka kõrghariduse omandamist vastavatel aladel. Üliõpilaste arv on väike, andeid valitakse astmestatud katsete teel. Kõrgkoolikursuse tase ja intensiivsus on tugev, aga puhkuse ajal teenimine on isiksuse kahjustumise vältimiseks keelatud. Õpingud maksavad kinni nii vanemad kui sugulased ning vabatahtlike kinkijate toetajakartellid.

13. Kultuur

Kultuuriharrastustesse suhtub roheline ühiskond heatahtlikult, kärpides siiski materjalirohkusega laiutavat osa: ka kultuur on maksumusküsimus. Väike on rohelises kultuuris kaunis.

Maailmavaatelisi vaidlusringe, sugupuu uurimist ja malemängu mahub rohelisse ühiskonda nii palju, kui vaid kodanike vaba aeg seda lubab. Seevastu suuri siseruume, kallist varustust ja palju palgapersonali nõudvate mammutkunstivormide jaoks (ooper, hiigelorkestrid ja -teatrid) ei jätku raha riigil ega publikul.

Kärpimine, kahandamine — enesetapuühiskonnaga võrreldes — saab osaks kunstivormide enamikule. Tegelikult on küsitav, kas see on üldse kaotus. Seal, kus kasvuühiskonna kultuuri ülepakkumine oli lämmatav, "miski polnud enam miski", seal on kontsert ja teatrietendus rohelises ühiskonnas sündmused, raamat väärisese. Koguse vähenedes kandub rõhk automaatselt kvaliteedile. Kobakäpp- ja igamees-taseme kunstnikud siirduvad avalikust ringist oma koduseltskonda. Kokkuhoiumajanduse tulemuseks on, et roheline kultuur rõhutab elamuse sügavust, mitte pideva ärrituspommituse objektiks olemist.

Kasvuühiskonna pärandina on kultuurielu käsutuses valmis kinnisvara ja mitmesugust varustust. Varustuse (pillid, lavaatribuutika, filmiaparaadid, filmid jne) ühiskond säilitab ja hoiab hoo-

lega, kinnisvarast valib sobivamad ruumid kultuurimajadeks. Samu ruume kasutatakse efektiivselt ja leidlikult kordamööda teatri- ja filmietendusteks, kontsertideks, kunsti- jm näitusteks. Sedaviisi on maakogukonnakeskustes võimalik üleval pidada mitmekülgset kultuuripakkumist. Maal tegutsevad kooliruumides teatrid, koorid ja orkestrid; maakogukonnatasemel kultuurikollektiivid korraldavad nendesse ringreise.

Üksikisiku kunstielul tuleb samuti kohaneda materiaalsete piirangutega. Kõikide materjalide suhteliselt kõrge hind vähendab suuresti maalide, skulptuuride, fotode jne hulka. Sama suunda mõjutab kunstiteoste osas nii avalike kui eluruumide kahanemine.

Ajaviiteelektroonika kaob kodudest.

Raamatukirjastamises valitseb karm paberi kokkuhoid. Kasvuühiskonnalt pärandiks jäänud raamatuhulgad talletatakse hoolikalt üld- ja koduraamatukogudesse. See raamatuaare sisaldab küllaldaselt näiteid eritasemelisest kirjandusest. Uusi nimetusi üleriigiliseks levitamiseks valib välja laiapõhjaline asjatundjate nõukogu õige tiheda sõela abil — vaesel pole vara viletsa kauba jaoks. Hüvitusena õhutatakse väikesi omakirjastatud üllitisi pere, suguvõsa, küla või töökollektiivi ringis. Selle eesmärgi järgi on mõõdetud iga üksiku kodaniku paberinorm.

Põhilised kultuurielu rahastajad on harrastajad ise. Mitte mingid organisatsioonid, ühendused ega harrastusringid kõigi oma toimingute ja ettevõtmistega ei saa riigilt toetust. Teatri- ja filmikunstis ning muusikas põhineb tegevus vabatahtlikel toetajail, piletituludel ja korjandustel. Ühiskond maksab kinni kultuurimajade ruumid ühes valvuritega ning maakogukonnakeskuses kitsa ringi muusikuid, näitlejaid, dirigente, lavastajaid ja harrastusliku kunsti koordinaatoreid.

Erakunstnikud kirjutavad, maalivad, raiuvad ja vormivad vabal ajal muu töö kõrvalt. Ainult väga kitsale kirjanike ja kunstnike ringile võidakse anda tähtajalisi stipendiume, et nad saaksid töötada tervete päevade kaupa. Stipendiumide saajaks valib haridusministeerium selliseid kõrgetasemelisi kunstnikke, kelle teoste müügitulud (või vahetuskaubakasum) on väikesed.

14. Teabevahendid

Teabevahendust kontrollib haridusministeeriumi ajakirjandustoimkond. Kõva tehnika erialalehed ning informatsiooniliselt tarbetud vägivalla-, porno- ja kõmulehed suletakse. Põhiosa aja-

kirjandusest, kõige mitmekülgsemad ajalehed, ajakirjad, seltsi- ja huvialalehed saavad siiski oma paberinormi. Nende ilmumine sõltub tellijate ostuvõimest, riiklikku ajakirjandustoetust ei ole.

Ajakirjanduse välimus erineb suuresti enesetapuühiskonna ajajärgu omast. Lehekülgede arv kahaneb väikse osani endisest, paberinorm kahandab pildiruumi, tihendab pealkirju, hoiab ära kordused, vähendab kõige tühisemate uudiste ja kõige lõdvema ajaviite määra. Eraldatud paberinorm sõltub nii tiraažist kui lehe tasemest; üleriigilistele lehtedele on see suurim. Kõrgetasemelised ülevaated uudiste taustal ning ühiskondlikud ja ellusuhtumuslikud vaidlusveerud tõstavad vastava väljaande paberinormi. Uueks kohustuslikuks valdkonnaks on kooliametnike koostatud laialdased õppekursused täiskasvanuile ja iseõppijaile.

Reklaam keelatakse täielikult kogu ühiskonnas. Seda asendavad saadaval olevate kaupade loetelud ajalehtedes. Uudistooteil on oma loetelu. Ostu-, müügi-, tööjõu- ja muud kuulutused piiratakse kõige rohkem viiele reale.

Raadio ja televisioon — mis on vahetult riigivõimude omanduses — on vältimatud ühiskonna ühtsuse ja kodanike teadlikkuse taseme hoidjana. Raadio on esmatähtis, sest selle kuulamine sobib ühiskonda olemuslikult kuuluvate videvikutöödega. Raadiol on mitmeid rööpseid kanaleid. Televisiooni ainus kanal hoitakse kõige kaalukamate programmide tarvis ja igapäevane saateaeg on lühike.

Sõnavabadus kehtib. Lubatakse ka ellujäämisõpetuse ja ühiskonna aluspõhimõtete avalikku arutamist. Haridusministeeriumi määratud silmapaistvail ühiskondlikel mõtlejail on isegi kohustus sellises mõttevahetuses osaleda.

15. Tervishoid. Kehakultuur

Tervishoius on otsustav osa haiguste ennetamisel. Terved eluviisid kuuluvad orgaaniliselt rohelisse ühiskonda, mis ei või raisata palju vahendeid haiguskuludele. Juba kehalise töö rohkus ja vahemaade läbimine ilma mootorsõidukiteta parandavad rahvastiku tervislikku olukorda iseenesest. Aga peale selle püütakse pidevate kampaaniatega, avaliku arvamuse survega ja ametnike õhutusel saada iga kodanik igapäevaselt kehakultuuri harrastama.

Kehakultuuri- ja spordipoliitika edendab ainuüksi väheseid vahendikulusid nõudvaid kehakultuurivorme. Välja arvatud normaalsesse elu- ja töökeskkonda kohandatav võimlemine, toimub

kehakultuur ja sport õues. Kõik energiat raiskavad, talv läbi soojad spordiruumid, jäähallid ja ujulad lammutatakse või muudetakse ladudeks. Talvel on võimalikud ainult talispordialad, suvel suvespordialad.

Ükski inimühiskond pole toime tulnud ilma leiva ja tsirkuseta. Roheline ühiskond kaldub heaks kiitma võistlussporti. Ometi valvab ühiskond täpselt, et mingeid rahalisi autasusid spordisaavutuste eest ei esineks, eriti veel sportlase spondeerimist tööandja või muu kõrvalseisja poolt. Pikki spordireise piiratakse. Ka spordiorganisatsioonide tegevus, treenimine ja spordiväljakute ehitamine on läbinisti vabatahtlik. Piletirahagi pole lubatud kasutada mingite auhindade või tasudena tööülesannete eest, vaid üksnes spordi vahendikulutusteks.

Haigete hooldus toimub kui vähegi võimalik ühiskondlikus korras suurperedes. Arstid ja hooldajad kasutavad märgatava osa oma tööajast koduvisiitidele.

Haiglad ja hooldajad hajutatakse vastavalt elanikkonna paikkondlikule jagunemisele üle maa. Personali kõrget erialapädevust ja kalleimaid seadmeid eeldavate haiglateenuste tarvis jäetakse siiski alles piisav keskhaiglate võrk.

Vigaste asend ja austus on hea ühiskonnas, kus valitseb tööjõupuudus. Liikumis- ja aistinguvaegsete vähestki töövõimet vajatakse nii peredes kui palga- ja ametnikutöös (nt kogud, arhiivid, raamatukogud). Invaliidide positsioon ja kohtlemine on koduabiliste pideva järelevalve ja nõuandmise all. Eriti raskete puuetega vigased paigutatakse haiglate krooniliste haigete osakondadesse. Ebamõõdukaid kulutusi nõudvaist terviseteenustest (südamesiirdamised jms) loobutakse. Ajusurnute ja pidevalt teadvuseta patsientide hoidmine lõpetatakse. Ka siis, kui arstlik kolleegium leiab, et patsiendi seisund on lootusetu ja paranemisvõimalust pole, tuleb patsiendi enda korduval palvel hoidmine lõpetada.

Haiglahoiu kulud kannab patsient. Niiviisi vähendatakse kallite arstiteenuste ja arstimite kuritarvitamist. Kasvuühiskonna tasuta arstiteenuseid tuleb pidada ka moraalseks möödalaskmiseks, mis ahvatleb vastutustundetuid oma tervist hooletusse jätma teiste, oma tervise eest hoolitsevate kodanike arvel. Ühiskond toetab majanduslikult ainult kroonilisi haigeid ja vigaseid, kelle põetamine selgesti ületab haige enda majanduslikud võimalused. Loomulikult kaob ka tööandja kohustus maksta haigustoetust, välja arvatud tööandja süül tekkinud tööõnnetuste puhul.

Rahvastiku tervist ja töövõimet ohustavad ja ebamõõdukaid sotsiaalseid probleeme põhjustavad naudingu- ja narkootilised ained ei ole rohelise ühiskonna soosingus. Tubaka valmistamine, kasvatamine ja kasutamine lõpetatakse. Traditsioonilise alkoholi kõrvale lisaks muid narkootikume (kanepit, oopiumi ja nende saadusi) ei lubata. Nende impordi, valmistamise, kasvatamise ja kasutamise eest karistatakse karmilt. Alkoholi valmistamine ja müük on riigi monopol. Kõrge hinna abil püüeldakse selle poole, et alkoholi kasutataks ainult haruldase peojoogina. Samuti püütakse kohvi ja tee hindadega vähendada nende maksebilanssi koormavat kasutust ja samal ajal lisada neile pidujoogi väärtust.

16. Perepoliitika

Ühiskonnaideaalile vastav põhiüksus on suurpere, millesse peale põhipere (või mitme lähisugulase põhipere) kuuluvad vanemad sugupõlved ning vallalised lähisugulased. Pere ei ole mitte ainult maja- ja kodumajanduskollektiiv, vaid põhiosale kodanikest ka töökollektiiv — põllupidajaile ja muudele väikeettevõtjatele, käsitöölistele.

Nii töökollektiivide puutumatus kui inimese — nii abikaasade kui nende laste — põhiturvalisus nõuab, et abielud oleksid eluaegsed. Seda eesmärki toetab ühiskonna tööjõupoliitika, mis varub napilt töö- ja elatusvõimalusi eraldiseisvaile ühe inimese majapidamistele. Abielu seisundi kindlustamiseks raskendab seadusandlus nii abielu sõlmimist kui ka lahutamist. Abielulahutuse täieliku keelamiseni pole kõige traagilisemate tüliolukordade pärast siiski võimalik minna.

Noorte inimeste kontrollitud abielueelseile suhteile luuakse soodne õhkkond, kuigi laste sündimist neist suhteist ei lubata. Seevastu täiskasvanud naistele jääb lapsesaamisõigus (vt "Rahvaarv") ka vallalisena. Siis tuleb neil ometigi liituda mõne perekollektiiviga, et lapse kogemusringis oleks "isakujusid".

Laste arvu vähenedes ja elatamiskohustuse jagunedes suurperedes mitme täiskasvanu vahel ühiskonna tuge lapse kasvatamiseks enam ei anta. Nõuandlateenused on siiski tasuta.

Vanurid on traditsioonikandjate ja oskustejagajatena ühiskonna väärtuslikem osa, mis liidetakse tihedasti perekollektiiviga. Ka sellised vanurid, kel pole omakseid, katsutakse paigutada peredesse. Elulähedase ühiskonna juurde kuulub surma loomulikkus. Vanurid elavad perekollektiivis surmani. Kõik vanurid on

siiski ka ühiskonna erikaitse all ja haigepõetuskoolituse saanud koduabiliste järelevalve all, millesse kuulub hoolitsemine vanuri igakülgse heaolu eest.

17. Usundid. Kirik

Ellujäämisõpetus on sügavas vastuolus Vanas Testamendis väljendatud juudiusu õpetusega, mis annab inimesele õiguse valitseda "kalade üle meres, lindude üle taeva all" ja õpetab inimest: "Olge viljakad ja teid saagu palju, täitke maa". Neis volitustes sisaldub pideva majanduskasvu ja rahvastikuplahvatuse tingitud maakera häving. Ses suhtes on roheline liikumine lähemal vanematele loodususunditele ja budismile, mille eetika on võrratult kõrgemal tasemel kui Vana Testamendi oma.

Praktikas ei ole need õpetuseosad ometigi meie kirikute kuulutuses kesksed; kesksel kohal on Uue Testamendi armu- ja armastusesõnum.

Roheline liikumine tunnustab kiriku erilist rolli hingeharijana. Samuti tunnustab see kiriku ja selle töötajate suuri teeneid ühiskonnas traditsiooni, rahuliku eluviisi ja elutarkuse alalhoidjana. Seepärast tuleb säilitada evangeelse luterliku rahvakiriku ja ortodoksikiriku seisund riigikirikuna, samaviisi maksustusõigus nende tegevuse kaitseks.

Ehitus- ja majandustegevuses tuleb kirikutel siiski kohaneda kokkuhoiumajandusega. Maakohtade õpetajate majandamine rajatakse naturaalhüvitistele, põlluharimisega tegelevatele kiriklataludele, osalt odavuse pärast, osalt koguduse ja selle töötajate lähendamiseks üksteisele.

Kehtib usuvabadus. Usu varjus ei lubata siiski harrastada ellujäämisõpetusevastast tegevust. Nende riigikiriku suundade tegevusse, mis Põhja-Soomes õhutavad rahvastiku hoogsat juurdekasvu, sekkub riigivõim karmilt.

Koolide usuõpetuses on riigikirikute õpetus ja ajalugu esikohal, aga see peab pakkuma teadmisi ka muist uskudest, usuteadusest ja usundifilosoofiast. Seega saavad usuõpetust ka need õpilased, kes kirikusse ei kuulu.

Misjonitöö nimel teostatava võõraste usundite ja kultuuride kallal vusserdamise mõistab roheline ühiskond hukka. Sellise tegevuse toetamine Soome poolt lõpetatakse.

18. Välissuhted

Välissuhete korraldamine on ellujäämisühiskonda siirdudes raske ülesanne. Soome sammude mõistmise aste välismaal sõltub rohelise mõtlemise arenemisest teistel maadel. Kui Soome on teerajaja seisus, suunab ta läbirääkimistele oma välisasjade administratsiooni ning kõrgkooli- ja kultuuriringkondade kogu olemasoleva kompetentsi ning väldib hoolega trotslikke hoiakuid. Peamised järgmistest programmi punktidest on tehtud selle arvestusega, et "pehme maandumine" õnnestub ja Soomel säilib küllaldaselt hea nimi maailmas kas siis tänu elusäilitamisliini valikule või sellest hoolimata.

Roheline Soome ütleb lahti kõigist majandusleppeist ja tehnoloogiaalasest rahvusvahelisest koostööst. Kõik väliskaubanduslepingud nende praegusel kujul tühistatakse. Välismaised ehitus- ja muud projektid katkestatakse, rahvusvahelistest edasikindlustuskohustustest öeldakse lahti. Gaasijuhtmed lõhutakse.

Plaanides Soome eraldumist rahvusvahelisest majandusest, maksab uurida mõningaid arve. Soome brutovälisvõlg on 70 miljardi marga suurusjärgus. Eksportlaekumisi on Soomel pika krediidiajaga umbes 20 miljardit. Soome firmade otseseid investeeringuid välismaal on 10 miljardit, kuna jällegi välismaiseid investeeringuid on Soomes ainult kolm miljardit. Need summad on lihtsustatud, nt investeeringud on summeeritud eri aastailt viimata neid indeksisse, pealegi ei ütle need numbrid, mis on nende paigutuste turuhind müües või ostes. Rahvusvaheline õigus on ju langetanud natsionaliseerimisjuhtudel otsuse kehtiv väärtus kompenseerida.

Jämedalt võib öelda, et Soome "bilanss" on niisiis rohkem kui 40 miljardiga miinustes. Aus eraldumine on niiviisi tõesti raske (olgugi see summa ainult tubli 10% ühe aasta rahvuslikust kogutoodangust), kuna kodumaa majandus on pealegi kõige hullemas kriisis just üleminekuperioodil. Vist ei aita välisvõlaga viivitamine — mis on majanduskasvu maailmas vaestele maadele nii iseloomulik —, sest ellujäämismajandusse siirdudes ei ole ühelgi osapoolel hilisema rikastumise illusiooni. Soome võib olla globaalses mõõtmes sunnitud mõnevõrra taanduma ellujäämise põhimõttest ja pakkuma maksuks oma kasvuühiskonna jäätmeid, masinaid, seadmeid, laevu ja muud varustust, lootes, et neil peagi oleks ka saajate maadel vaid vanaraua väärtus. Selge on ka see, et

kasutatud varustus on eriti kehv valuuta just neis jõukates maades, millega oleme võlasuhteis.

Kahandatud väliskaubanduskontingendid on üleminekuperioodi järel napid. Impordilitsentse antakse naftale (kuni seda saada on), valitud tööstustoorainele ja masinaosadele, puuvillale, soolale, kohvile ja teele. Naftat tuuakse sisse valmis naftatooteina; juba toornafta transpordi riskid nõuavad naftarikastamise siirmist tootjamaadesse. Maksevahenditeks on metsatööstustooted, võimalikud tarbekaubad (riided jm). Kuivõrd tekib toiduainete ülejääki ja kuivõrd Nõukogude Liit hoiab Leningradi piirkonnas edasi palju rahvastikku, võidakse pakkuda osalemist Leningradi toiduainetega varustamises.

Kavandatud väliskaubandus on loomulikult sõltuv ka maailmakonjunktuurist, kaubanduspartnerite nõudmistest ja tarnevõimest. See on kõrgema taseme loodetav alternatiiv. Viivitamata luuakse varusüsteeme (muu hulgas luüakse Ahvenamaale varusüsteemina soolakuivatikapatsiteet), et maa kannataks halvamatult välja ka väliskaubanduse täieliku lakkamise.

Põhimõtteliselt on kaubanduspartnerite puhul tähtsaks valimiskriteeriumiks lühike veokaugus. Tuleb aga siiski välja, et Soomel ja Põhjamaadel pole midagi vahetada. Vastupidi, osa vajalikest importkaupadest tuleb tuua kaugelt. Võrratult tähtis kaubanduspartner on siiski Nõukogude Liit, kust katsutakse saada tähtsaim osa impordist.

Turismibilanss hoitakse hoolega niiviisi tasakaalus, et turismilube antakse ainult sedamööda, kuidas Soome tuleb välismaist turismivaluutat. Turism on põhiosas kõige lihtsam seljakotiturism. Majutuskapatsiteet on väike. Luksustaseme turismikinnistu lammutatakse.

Kodakondsust antakse samuti vastastikkuse põhimõttel samavõrd, kui soomlasi kolib välismaale. Selliste maade pagulastele või immigrantidele, kus tingimused ja kliima on oluliselt meie omast erinev, ei anta kodakondsust ega pikaajalist elamisluba humaansetel põhjustel.

Roheline ühiskond tunnistab globaalse ühisvastutuse põhimõtet. Teisalt meenutab see, et intensiivne välisabi eeldaks väga rikkaid ühiskondi ja viiks seega umbteele: kokkuhoiumajandus ja ellujäämine ei läheks kuskil korda.

Rahvusvaheline abistustegevus saab uue sisu ja mõistestiku. Kui kasutatakse terminit "arenguabi", siis tähendab see töös-

tusmaadele oskuste jagamist ellujäämisõpetuse rakendamiseks. Soome pakub muu hulgas õppimisvõimalust nende tööstusmaade noortele, mis on kõige tõsisemalt maha jäänud stabiilsele ühiskonnale siirdumises. Rahvastiku kasvu ja ainelise elatustaseme tõusu kasvõi kaudselt edendavast materiaalsest ja asjatundjaabist ütleb Soome järsult lahti. Seevastu sündivuse reguleerimiseks antakse vahendeid ja nõu kõikjal, kus selleks on eeldusi.

Soome on aktiivne liige kõigis rahvusvahelistes ohustatud elukeskkondade, loomade ja taimede kaitseorganisatsioonides ja -projektides. Ettevõtmistes kõnnumaade metsastamiseks ja kõrbestumise peatamiseks osaleb Soome ennekõike Itaalias, Kreekas, Lähis-Idas ja Põhja- ja Kesk-Aafrikas ning pakub neile, nagu ka vihmametsade kaitseks, abi kodumaal vabanenud metsandusasjatundjate näol.

Soome toetab rahvusvahelist rahuliikumist. Ometi osutatakse, et tuumasõda on maakera elu hävitajana tunduvalt ebatõenäolisem võimalus kui ekspansiivne majandustegevus. ÜRO rahuvalvejõude Soome ei toeta, sest konventsionaalsete relvadega peetud lokaalsed sõjad on palju tühisemad ebakohad kui nt liiga intensiivse põllunduse ja karjanduse põhjustatud keskkonnakahjustused. Kui välispoliitilist olukorda hinnates peaks selguma, et kaitsejõududel on ÜRO jõududele vastavat kapatsiteeti "üürile anda", võidakse seda pakkuda kaitsealade valveks Aafrikas ja Ladina-Ameerika maades.

Välissaatkonnad katsutakse alles hoida. Kaubandusega seotud tegevus peaaegu lakkab. Põhirõhk on kultuurivahetusel ja kultuuride uurimisel. Välissaatkonnad on teavituskanalid, mille kaudu kulgeb ellujäämisõpetuse ja selle rakenduste teabeeksport Soomest välismaale ja teave maailma kultuuridest ja nende olukorrast Soome. Kogutud ainestikku kasutatakse pidevalt kõigis kodumaa infokanaleis. Saatkonnad vahendavad õpilaste vahetust. Jõudumööda püütakse saata õpilasi just nendesse Lääne kultuurist väljaspool paiknevatesse maadesse, kus on elu säästvaid elu- ja mõtteviise õpetuseks Euroopale.

19. Sisemine ja välimine turvalisus

Ellujäämisühiskonnas on nüüdsega võrreldes märgatavalt tugevdatud politseijõud. Nende ülesandeist on eriti silmapaistval kohal riigisisese turvalisuse ja stabiilsuse järele valvamine. Kokkuhoiumajandusele vastuhakkamine ja kõva tehnoloogia loata pruukimi-

ne tuleb piisava kindlusega paljastada ja ühtlasi piisava kindlusega lämmatada.

Politseist arendatakse eriti kõrgetasemeline ametkond. Selle tarvis organiseeritakse ülikooli tasemel väljaõpe, mille käsutusse eraldatakse ühiskonna parimad vaimsed ja ainelised vahendid. Erilist tähelepanu pööratakse hoiaku- ja käitumiskoolitusele. Politsei tegevuspilti mitmekesistatakse, peale harjumuspäraste ülesannete tegeleb politsei ka eriliste nõuande-, sotsiaal-, abi- ja teenustöödega. Politsei seisund muudetakse sedavõrd prestiižikaks, et selle teenistusse lähevad kõige andekamad ja vastutustundlikumad noored mõlemast soost.

Seoses kriminaalseadustiku uuendamisega muutuvad politsei ülesanded traditsioonilise kuritegude ärahoidmise osas. Kesksekс muutub võitlus keskkonna- ja raiskamiskuritegude vastu. Ühiskonnas, kus kaupa on vähe, kus see on kallis ja pärandub põlvest põlve, tugevneb ka omandivastaste kuritegude järelevalve ja karistused muutuvad karmimaks.

Politsei organisatsioonis võetakse arvesse kodanike vajadused ja teisalt kontrolli katvus ning hajutatakse kõige väiksemad ringkonnaüksused igasse kogukonda. Üksikud politseiametnikud elavad võimalikult hajali ja osalevad vastavalt väljaõppele oma küla või asulaosa ühistes ettevõtmistes ja argielus. Tänu kolme vahetuse põhimõttele on kõikides politseiringkondades abi kättesaadav ööpäev läbi.

Nüüdsega võrreldes laiendatakse politsei läbiotsimisõigust. Politsei arreteerimis- ja vägivallakasutusõigus hoitakse praegusel tasemel. Püüeldakse selle poole, et politsei mõjutaks ennekõike oma kohaloleku, isikliku eeskuju ja lähedase suhte kaudu, mis tal rahvaga on.

Kaitsejõudude tugevus sõltub rohelise revolutsiooni arenemiskiirusest teistes maades. Kui Soome on teerajaja, on põhjust oodata vaenulikke hoiakuid vanamoodsate ühiskondade poolt, kes võivad kibestuda kaubandussuhete katkemise pärast. Siis säilitatakse meessoost kodanike üldine teenistuskohustus ja varustatuse tase hoitakse kõrgena, toetudes ka kõvale tehnoloogiale. Pidevalt tehakse maksumusanalüüse kaitsejõudude ja ühiskonna muude taotluste ning vahendite vahel.

Kaitsejõude vähendatakse sedamööda, kuidas elu alalhoidmist hakatakse aktsepteerima esmase eesmärgina ka mujal. Siis pole riiklikul enesemääramisõigusel enam endist tähendust. Siiski on rohelise liikumise meelest keeleliste ja kultuuriliste üksuste

säilimine tingimata inimkonna loomulikem ja õnnelikem jaotus. Lõpuks püüeldakse palgaarmee poole või koguni ühendatakse kaitsejõud politseiga.

Algusest peale kehtib õigus **alternatiivteenistusele**. Kriisiaegadel näidatakse siiski pikendatud teenistusajaga, et seda peetakse vähem soovitavaks valikuks, ja nõnda tagatakse ajateenijate piisav hulk. Alternatiivteenistuskohuslastele antakse rangelt rahumeelseid nõuandja jm ülesandeid.

Ühendatud **piirivalve- ja tolliamet** kontrollib riigipiire. Piiriületusega kaasneb eranditult passikontroll. Lubatud toiduainete ja tarbekaupade vahetust piirilähedases kaubanduses valvatakse. Reisija õigus viia välja ja tuua sisse piiratakse isikliku reisimoona ja mälestusesemete tasemele. Salakaubanduse vältimiseks rakendatakse piisavalt vahendeid.

20. Ühiskonnakorraldus

Seda sihtprogrammi koostades on palju mõeldud isikuvabaduse probleemi üle. Isikuvabadus särab ju ideaalina inimeste meeltes ja oleks ahvatlev seda järgida. Antud programm on siiski selleski mõttes alternatiivne, et see on järjekindel, selles esitatakse võimalik ühiskonnalahendus. Selles ei anna eri punktid metsikus karussellis üksteisele vastu kõrvu nagu teistes parteiprogrammides. Ka ei lipitseta siin kellegi ees. Rohelises sihtprogrammis katsutakse äärmiselt tõsiselt hinnata, milline haldus- ja ühiskonnakorraldus võib tõesti tagada elu püsiva säilimise.

Esmalt tuleb möönda, et isikuvabaduse õiel pole kuskil enam kuigi palju kroonlehti alles. Rahvastikutiheduse kasvades on tulnud isikuvabaduse unelmatest üksteise järel loobuda. Praeguses ühiskonnas on kodanike elu sünnist hauani loendamatute seaduste kammitsais. Nagu teame, jääb koguni üldise ühetaolise hääleõigusega uhkeldav esinduslik demokraatia parimalgi juhul tõelise rahvavõimu kahvatuks varjuks.

Soomes kehtib selge ühe ideoloogia korraldus. Pideva majanduskasvu ja taltsutamatu kaubatootmise poolt oli 1986. aastal parlamendi 200 rahvasaadikust 198. Parlament on siiski vabatahtlikult delegeerinud ühiskonna tegeliku otsustamis- ja täidesaatva võimu erakonna tahet tõhusamini teostavale oligarhilisele organile, kuhu kuulub suurettevõtete juhtkond ning mõned isikud pangandus- ja kindlustussüsteemist, tööturuorganisatsioonidest ja juhtivatest parteiorganitest. Viimati mainitute võimuses on olnud

suurelt jaolt seegi, keda valitakse ja kes delegeerivad oma otsustusõigust. Selles suletud süsteemis on olnud vaid tühiseid mõrasid. Ainuke vormiline vabadus totalitaarsete süsteemidega võrreldes — sõna-, trüki- ja koosolekuvabadus — pole ühiskonna alternatiivsuundadele andnud mingit väljundit, mingit võimalust sekkuda otsustamisse. Asja ei muuda see, et kõige mitmekesisematel rühmitustel, kodanikeühendustel jne on olnud katteta illusioone mingisugusest mõjutamisest.

Teiseks peab arutleja tunnistama, et üheparteisüsteem ongi tänapäevase suurusega miljoniriigis vältimatu. Ühes teovõimelises ühiskonnas võib õitseda ainult ühesuguseid lilli. Talvist maanteed kas liivatatakse või ei liivatata, sel sõidetakse kas autoga või reega, aga mitte mõlemaga.

Veel vähem on ruumi isikuvabadustega mängida rohelisel ellujäämisühiskonnal. Sest seda ähvardavad ju veel kaua — ja mingil määral kindlasti püsivalt — rahva keskel kummitavad kasvuideoloogia ja kõva tehnoloogia viirastused. Olles sunnitud karmi käega piirama ettevõtluse, tootmise ja tarbimise vabadust, tõdeb roheline ühiskond selgesti, et isikuvabaduse unelm iseenesest ongi destruktiivne, see ongi mürgilill, näsiniin või maikelluke — või ehk aktiivselt tappev huulhein.

Rohelise ühiskonna juhtkond koosneb ennast täiendavast ja vahetuvast hierarhiliselt korraldunud personalist: president — valitsus — juhtiv ametnikkond — alam ametnikkond. Poliitiline ja halduslik juhtkond, partei ja ametnikkond on üks. Riigi juhtkonnal ja valitsusel ei ole parlamentaarset vastutust. Otsustus- ja vastutussuhted kulgevad ainult seda ahelat pidi üles- ja allapoole. Tingimatuks juhtnööriks on ellujäämise printsiibid. Neid uuritakse ja korratakse põlvest põlve rituaalselt, neile luuakse omamoodi teise riigiusu asend.

Rohelise praktika ideede laialdase esiletuleku kanaliks ja maa eri osade huvide teadvustamiseks valitakse üldistel valimistel nõuandev esindajatekogu, 500 esindajat, üks igast valimisringkonnast, kus alguses on umbes 10 000 elanikku. Sellest piisab ühtlasi ka maakondlikuks omavalitsuseks, mille esiletoodavad kolkapatriootilised tendentsid lähevad hõlpsasti vastuollu riigiterviku huvidega. Need esindajad on teretuttavad küla- ja asulatoimkondadega, mida vajatakse ametnikele toeks tagama muu hulgas toiduainete, puidu jm strateegiliste varude kogumist ja säilitamist.

Paneme tähele, et ühiskonnakorraldus ja riigikorraldus on õige samasugune kui riigis parasjagu toimiv praktikagi — ja iseenesest

üsna samasugune kui kõigis inimühiskondades. Selge vahe totalitaarsete ühiskonnakorralduste — kuhu hulka roheline ühiskond vist arvatakse — ja nn avatud demokraatiate vahel ongi selles, et esimeses nimetatakse võimusuhteid täpsemate nimedega, viimases on loodud illusioonidest kokku klopsitud näilisi kulisse. Olulised ei ole nimetused ega vahendid. Oluline on eesmärk, taotlus, ühiskonna sisu. Selle poolest erineb roheline ühiskond kõigist muudest: ta kestab.

PENTTI LINKOLA (sünd. 1932) on kalamees ja võrguparandaja, kes elab Sääksmäel Vanajavesi järve ääres ja keda "Soome ökofašistiks" on nimetatud. Teadaolevalt on tema radikaalseist teoseist võõrkeeles trükivalgust näinud seni ainult üks — ja seegi *Akadeemias*: "Metsadest ja metsade hävitamisest" (1992, nr 12, lk 2590–2596), mille järelt on leida Rein Kuresoo pikem saatesõna autori kohta (sealsamas, lk 2596–2598).

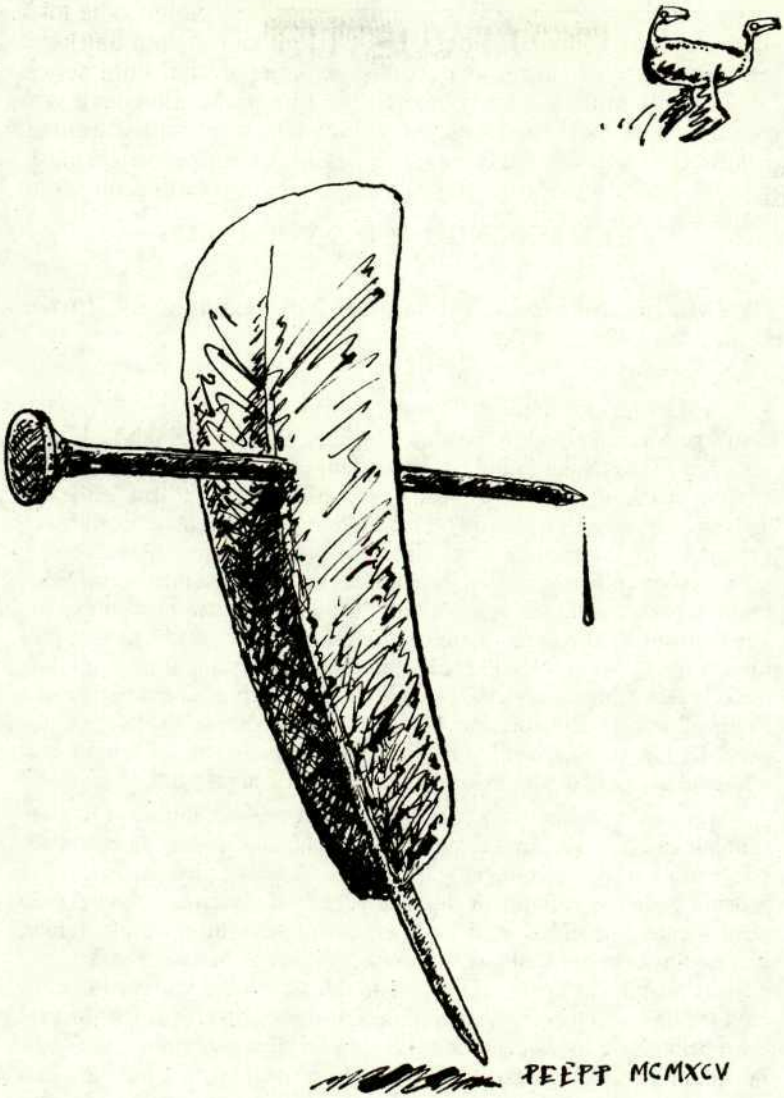

Peep Pedmanson
(1995)

ARVUSTUS

UKU MASINGU TEINE VÕIMALUS

Uku Masing. *Budismist.* Toimetanud Märt Läänemets. Tartu: Ilmamaa, 1995, 288 lk.

Kui peaks ühtäkki juhtuma, et meie tsivilisatsioon hävib, järele jääb ainult paar eestikeelsete raamatute kauplust ja keegi juhtub seda ainsat jälge Maa elanike kultuurist kunagi hiljem dešifreerima ja uurima, siis on vist küll väga raske saada aru, mis asi on budism. See tuleks siis taastada Uku Masingu budismiloengute ja peotäie Eerik Arro grafomaanlik-diletantlike kaudtõlgete põhjal. Tegemist oleks võrdlemisi skisofreenilise ettevõtmisega, umbes nagu segada head veini liisunud õllepäraga. Paraku aga põrkub sama keerukusega praegu igaüks, kes budismist palju ei tea ja püüab kaupluseletile vaadates mingit pilti luua. Linnart Mälli tõlgetele pole viimasel ajal lisa tulnud, samuti pole meie keeles kättesaadavad Edward Conze'i, Herbert Guentheri, Erich Frauwallneri ja teiste õpetlaste tööd, mis võiksid olla sobivaks teejuhiks nendele, kes tahavad vältida nii liigseid lihtsustusi kui ka äraeksimist võõraste mõistete ja tundmatute mõtteskeemide rägastikku.

Masingule oli budism kõrvalala, nagu ta on ise rõhutanud ja nagu rõhutab ka Hando Runnel äsjailmunud raamatu eessõnas. Õieti on väga vähe inimesi, kes mingist "kõrvalalast" teaksid niisama palju, kui Masing budismist. Tema on siin teadja, seda ei saa eitada. Ometi pole need loengud mõeldud budismi krestomaatiliseks tutvustuseks (ehkki hea tahtmise korral saaks sealt sellise tutvustuse välja sõeluda), vaid eeskätt leiame siit üpris vabu mõttearendusi, mis on viidavad ühe nimetaja alla — nn tervemõistuslikkuse kriitika. Seda kriitikat võiks veel eri rubriikidesse jagada: mõtlemisvigade kriitika, psühholoogilise atributsiooni kriitika, keelekriitika, europotsentrismi kriitika jne. Budism on seejuures pigem taust või inspiratsiooniallikas, millest lähtutakse, et siis pika mõtteahelaga jõuda välja kuhugi hoopis mujale — sest kõik on kõigega seotud. Ta on abivahend, umbes nagu Wittgensteini "redel",

mida Masing tihti meenutab. Wittgensteini redelikujund osutab millelegi, mille võib pärast tarvitamist ära visata, sest oleme jõudnud ta abiga juba küllalt kaugele.

Masingu raamatus juhtubki tihtipeale nii, et jutu algaine või redel, mille toel ronitakse — budism — on juba üsna kaugele maha unustatud, aga mõttelõng kerib edasi oma iseseisvat rada. Ometi korjab Masing redeli ikka ja jälle üles, et kuulajatele näidata, mida sellega veel teha saab ning missugust kriitikat arendada. Niiviisi käiakse kaarega läbi kõik Buddha õpetuse põhiaspektid. Raamatu kõige lühemad peatükid on "Budistlik kirjandus" ja "Buddha kogudus", kus Masingu mõte ei lähe rändama, vaid piirdub faktide esitamisega. Põhimõtteliselt võiks ka kõik teised peatükid niisugusesse tihedusse mahutada, aga tulemus oleks siis õige verevaene.

Huvilisele, kes tahab budismist rohkem teada saada, Masingut alustuseks ei soovitakski. Õigem oleks lugeda neid, kellele Masing oma käsitluses kõige enam toetub — näiteks Conze'it või Frauwallnerit. Pärast seda mõjuks natuke Masingut ainult hästi. Seevastu huviline, kes tahab midagi teada saada Masingu kohta, ei pääse tema budismiloengutest mööda, sest "pääle taoismi on budism ainus usund, millest kristlasel maksab mõtelda". Miks siis mitte selle julgustava üleskutse peale kasutada teejuhina Masingut? Kusjuures see tee jõuab aina Masingu enda juurde, kes vististi niisama järeleandmatult kui Buddha kaks ja pool tuhat aastat tagasi püüab raputada endalt konventsionaalse "mina" ahelaid.

Ainult väga tugev isiksus saab "mina" ahelaid veidigi raputada — see on paradoks. Enamik kohkub niisuguse mõtte ees ning paljudele jääb see esoteeriliseks püüdluseks, mis surmatakse epateerimise vangikongis. Sest keegi ei saa lõhkuda "mina" ahelaid, ise selle üle uhkust tundes. Minatusse minekust on ju üldse pentsik kõnelda "minasse" puutuvates terminites. Kuskil aga (mõnes inimeses) pakitseb püüd teispoolsusesse — mingi loomusunniline äraihkamine, millele on raske vastu panna, kuid millega veel raskem on kaasa minna.

Teispoolsus ja "mina" ületamine — mida ühist on neil kahel? Siinpoolsus (sansaara) on pandud kokku niisugustest "mina" irdelementidest, mida ehk ühekaupa võttes saab küljest ära lahutada, kuid millest vabanemine tervikuna on hirmus raske. Siia kuuluvad kõiksugu harjumused, stampmõtted ja -hoiakud, kasutatavad parasiitväljendid, eneseimetlus, tunnustusvajadus, isekus, võimuiha ning tarve näida targa ja ilusana. Enamasti kuulub normaalse ehk nn tervemõistusliku inimese "mina"-pildi juurde oma puuduste peitmine ja kõige hea ületähtsustamine. Või siis talitavad inimesed iseendaga umbes nii, nagu Masingu sõnul "spartalased helootidega, või tsaririigi venelased juutidega" — leitakse

oma "minas" mingi punkt, mis tunnistatakse halvaks ja siis hakatakse seda materdama. Kuid nende pogrommide tagajärjel asi mitte ei parane, vaid muutub halvemaks, sest tähelepanu koondub kitsalt ühele pahele, millest samal ajal pole kindel, kas see ikka on see kõige suurem pahe või kas on ta seda üldse. Säärane "normaalsuse" või "tervemõistuslikkuse" vastu võitleb Masing säästmata nii ennast kui teisi. Ta näitab, et mõiste "hea inimene" ise on üks tühipaljas konventsioon, millele igaüks oma äranägemise järgi sisu annab, kuid mis vähegi kriitilisema analüüsi korral seebimullina puruneb. Seda laadi "mina"- ja maailmapildist ihkabki Masing ära teispoolsusesse. Tervemõistusliku reaalsuse taga on üks teine reaalsus, teine võimalus. Ta ütleb: "Mida nende võimalustega inimene kõik võiks peale hakata, kui ta need endale teeks eluks, see on kujuteldamatu. Mulle on see ainus asi maailmas, mis mind tõesti huvitab."

Paistab, et seda öeldes Masing üldse ei epateeri. See huvitab teda tõepoolest, pealegi veel säärase intensiivsusega, et lugejal (kuulajal) on raske pidada sammu. Tavaliselt esitab ta mingi kimbu budistlikke mõisteid, mis üksteisega seotud — olgu selleks siis viis "mina" konstitueerivat kogumit (*skandha*'t), sõltuvusliku tekkimise lülid või teatud meeleseisundite hierarhia. Seejärel ta seletab selle "skolastika" (s.o just Masingu sõna) ära, aga siis ühtäkki arvustab juba Darwini teooriat või indoeurooplaste keelepruuki. Ta puistab seoseid filosoofiast ja matemaatikast, ilukirjandusest ja Piiblist ning lõpuks veel sellest, mida eelmine päev *Edasist* luges. Kõige imeteldavam on seejuures, et autor ei eksi ära, vaid toob näiliselt ühitamatud tõigad oma otsingute peateljele kokku.

Kõik skeemid ja seisundikirjeldused on Masingule üks "skolastiline süstemaatika" — "ainult terminid ja termineid budistid kasutavad nõnda, et nende sisse ei tule uskuda". Niisugune on ka Masingu enda meetod — ta sõnad osutavad millelegi, mis sõnade taga. Kõik mõisted on tühjad, nagu ütleb teisel sajandil elanud Nāgārdžuna — Masingu meelest kõige targem filosoof, kellest järgmine on tema kommentaator Tšandrakīrti. Selle justkui juhuslikult pillatud hinnanguga näitab Masing oma respekti, mida tal jätkub väheste mõtlejate vastu siin maailmas.

Budismi järgi *avidyā* (nõmedus, teadmatus) on see, kui usutakse mingi sõna, mõtteskeemi või vormeli sisse ja nähakse seal absoluuti. See tähendab lõpuks ka budismi enda didaktiliste diskursuste ületamist, ning paradoks, millest ei tohi lasta end heidutada, seisneb selles, et kõigepealt määratletakse *avidyā* ise noissamades vormelites just teadmatusena Buddha õpetusest. Kõik säärased skeemid ja kontseptsioonid

on viimaks nagu tühi taara või redel, millega pole enam midagi peale hakata.

Masingule sümpatiseerib tetralemma, mis Nāgārdžuna sõnastuses on selline: "Ei iseendast, ei teistest, ei mõlemast ega põhjuseta ole tekkinud tõesti kõik asjad, mis on olemas kus tahes, mis tahes". Tetralemma järgi pole loogilisi võimalusi mitte kaks (iseendast või teistest), vaid neli (iseendast või teistest või mõlemast või põhjuseta). Nāgārdžuna viib kõik neli võimalust *ad absurdum*, tetralemma on "tühi", aga sellestki pole veel küllalt, sest lõpuks pole ka tühjus ise (*śūnyatā*), mingi absoluut, vaid samuti tühi, nagu ka tühjuse tühjus jne. Masingu arvates võinuks mitmevalentne loogika Euroopas ammugi levinud olla, kui Aristoteles oma dualismidega poleks vahele seganud.

Kui Masing oma loengud pidas, oli loogiline positivism ja kõik muud lõpetatusele püüdlevad süsteemid kas kriisini jõudnud või jõudmas. Usk teooriatesse hakkas ammenduma: "...viimne kui ainus tervemõistuslik süsteem, iga filosoofia, iga dogmaatika, iga eetika on juba tänapäev, aastal 1963, iganenud anakronism, relikt ja atavism." Sellest ajast tänaseni on muutunud niipalju, et kui siis oli kombeks kõrvutada Nāgārdžunat Wittgensteiniga — ja Masing ise oli üks esimesi kõrvutajaid —, siis nüüdseks moenimeks on Derrida. *Philosophy of East and West* ja *International Philosophical Quarterly* annavad peaaegu üle numbri mõne kirjutise teemal "Nāgārdžuna ja dekonstruktsioon". Viimati ilmus sellise pealkirja all Ian Mabbetti artikkel selle aasta kevadel (*Ph. E&W*, 1995, nr 2), varasemast meenuvad sellised komparativistid nagu David Loy või Kenneth Liberman. Lõpuks on ka Masingu budismi-raamatut jõutud arvustada postmodernismi ja dekonstruktsiooni võtmes (vt Raivo Raave, "Uku Masing ja postmodernistlik maailm." — *Postimees*, 28. juuli 1995). Ühesõnaga — umbes tuhat kaheksasada aastat tagasi elanud Nāgārdžuna on moodne filosoof ja Masing koos temaga.

Budism pole Masingule siiski pelk moeasi või tavateadvuse kriitika n-ö intellektuaalse eneserahuldamise eesmärgil. Tema otsib rõhutatult just niisugust "teist võimalust", mis teeb religioonist religiooni ning teoloogiast teoloogia — tähelepanu koondub vabanemisõpetusele ehk lunastusele, mida teispoolsus pakub. Samuti oli budism talle teine võimalus ristiusu kõrval.

Selles teises võimaluses pakuvad erilist huvi teadvuse kõrgemate seisundite kirjeldused ja hierarhia — midagi hoopis erinevat sellest, mida pakub ristiusk. Nende astmete ja olukordade kirjeldused, kus lõpuks ei ole olemas ei teadvust ega teadvusetust, võivad paista meile isegi koomilised, usub Masing. Ometi on need talle praktikas vägagi tõsiselt võetavad, sest "nad on saavutatavad ka siin eurooplasele, Indias olid

nad saavutatavamad sellepärast, et inimestel oli aega ennast treenida ja tähele panna ainuüksi seda, mis juhtus selle treenimise aegu, nii-öelda tema oma sisemeeles". Siin on ammendatud kõik mõistusliku süsteemiloome võimalused, samuti ei too rahuldust ka mõttelage lihasuretamine, aga ikkagi jääb üle veel mingi võimalus otsida kõrgemat (sügavamat) teadvuseseisundit, keskendumist ja endassesüüvimist.

Masingut paeluvad *vimokṣa*, vabanemise ehk irdumise astmed, kus meditatsiooni käigus tajupiirid järk-järgult avarduvad, meel vabaneb tervemõistuslikkuse ja "mina" kütkeist ning viimaks ka kehaga seotud piiridest. See teistsuguse taju ja teistsuguse olemise püüd — aga paradoksaalsel moel on see "teistsugusus" ise üks dualismi põhjal tehtud järeldusi — avaldub väga selgelt juba 1940. aastal ilmunud artiklis "Mõtlemisest ja tuleviku inimesest" (vt *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa, 1993; originaal: *Usuteaduslik Ajakiri*, 1940, nr 1/2), kus Masing esitab küsimuse inimese võimalustest mõelda ja tajuda maailma aegruumilises paradigmas. Masingu järgi saab mõtlemisvõimalused reastada jooneliseks, pinnaliseks, ruumiliseks ja lõpuks aegruumiliseks. Neist aegruumilise kohta on raske midagi öelda, ruumilistki esineb ta meelest väga harva filosoofias ja usundites. Ehkki budismiloengutes seda paarkümmend aastat varem esitatud eskiisi — mida muide saab vaadelda ka tetralemma ühe teisendina — ei meenutata, on huvi ja otsingute suund äratuntavalt sarnane, võiks öelda masinglik.

"Ükski süsteem ei saa teha inimest õndsaks, ega usk ühegi süsteemi sisse," ütleb Masing. Frauwallneri järgi on üheks analoogiaks Jeesuse ja Buddha vahel see, et kaasaja jaoks olid nende õpetused vähetähtsad, hiljem ometi kujunedes tähtsaks. Masing hakkab sellest kinni, leides, et vaja oli lunastust, "inimesed olid tüdinud oma konstruitud puuslikest, puuslike süsteemest ja hierarhiaist". Džainism, upanišadidest võrsunud vedaanta ja gnostitsism olid liiga "tervemõistuslikud", et pakkuda võimalust arenguks. Masing ütleb: "Gnostitsism on skisofreeniku arvestamise produkt, kuidas süstematiseerida maailma." Säärastes ülikategoorilistes üldistustes võib kahelda, kuid mingi seletus tuleb ju anda küsimusele, miks osa õpetusi kasvasid maailmareligiooniks, samas kui nendega kaasajal edukalt võistelnud õpetused kas hääbusid sootuks või tardusid aja jooksul.

Siinkohal asetaksin rõhu teisiti kui Masing. Budismil, vastupidi, oli äärmiselt arenenud süsteem ning terminoloogia psühholoogiliseks analüüsiks, kuid see süsteem ei olnud kunagi lõplik ja lubas erinevaid tõlgendusvõimalusi. See on kummaline, õieti paradoksaalne probleem, mis budistlikke tekste vaadeldes tekib. Ühelt poolt on tegemist väga

rangete, lõpetatud klassifikatsioonidega, kus kõik on kindlalt paigas. Näiteks psüühika algüksuste ehk *dharma*'de loendid ja klassifikatsioonid — nad võivad küll koolkonniti erineda, aga iga koolkonna loend on lõplik. Nende *dharma*'de omavahelised kombinatsioonid lasevad moodustada lõpmatul hulgal psüühilisi invariante. Pealekauba kuulub *dharma* mõiste ja idee, nagu kõik mõisted ja ideed budismis, ka ise ületamisele — *dharma*'d on tühjad ehk omaolekuta. Budismis käib filosoofia oma tee algusest lõpuni, see on psühhoajalooline rada, kus õpetuse areng, mis on säilinud tekstidena, ja õpetuse kasutaja areng, mis kajastub teatud sisemises tekstis, lõpuks põimuvad. Aga see "lõpp" on siin väga tinglik, mitte "nihilism", nagu paljud varasemad budoloogid on Nāgārdžuna koolkonda iseloomustanud. Selles "lõpus" peab avanema lõpmatuse väljavaade. Kui lõpmatuse väljavaadet ei avaneks, siis süsteem lihtsalt lämbuks iseenese umbsusesse.

*

Kui proovida veel vaadelda Masingu stiili ja tema teksti rütme, siis tuleb kõigepealt meenutada, et budismi-raamat on pandud kokku üleskirjutatud loengutekstidest, autoril ilmselt puudus kindel kava kirjutada budismi kohta raamat. Mäletan ise Masingut mõnevõrra ähmaselt — see "ähmasus" tuleneb muidugi minust, mitte Masingust — ülikooli orientalistikaringi vilistlaskollokviumidelt kaheksakümnendate algul, kui ta oli juba üpris vana mees. Seega Masingust kui õpetajast ja kui lektorist peaksid kirjutama põlvkonnajagu vanemad inimesed, kes asjaga kursis. Ometi aimdub ka üleskirjutusest, et Masing oli ühekorraga nii harvanähtav erudiit kui ka suurepärane lektor ja õpetaja. Kohati on tekst väga äratuntavalt kõneline, sisaldades pöördumisi kuulajate poole, vaimukusi või ka lihtsalt šokeerivaid avaldusi, mis hoiavad auditooriumi virge. Hea lektor, kui ta tajub piiri, võib vahepeal peaaegu villast visata ja sellel on n-ö pedagoogiline efekt. Väita, et umbes 60 protsenti mehi on Jaanid või Jürid, on ilmne liialdus, aga kontekstis, kus tahetakse näidata nime lahutatavust selle kandjast, ei mõju see liialdusena.

Tihti kohtame kategoorilisi väiteid ja teravalt kontrastseid hinnanguid, nagu "suren irvitades sääraseid totraid sektirajajaid nagu Mohammad, Calvin, Darwin, Huxley, Haeckel". Kuid selletaolist tuleb ette ka muudes, artikliks kirjutatud tekstides, näiteks kuulus rahvuspsühholoogiline iseloomustus: "Eestlasel puudub faustiline tung lõpmatusse, alaline teelolemise, muutuvuse tunne, ta ei heitle ajaga ajas nagu indogermaan... Indogermaan võitleb, eestlane on surnud ja semiit kõigub mõlemi vahel" jne (vt "Hüpoteetilist eesti keele psühholoogiast." — *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*; originaal: *Olion*, nr 3, 1933).

Viimase tsitaadiga jõuame mõtlemise keelelise relatiivsuse juurde, mis on üks Masingu lemmikliialdusi. Radikaalsed väited indoeurooplaste piiratud mõtlemismallide kohta ei jää kordamata ka budismiloengutes. Siin maksab meenutada ühte Masingu suhteliselt vähetuntud artiklit "Dharma kui norm", mis mõneti sobiks ka loengute täienduseks (*Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*, 1991; originaal: *Communio Viatorum*, 1970, nr 3–4). Seal leiab Masing koguni, et Buddha pidi algselt kõnelema hoopis mõnd tiibeti keelt, mis põhimõtteliselt ei erista verbe ja noomeneid, sest budism õpetusena olemuslikult dualistliku indogermaani teadvusega ei sobi, ja oli üks suur eksitus, et ta hiljem ümbruse mõjul läks indogermaani keelepruugile üle. Nii põhjapanevalt isepäist seisukohta me loengutekstides ei kohtagi, võimalik, et see "avastus" küpses Masingul veidi hiljem. Igal juhul paistab, et Masing ei ole epateerinud, vaid öelnud ja kirjutanud just seda, mida mõtles — niivõrd, kuivõrd mõeldu üldse on öeldav.

Masingu mõtteviis on provokatiivne, sellega ei pea iga kord nõustuma, aga vastuvaidleminegi on provokatsiooniga kaasaminek, sest siis on inimene juba pandud mõtlema talle ette visatud probleemide üle, tema ajukäärude vahel on midagi hakanud liikuma.

Kas ja kuivõrd saab rääkida Masingu raamatu teaduslikust aegumisest? Minu meelest isegi mitte väga (mõnedele küsitavustele ju osutasin), aga peatähtis on siin hoopis muu. Tema raamat on rohkem ärataja ja inspiratsiooniallikas kui akadeemiline uurimus. Ometi see äratajavaim ise on äratuntavalt akadeemiline. Siinkohal tahan lisada vaid kaks märkust veel, mõlemad terminoloogilised.

Esiteks. Masingu teoloogitaust on budismist kõneldes ühtaegu nii tema tugevus kui ka nõrkus. Tugevus on ta selles mõttes, et on piisavalt haaret budismi ja ristiusu võrdlevaks vaatlemiseks; nõrkus aga selles mõttes, et ristiusu mõisted on budismi juurde minnes kuidagi liiga kriitikavabalt ja *a priori* ees. Näiteks "sekt", "dogma", "lunastus" on niisugused automaatselt ülekantud mõisted, mida hiljem on eesti keeles asendanud põhiliselt Mälli pakutud "koolkond", "õpetus", "virgumine" jt. Muide on sama viga mis Masingul tegelikult omane Euroopa budoloogiale üldse, eriti selle algusaegadel — tundmatu seletamiseks püütakse ikka kasutada tuttavamaid termineid, millega kaasnevad segased assotsiatsioonid saavad selgeks alles pikemal süüvimisel, võib-olla alles järgmisele uurijate põlvkonnale.

Teiseks peab tunnistama, et paljude spetsiifilisemate mõistete puhul, millele on raske ristiusust analoogi leida, on Masingu pakutud vasted hästi läbi mõeldud ja tabavad. Püüdes tõlkida paari lühemat teksti budismist ja upanišadidest, on Masingu siin-seal pillatud vasted olnud

mulle tõhusaks toeks, ja seda ka siis, kui mingi kaalutlus sunnib valima mõne muu vaste. Paaril korral on andnud ahhaa-elamuse see, kui pika mõtiskluse järel väljasõelutud vaste üle selgub, et Masing on ka mingis kontekstis teinud vihje just sellise tõlkevõimaluse suunas. Niisiis on Masing otsekui möödaminnes püstitanud väärt tähiseid nendele, kes on tõlkinud või tõlgivad edaspidi india klassikalisi tekste eesti keelde. Eesti indoloogia on nii vähene ja Masingu haare samas nii lai, et me ei peaks häbenema näha temas ka indoloogi, ehkki kõik väärtuslik, mis tal selles vallas anda oli, sündis ju "kõrvalharrastusena".

Inimeste vaimne rikkus pole ühetaoline. Sellepärast on mõne kõrvalharrastus vahel rohkem väärt kui teise mehe eluaegne töö ja higi. Kuid kõrvalharrastusel võib olla põhjapanev mõju ka põhivaldkonnas kordasaadetule. Sel juhul tuleks teema asetada hoopis teistpidi ja otsida budismi mõjusid Masingu kristlikus teoloogias. See oleks õige nõudlik teema, mis eeldaks nii Masingu isikuloolise tausta head tundmist kui ka temale võrdväärset eruditsiooni.

Andres Herkel

EDITORIAL NOTE

In our opening article Jüri Ruus, lecturer of political science at Tartu University, deals with political regimes in the 20th century.

St Augustine said, "When you do not ask me what Time is, I know perfectly well; but when you do ask me, I cannot think what to say." Augustine, like anyone else, could answer concrete factual questions about time; but like everyone else, he could not answer abstract questions about the concept of Time. The difference between concrete or factual questions and abstract or conceptual questions is the theme of the article by the English philosopher Gilbert Ryle, one of the leading representatives of *the ordinary language philosophy*. According to him, the concepts of Time, Knowledge, Probability, Cause, Chance, Existence, Negation, and so on, are not departmental notions, and *a fortiori* not sub-departmental notions; they are interdepartmental. They belong, to put it metaphorically, not to this or that special vocabulary but to the topic-neutral syntax of our thoughts about the world. From this, it follows *first* that the philosophical examination of a concept, like that of Time or Probability or Voluntariness, can never be the examination of that concept by itself, but only the examination of it *vis-à-vis* its numerous neighbour-concepts, and then *vis-à-vis* their innumerable neighbours too. Even the cartographer cannot produce a map that is the map of just one boulder by itself, or of one stretch of water by itself. It follows *second* that the procedure of the philosophical examination of a concept is necessarily an argumentative or dialectical procedure. The philosopher has done nothing at all until he has shown the directions and the limits of the implication threads that a concept contributes to the statements in which it occurs; and to show this, he has, so to speak, to tug these threads through their neighbouring threads, which, in their turn, he must simultaneously be tugging.

The author of the following article, Donald Herbert Davidson (b. 1917), is one of the most influential representatives of

analytic philosophy in the second half of the present century. In *the philosophy of language* he has developed the ideas of Quine, concentrating on the notion of radical interpretation and considering constructing a truth definition in the style of Tarski a precondition for the theory of meaning for a language. This construction takes place within a generally holistic theory of knowledge and meaning. His approach has given many scholars hope for the rehabilitation of meaning as a reliable notion. Davidson has also discarded the idea of *conceptual scheme*, which has been considered characteristic to one language or worldview. In *the philosophy of mind*, Davidson has defended sc. *anomalous monism* and presented an idea about the possibility of describing actions in terms of psychological properties. In the present article he defends the coherence theory of truth and knowledge. To do so he uses the term belief. Beliefs are the states of humans which are caused by and cause events inside and outside the bodies of their entertainers. But even given all these constraints, there are many things people do believe, and many more they could. For all such cases the coherence theory applies. It claims that most beliefs in the coherent sum total of beliefs are truthful. Davidson gives up searches for the basis of knowledge outside our beliefs. By "basis" he means specifically an epistemological basis, a source of justification. Meaning and knowledge really do depend on experience, and experience ultimately relies on sense perception, but this "dependence" expresses causality, not a proof or justification. Belief and meaning are interdependent. What a sentence means depends partly on the external circumstances that cause it to win some degree of conviction; and partly on the relations, grammatical, logical or less, that the sentence has to other sentences held true with varying degrees of conviction. Since these relations themselves are translated directly into beliefs, it is easy to see how meaning depends on belief. Belief, however, depends equally on meaning, for the only access to the fine structure and individuation of beliefs is through the sentences that speakers and interpreters of speakers use to express and describe beliefs. To clarify the nature of meaning and belief, he uses the principle of charity: everything that the speaker accepts can be accepted as true. In conclusion, the author says that all that counts as evidence or justification for belief must come from the same totality of beliefs to which it belongs, i.e., belief is intrinsically veridical. To

accompany the article, we publish Davidson's "Afterthoughts" written in 1987, where he, entering into dialogue with Richard Rorty explains his views and gives up calling them a coherence theory.

The poet Jaan Kaplinski claims in his essay that if we try to define what "philosophy" is, then we are guilty of intellectual violence. The languages of philosophy are more like the languages of authority than those of spirit; until now philosophy lacks a proper metalanguage into which the languages of philosophy could be translated and thus compared to one another. Proceeding from the playful character of language, he supports the sc. "jocular philosophy". The Estonian jocular philosophy is what turns the Estonian language and the Estonian character into a joke, and, along with that, it turns itself, the "Estonian philosophy", into a joke too. The Estonian jocular philosophy is a mirror into which we look in our language and in our mind, and laugh. We laugh to rid ourselves of the authoritative games of defining and national philosophies.

A German-published lexicon of the most renowned women of the world includes the names of only two Latvians — the poet Aspazija, Janis Rainis's life companion, and the essayist Zenta Mauriņa (1897–1978), who, like other refugees has made her come-back to Latvian culture only recently. In the belles-lettres section we publish two of her essays. The first speaks about affirmation of life in tragedies and about the human type she calls a tragically beautiful affirmer of life. The other essay compares Italian and Latvian creative archetypes.

The study by Marika Mikkor, researcher at the department of Finno-Ugric and comparative ethnology of the Estonian Folk Museum, gives a survey of the funeral rites of Soikkola Izhorians.

The aim of Jaak Valge's study is to analyse the development of the Estonian State Oil-Shale Industry (Eesti Riiklik Põlevkivitööstus) as an economic enterprise in the second half of the 1930s, during the authoritarian regime of President Konstantin Päts. The author focuses his attention on finding the causes of the constant and vigorous expansion of the enterprise. In order to present a clearer view of the economic context, the author divides the development of oil-shale industry into three periods: the initial stage in the 1920s (the basic article for sale was oil shale,

in oil industry mainly experiments were made), the period of the economic crisis (the output of oil shale dropped a little, oil industry grew out of the experimental stage, various crude-oil products were sold, mostly on the home market) and vigorous expansion after 1934 (both oil-shale and oil production grew rapidly; crude oil, petrol and other oil products were sold both on home and foreign markets).

Life on the Earth, its living layer or the biosphere — the only life known in the universe — is the danger of destruction. According to pessimistic estimations the harm done by technosphere is irreparable already. The stance of the green movement is that an immeasurably valuable part ol life and the humans themselves still exist and can be saved — even at the last moment. Pentti Linkola, a member of the Finnish radical green movement also supports this point of view. We present the principles of his life preservation programme. The cornerstone of his survival theory is the requirement for stability. Growth, development and progress should not exist in any sphere of life. Unlimited growth under limited conditions always leads to destruction. Any kind of growth must always be interrupted. The hazards for survival are not primarily the tecnological errors that ought to be corrected, methodologically wrong or wasteful solutions. The technologists are quite innocent here. The cause of destruction is the extent of expansive economy, its total amount in itself. The western man is living beyond his means in all spheres. Survival presupposes essential cuts in technosphere — greater part of the structures, organizations and institutions of the industrial world should be dismantled or directed to economizing. Quite a long step backwards must be taken. The green movement acknowledges that the frighteningly tense time-schedule seems to justify extremist measures — civil disobedience to existing laws, even violence against material objects and persons in order to overthrow the destructive society. The majority of representatives of the survival movement still renounce violence and try to change society from inside, by parliamentary means.

In the section of book reviews Andres Herkel acquaints us with the book of lectures on Buddhism by the great Estonian thinker Uku Masing (1909–1985).

We end the issue with Part 2 of Ian Stewart's book *Does God Play Dice?*.

Political regimes

Jüri Ruus

The article examines various regime types and transitions between them, which prevail in the 20th century. Generally speaking, one could distinguish between three major regime types — totalitarian, authoritarian and democratic, and their subtypes. For instance, within the authoritarian regime one could distinguish between various military and non-military regimes. The concept of bureaucratic-military authoritarianism arose from the study of the major episodes of authoritarian rule primarily in South America in 1960–1980. The article points out different criteria and peculiarities in classifying various regimes.

The necessity to define political regimes derives from the fact that the political system is not a static, isolated, or passive phenomenon, but it is continuously developing and changing. Therefore, the political regime has a much broader meaning rather than the political system; it characterizes, first of all, its functional orientation, and secondly, expresses the level of democracy in one or another country. In other words, the political regime is an empirical concept useful in classification of various political orders. More specifically, it permits a classification of governments based on the actual holders of government power, considered independently of the offices which they hold. The article refers to regimes in that latter sense.

Funeral rites of Soikkola Izhorians

Marika Mikkor

Soikkola peninsula in Western Ingria is a region with mixed Russian-Izhorian population where the relatively compact Izhorian population has preserved for the longest. There are also some Votian and Ingrian villages in the neighbourhood.

The author visited Soikkola three times in 1987–1989 collecting material on birth and funeral rites. The article describes current rites as well as those which have preserved only in the memory. It views the customs of the Izhorians against the background of other Finno-Ugric peoples, Russians and other nations. Culturally the Izhorians are closest to the Orthodox Baltic-Finnic peoples — Karelians, Vepsians, Votians and Setus. The Ingrians are distinguished from them by their Lutheran religion. Orthodoxy has had a strong impact both on the world view and on the customs of the Izhorians. In their area we can find internationally known rites as well as strictly regional peculiarities.

The funeral rites of Soikkola Izhorians are rather conservative.

For example, until now, sacrificing a clay pot on the way of the funeral procession, purification of the participants in the funeral in a bonfire, and putting food into the grave occur.

Until the present day the items connected with the deceased are believed to have magical powers (e.g. healing or weaning a drunkard from alcohol by means of soap and water that have been used for washing the dead). Until the 1940s witches were also active in Soikkola.

Tying of straw that was used for washing the dead to the measuring stick for the coffin is obviously a regional peculiarity. Using a hen's egg to protect oneself against home-visiting goblins is also a rare find.

The funeral rites are constantly changing depending on material, ideological and ethnic factors. Some features common with the Orthodox peoples (putting a glass of water on the window-sill for the time the soul leaves the body, making a "window" into the coffin and providing the deceased with a hood-like headgear) had mostly fallen into oblivion by the 1950s.

Since the 1940s-50s, when a large number of Eastern Slavs were settled in Ingria, the Izhorians have been under a strong Russian influence, which has also brought about several changes in the funeral rites (e.g. the prohibitions concerning the relatives of the deceased, carrying the coffin without the cover, throwing money into the grave). At present the light funeral dress of the Izhorian women is being replaced by a dark one, which is also a Russian influence. The traditional items put into the coffin have also been replaced moslty by those characteristic of the Orthodox Eastern Slavs (handkerchief, Holy Writ, candle). Sometimes also keepsakes, favourite things of the dead and food are placed into the coffin.

The funeral rites include relicts of the past. In the course of time several customs lose their content, retaining only their form, until, finally, even this will disappear. Like other peoples, the Izhorians mix traditional beliefs, theistic teachings and modern concepts. Several customs are nowadays explained primarily by practical needs or as manifestations of honour, mourning and love for the deceased.

Economic conditions and achievements of state-owned oil-shale industry in the 1920s and 1930s

Jaak Valge

The article is part of a larger research project, the aim of which was to find the results and efficiency of national economic policy in Estonia. The Estonian State Oil-Shale Industry (Eesti Riiklik Põlevkivitööstus) was chosen as one of

the subjects of the investigation because oil-shale industry was the examplary branch of industry in the Republic of Estonia, and its achievements during the first independence period were the greatest. The main aim of the research was to analyse the development of the Estonian State Oil-Shale Industry as an economic enterprise in the second half of the 1930s, during the authoritarian regime of President Konstantin Päts. The author focuses his attention on finding the causes of the constant and vigorous expansion of the enterprise. Partly because of the lack of precise economic data from the period under discussion and partly in order to provide a wider context, it proved necessary to follow the development of state oil-shale indrustry from its beginnings and to compare it with private industry.

On the basis of its production results, the development of oil-shale industry in Estonia can be divided into three periods: the initial stage in the 1920s (the principal article for sale was oil shale, oil production was mostly experimental), the period of the economic crisis (the output of oil shale dropped somewhat, oil industry grew out of the experimental stage, various crude-oil products were sold, mostly on the home market) and vigorous expansion after 1934 (both oil-shale and oil production grew rapidly; crude oil, petrol and other oil products were sold both on home and foreign markets).

State support to oil-shale industry increased dramatically during the great economic depression when high import duties were imposed on other fuels. After the economic crisis the state began to regulate the quota of fuel meant for foreign and home markets, thus achieving stability of supplies and granting certain confidence for the producers as well. The fuel reform of the autumn of 1936 also influenced the growth of oil-shale industry. Among the foreign factors, the most essential was a rapid increase in the export of heating-oil to Germany.

A more detailed look at state subsidies reveals their different extent for different products of oil-shale industry.

In the increase of oil-shale mining the main role belonged to the measures taken as early as during the economic crisis to protect the home market — high import duties on other fuels, particularly on coal, which remained in force after the crisis as well. The demand for oil shale also grew essentially because of the growth of its processing industry.

In the increase of oil production for heating, the import restrictions dating back to the time of the crisis for the products competing with shale oil — petroleum and mazut — were of primary significance. The opportunities for ex-

port which were granted by international agreements as well as several subsidies offered in order to expand the industry are also worth mentioning. In the post-crisis period, greatly due to the clearing contracts with Germany, the state began to fix the quota for home and foreign markets. It seems, however, that the production of heating oil was competitive even without state support, the provisional moderate measures to protect the home market would have been sufficient.

The essential role of Germany in the growth of heating-oil production in Estonia can by no means be denied. Wider opportunities for exporting oil to Germany appeared in 1935-1936. Although the export of heating oil to Germany did not increase abruptly before 1937, the contacts concluded earlier encouraged the building of oil factories, and German investments were crucial in expanding the privately-owned Eesti Kiviõli. Still, the role of Germany in the development of heating-oil production should not be overestimated. There were other markets as well.

The production of petrol from Estonian oil shale, however, could not have developed without a substantial direct and indirect support from the state as oil-shale petrol was not competitive even on the home market, to say nothing of foreign markets. In 1938 the production of petrol was subsidized by more than two million and in 1939 already by more than three million kroons. High duties on imported petrol which were imposed during the economic crisis remained valid later as well. In addition, there were various benefits on export markets granted by international contracts and direct bonuses for export. Subsidies to the enterprises were divided between them according to the proportion they had in the production of petrol, whereas the greatest share belonged to Eesti Kiviõli, whose directorate included one of the most influential politicians of the authoritarian period — Johan Laidoner.

The output of other oil-shale products was small and the state subsidized neither their export nor the increase of their production. This and, in particular, the senselessly generous support to the production of petrol makes the expediency of the development trend of oil industry in Estonia questionable, leading us to the conclusion that the regulation of economy as it was done in the second half of the 1930s hindered rather than promoted the development of oil-shale industry. Even moderate duties on import would have sufficed — oil shale industry was fully capable of being self-supporting.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

II

Ian Stewart. ***Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*** **Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

2

VÕRRAND IGA ASJA JAOKS

Nõnda siis arvan mina küll, et igaühel pole mõtet hakata omaette süüvima küsimusse, miks toimub liikumine alati tsentri suunas — kui ometi kord juba uuritud nähtused ise on teinud ilmselgeks, et Maa asub universumi keskel ja raskused liiguvad alati selle poole.

Ptolemaios, *Almagest*

Kujutlus maailmast kui kellavärgist ulatub väga ammusesse aega. Peame endale teadvustama, et see on tõesti sügavalt juurdunud. Enne kui hakata maadlema kaosega, tuleb tundma õppida korda.

Alustada võiks Vana-Kreekast — Mileetose Thalesest. Ta sündis umbes aastal 624 eKr, suri umbes 546. aastal eKr ning on kuulus selle poolest, et suutis ette öelda päikesevarjutuse aja. Arvatavasti võttis ta oma meetodi egiptlastelt või kaldealastelt; täpselt suutis ta aga ennustada vaid ligikaudu aasta aega ette. Olgu, kuidas on, varjutus toimus igati sobival ajal, peatades lüüdlaste ja meedlaste vahelise lahingu — päike kadus peaaegu täielikult. Loomulikult tõstis niisugune asjaolude kokkusattumine Thalese kui astronoomi mainet. Ajaloolaste õnnetuseks on aga nii, et kuigi osa sündmusi on täpselt dateeritavad — tihti tänu juhusele —, jääb teiste toimumisaeg oletatavaks. Thalese sünniaega teame Apollodorose kirjutistest, surma-aastat Diogenes Laertiose käest, ning kummaski aastaarvus ei saa kindel olla. Samas pole kahtluse raasugi, et jutt käib varjutusest 28. mail 585. a eKr. Kosmiline kell tiksub nii usaldusväärselt, et me võime kaks ja pool tuhat aastat hiljem välja arvutada nii vanaaja varjutuste aja kui ka need paigad Maa peal, kus varjutus oli nähtav. Päikesevarju-

tus on harv nähtus ning kõnealune on ainuke, mida Thales ise võis tõesti pealt näha. Parima dateerimismeetodi annavadki ajaloolastele astronoomilised sündmused.

Räägitakse, et ühel õhtusel jalutuskäigul oli Thales nii süvenenud tähistaeva uurimisse, et kukkus kõndides kraavi. Ta kaaslanna sõnas: "Kuidas sa saad öelda, mis toimub taevas, kui sa ei näe sedagi, mis on su jalge ees!" Lugu võtab mitmes mõttes kokku terve selle suhtumise, mille najal hakkas arenema klassikaline mehaanika. Vanakreeka filosoofid suutsid vapustava täpsusega arvutada planeetide liikumist, aga ikkagi olid nad veendunud, et rasked esemed kukuvad kiiremini kui kerged.

Dünaamika hakkas arenema alles siis, kui matemaatikud rebisid pilgu kosmoselt lahti ning vaatasid lähemalt ja põhjalikumalt järele, mis toimub omaenda jalge ees. Ptolemaios kujutas Maad püsivalt seismas kõigi asjade keskmes sellepärast, et ta usaldas oma meelte andmeid pimesi ega taibanud nende tähenduses kahelda. Ent kosmoloogia kannustas tagant ning raske on öelda, kas maisemad küsimused oleksid nii palju inspiratsiooni andnud.

KOSMILINE TIIRLEMINE

Varases kosmoloogias on palju mütoloogilisi kujutelmi, fakte aga napilt. Näeme visioone lapikust Maast, mida elevant üleval hoiab, päikesejumalat kihutamas kaarikul üle taeva ning tähti, mis ripuvad nööri otsas ja päevavalgeks välja lülitatakse, just nagu oleks elektrivalguse tulekut ette aimatud. Pythagorasegi vaateviis polnud vähem müstiline, kuid selle tugevaks küljeks oli salapärase tähendusrikkuse omistamine arvudele, ning märkamatult astuski areenile matemaatika. Platon oletas, et Maa asub universumi keskmes ning et kõik muu tiirleb ta ümber mööda õõnsate kerade pindu. Samuti pidas ta Maad ümmarguseks ning hiljem laienes üldiseks ka tema Pythagorase-mõjuline veendumus, et kõiges, ka taevases liikumises, avaldub matemaatiline korrapära.

Esimese range irratsionaalarvude teooria loonud võimekas matemaatik Eudoxos mõistis, et planeetide liikumine, nii nagu seda tähtede suhtes vaadeldi, ei vasta Platoni ideaalile.

Planeetide teed on kaldu ning ülearugi tihti paistavad nad liikuvat tagurpidi. Eudoxos koostas matemaatilise kirjelduse, mille järgi planeedid paigutusid kahekümne seitsmest kontsentrilisest kerast koosnevale süsteemile ning igaüks tiirles ümber telje, mida kandis ta naaber. Et skeem vaatlustega paremini sobiks, lisati edaspidi sellesse veel kerasid. 230. aastaks eKr oli Apollonios koostanud eelmise asemele epitsüklite süsteemi, nii et planeedid liikusid mööda väikesi ringe, mille keskpunktid omakorda liikusid piki suuri ringe. Klaudios Ptolemaios, ladinapäraselt Claudius Ptolemaeus, kes aastail 100–160 pKr elas Aleksandrias, rafineeris epitsüklite süsteemi, kuni see lõpuks sobis vaatlusandmetega nii hästi, et jäi kindlalt püsima 1500 aastaks. See oli empiirilise matemaatika triumf.

KREEKA HAMMASRATTAD

Võrdlusel, et kogu liikumine maailmaruumis käib "nagu kellavärk", võib olla üsna sõnasõnaline allikas. Meie kujutlus vanakreeka kultuurist tugineb peamiselt intellektuaalsetele valdkondadele: filosoofia, geomeetria, loogika. Tehnikale on vähem tähelepanu pööratud. Osalt sellepärast, et kreeka tehnikast on säilinud vähe näiteid. Oleme õppinud, et kreeklased hindasid loogikat, intellektuaalset matemaatikat, kõrgemalt kui logistikat — praktilist matemaatikat. Kuid allikad, mille järgi me seda arvama oleme hakanud, pole tendentsliikusest vabad, ning tänapäevalgi võib matemaatilise loogika õppetoolide ümbruses siin-seal kuulda umbes samasuguseid mõtteavaldusi. Võib-olla ei saada kreeka tehnika kohta kunagi kõike teada, kuid see vähene, millest on andmeid, on igatahes põnev.

Aastal 1900 olid väikese Kreeka saare Antikythera lähedal (suurema, Kythera-nimelise saare vastas, Kreeka mandriosa ja Kreeta vahel) kalurid käsni otsimas. Nad leidsid 70 aastat eKr tormiga teel Rhodoselt Rooma põhja läinud laeva vraki. Loomuses oli skulptuure, keraamikat, veinikanne ja münte ning lisaks veel mingi igav roostetanud metallikänkar. Kuivanuna lagunes see tükkideks ning nähtavale tulid hammasrataste jäljed. 1972. aastal uuris känkrat röntgenikiirtega

Derek de Solla Price ning suutis rekonstrueerida kolmekümne kahest hammasrattast koosneva keerulise seadeldise (joonis 8). Milleks seda aga kasutati? Konstruktsiooni järgi oletas ta, et tõenäoliselt arvutati selle abil Päikese ja Kuu asukohta tähtede suhtes.

Antikythera lähedalt leitud mehhanismi juures on palju huvitavat, sealhulgas varaseim teadaolev diferentsiaalülekandeseade. Tänapäeval kasutatakse niisugust ülekannet auto tagarattateljel, et rattad võiksid liikuda eri kiirusega — näiteks pööret tehes. Antikythera seadeldises oli tarvis diferentsiaalülekannet, et arvutada Kuu faase, lahutades Päikese liikumise Kuu omast. See on keeruline ja tähelepanuväärse täpsusega konstrueeritud riist, mis viitab hammasrataste valmistamise ja ülekannet kasutavate mehhanismide pikaajalisele traditsioonile Vana-Kreekas. Rohkem pole ühtegi näidet säilinud — küllap sulatati vanu katkisi masinaid vanametalliks.

Artiklis "Vanakreeka ülekandemehhanismid" (Gears from the Greeks. — *Proceedings of the Royal Institution*, 58. kd, 1986) mõtiskleb briti matemaatik Christopher Zeeman selliste abivahendite mõju üle klassikalisele teadusele:

> Kõigepealt alustasid astronoomid taevakehade vaatlemist ja andmete kogumist. Siis tulid matemaatikud ja leiutasid liikumise kirjeldamiseks ning andmete seostamiseks matemaatilise tähistusviisi. Kolmandana tulid tehnikud, kes ehitasid matemaatilisi konstruktsioone simuleerivaid mehaanilisi mudeleid. Neljandaks tuli põlvkondade kaupa tudengeid, kes õppis nende mehhanismide järgi astronoomiat. Viiendaks tulid teadlased, kelle kujutlusvõimele olid nood generatsioonidepikkused õpingud juba korralikud silmaklapid ette pannud ja nad tõepoolest arvasid taevas kõike nii toimuvatki. Kuuendana nõudsid võimud kord omaksvõetud dogma püsimist, ja nõnda lasigi inimene end 1000 aastat Ptolemaiose süsteemist ninapidi vedada.

PÄIKE KESKPUNKTIS

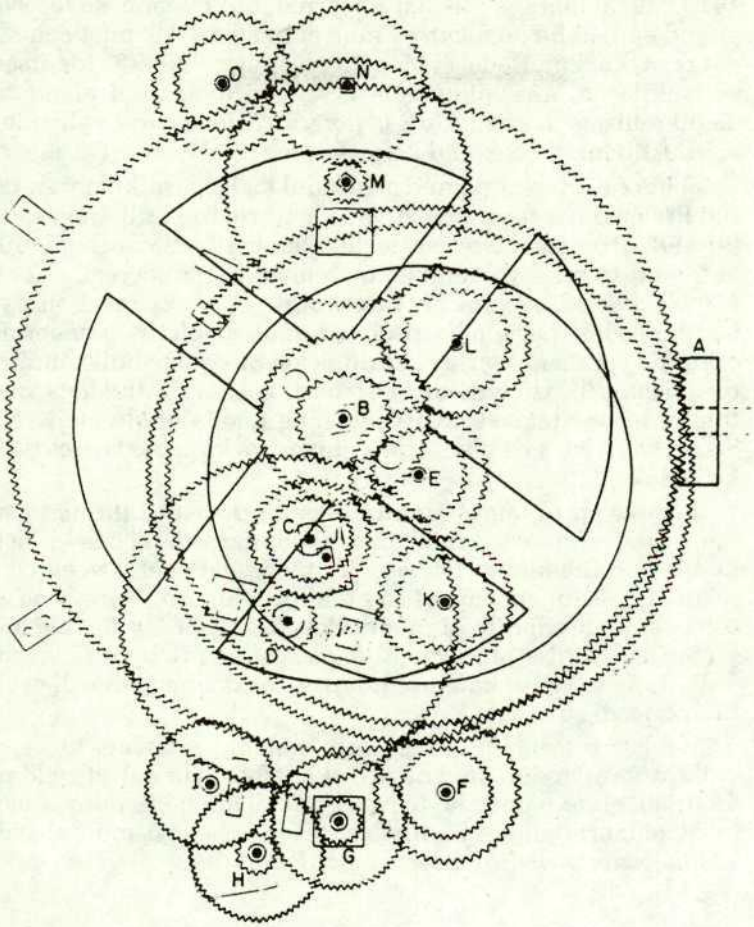

Joonis 8. Antikythera ülekandemehhanism — vanakreeka planetaarkalkulaator.

1473. aastal märkas Mikołaj Kopernik, et Ptolemaiose teooria paljud epitsüklid on *identsed* ning et need on skeemist eemaldatavad, kui kujutleda, et Maa liigub ümber Päikese. Identsed epitsüklid on Maa liikumisteed, mis on ülejäänud planeetide liikumisele lisatud. Uus, *heliotsentriline* teooria vähendas epitsüklite arvu otsemaid kolmekümne ühele.

Johannes Kepler polnud aga rahul ka Koperniku parandatud Ptolemaiose teooriaga. Tema käsutuses oli hulk uusi väga täpseid astronoomiliste vaatluste tulemusi Tycho Brahelt, mille tagant ta otsis võimalikke matemaatilisi mudeleid. Ta oli kõigele avatud, koguni nii vastuvõtlik, et tänapäeval on osa tema ideedest päris naeruväärsed, näiteks oletus planeetide orbiitide paiknemisest suhestatuna korrapäraste hulktahukatega (joonis 9). Hiljem, kui see teooria sattus vaatlustega vastuollu, loobus temast ka Kepler ning nõnda ei ole meil veel ikkagi teooriat, mis planeetide suurust ja kaugusi korrektselt kirjeldaks.

Lõpuks oli ta lausa sunnitud peaaegu vastu tahtmist esitama oma *esimese seaduse*: planeedid liiguvad mööda ellipsikujulisi orbiite ümber Päikese. Ta töödes on peidus veel kaks seadust, mis hiljem omandasid tohutu tähtsuse. *Teine seadus* ütleb, et planeedi orbiidi raadius katab iga võrdse ajavahemiku jooksul võrdse pindala. *Kolmas seadus* ütleb, et planeedi ja Päikese vahelise kauguse kuup on võrdeline planeedi orbitaalperioodi ruuduga.

Kepleri teooria on esteetiliselt tublisti veetlevam kui epitsüklite sasipundar, kuid nagu eelkäijadki on ta puhtkirjeldav. Ta ütleb, *mida* planeedid teevad, kuid ei anna ühendavat loogilist põhiprintsiipi. Et Kepleri teooriast edasi minna, pidi kosmoloogia pilvedest maa peale tulema.

PENDLI LIIKUMINE

Ühe Pisa ülikooli õppuri jaoks pidi 1580. aastatel elu küll põnev olema, sest see oli aeg, mil inimteadmisi hämmastaval hulgal juurde tuli. Kuid kogu aeg ei saa ka põnev olla. Kord jumalateenistuse ajal hakkaski ühel üliõpilasel nähtavasti igav: ta tähelepanu pöördus mujale, kuni peatus suurel lambil, mida kiigutas õrn tuuleõhk. Lamp kiikus ebaühtlaselt, kuid üli-

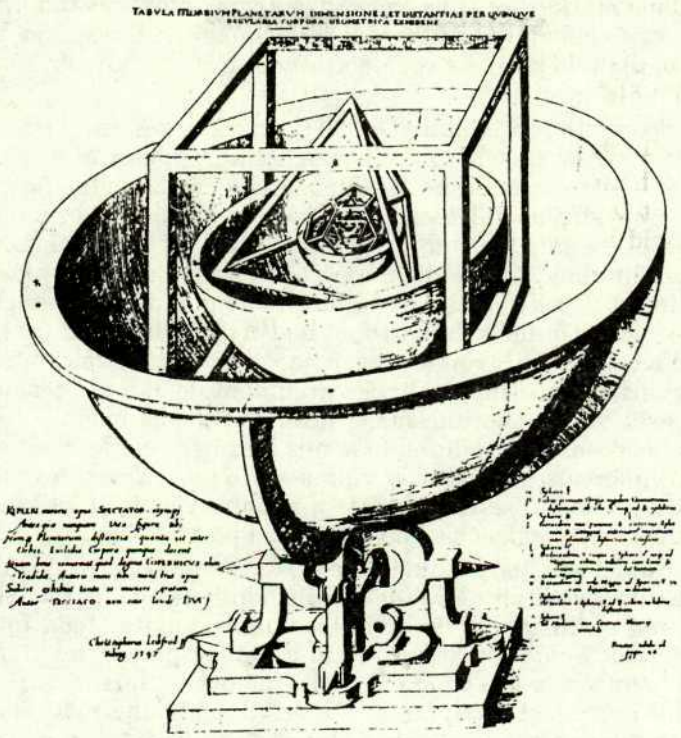

J o o n i s 9. Kepleri viiel korrapärasel hulktahukal põhinev planeediorbiitide paigutuse mudel (1596).

õpilane märkas, et suurema võnke korral suurenes ta kiirus, nii et võnkele kulunud aeg jäi alati samaks. Et täpseid kelli polnud tolleks ajaks veel leiutatud, mõõtis ta kiikumisaega oma pulsi järgi.

See vaatleja oli Galileo Galilei (joonis 10), kes asus seitsmeteistkümneaastaselt ülikoolis meditsiini õppima ning võttis eratunde matemaatikas. Galilei sündis 1564. aastal Toskaanas ning suri aastal 1642. Samavõrd kui esimese järgu teadlane, oli ta oma meisterlike ja elegantsete kirjutistega ka viljakas literaat. Mehaanikahuvi pani ta endale ise teleskoope ehitama. Tema avastas, et Jupiteril on neli kuud — esimesed taevakehad, mille kohta *teati*, et nad ei tiirle ümber Maa. Üks Galilei andeid oli võime selgelt mõelda: ta eelistas lihtsaid loogilisi seletusi ilukõnelistele argumentidele, mille eesmärk on asju ainult keerulisemaks ja ähmasemaks ajada. Tema aeg soosis niisuguseid seletusi, mis lähtusid religioossest eesmärgipärasusest. Näiteks: vihma sajab *sellepärast, et* ta eesmärk on kasta kasvavat vilja, või: õhku visatud kivi kukub maha *sellepärast, et* seal on ta õige asupaik.

Galilei mõistis, et süüvimine asjade eesmärki ei anna inimkonnale tegelikult ülevaadet loodusnähtuste olemusest. Selle asemel et küsida, *miks* kivi alla kukub, huvitas teda täpne kirjeldus, *kuidas* ta kukub. Kuu liikumist polnud tal võimalik reguleerida ega kuidagi teisiti mõjutada, niisiis uuris ta kuuli veeremist kaldpinnal. Ning oli geniaalne mõte koondada tähelepanu just teatud olulistele suurustele: aeg, kaugus, kiirus, kiirendus, impulss, mass, inerts. Ajastul, mis huvitus omadustest ja olemustest, otsustas tema äkki hoopis olemust moodustavate suuruste kasuks — essentsi asemel essentsiaalid —, mis oli eriti tähelepanuväärne selle poolest, et mitmed ta valitud muutujatest ei allunud otseselt kvantitatiivsele mõõtmisele.

Eriti palju peavalu põhjustas Galileile aeg kui suurus. Ei saa ju mõõta kivi langemise aega põleva küünla lühenemise järgi. Galilei kasutas vesikelli ja omaenda pulssi ning võib-olla ümises ta ka endamisi viisijuppe, koputades takti rõhulist lööki pillimehe kombel kaasa, nagu oletas Stillman Drake. Dünaamiliste nähtuste aeglustamiseks ja aja täpsemaks mõõtmiseks uuris ta kuulide veeremist väikese kaldega pinnal, mitte nende vaba langemist. Ning mõtte- ja tegelike eks-

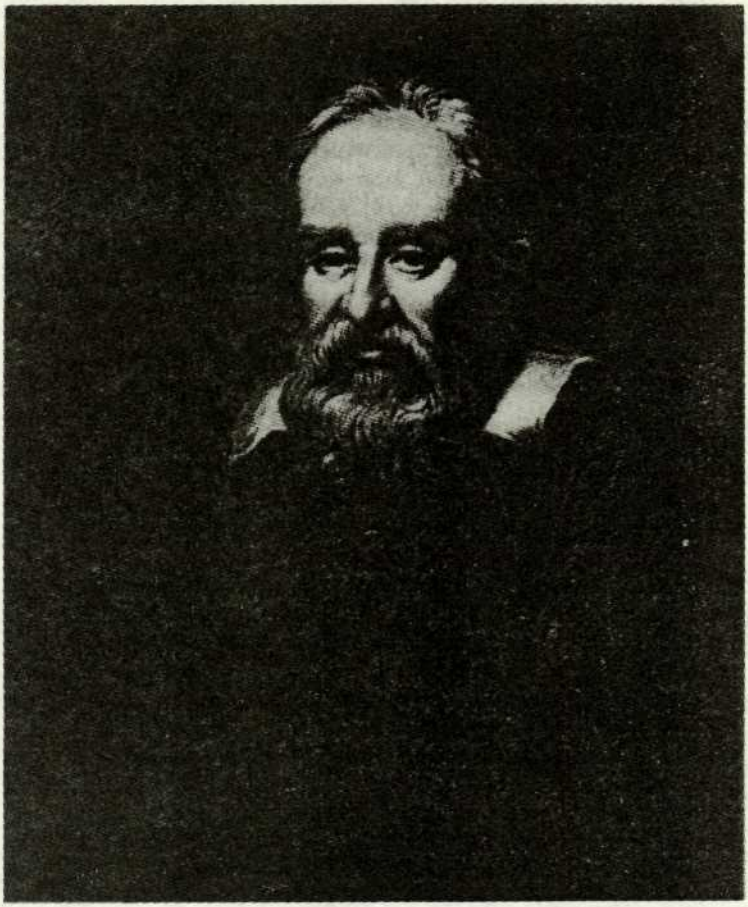

Joonis 10. Galileo Galilei, teoreetilise ja eksperimentaalmehaanika looja.

perimentide toel andis ta lõpuks elegantse kirjelduse kehade langemisest raskusjõu mõjul.

Galilei idealiseeris oma mehaanika kreeka geomeetria vaimus. Nii nagu seal olid idealiseeritud kõik objektid — joonel pole laiust ega pinnal paksust —, nii jättis Galilei meelega kõrvale näiteks õhutakistuse, kui teda parajasti huvitasid põhilised lihtsuurused. Kui eesmärgiks on harutada lahti terve vastastikuste mõjude võrgustik, mis kogu loodust valitseb, on kõige parem uurida seda niit niidi haaval.

Keskajal arvati, et suurtükikuuli teekond koosneb kolmest osast: alguses sirgjooneline liikumine, seejärel mööda mingit osa ringjoonest ning lõpuks vertikaalne langemine (joonis 11). Galilei avastas, et langemisel suureneb keha kiirus konstantselt, järelikult on tema *kiirendus* konstantne. Sellest tuletas ta ka suurtükikuuli tegeliku trajektoori — see on parabool. Ta näitas ka, et kõige suurema vahemaa läbib kuul sel juhul, kui ta lastakse suurtükist välja 45-kraadise nurga all. Galilei leidis jõudude liitmise seadused. Ta jõudis järeldusele, et õhutakistuse puudumisel langevad suure ja väikese massiga kehad võrdse kiirusega. Tänapäeval võib see kõik tunduda väga lihtne, vaevu mainimist väärtki, kuid need avastused on esimeseks kindlaks tunnistuseks sellest, et inimmõistuski võib küündida loodusseaduste lugemiseni. Kaitstes heliotsentrilist teooriat kirjutas ta *Dialoogis kahe peamise maailmasüsteemi kohta* peene huumoriga:

> Tundub küll, et kui keegi arvab, et kogu universumil on rohkem põhjust liikuda — selleks et Maa võiks paigal püsida —, siis on see arvamus veelgi irratsionaalsem kui selle oma, kes ronib kirikutorni tippu linnast ja selle ümbrusest ülevaadet saama ning nõuab siis, et maastik tiirleks tema ümber, selleks et ta ei peaks oma pea pööramisega vaeva nägema.

Üks süsteem taevaste, teine maapealsete asjade jaoks: Kepler pilguga kõrgustes, Galileil kõrv vastu maad. Peaaegu kujuteldamatu tundunuks mingi seos nende kahe piirkonna vahel: puhas rikkumatu taevas kui Jumala ja ta inglite kodu ning Maa — kodu patuse inimese jaoks.

Üksainus läbinägev pilk kaotas selle kujutelma igaveseks.

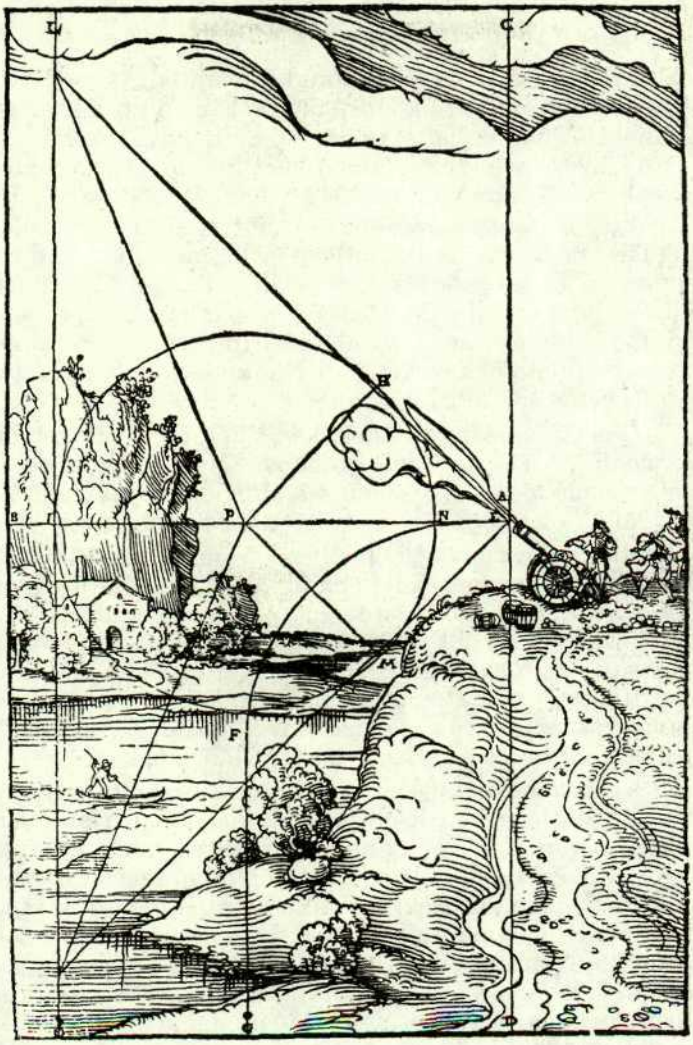

Joonis 11. Keskaegne arusaam surtükikuuli liikumisest mööda ühendatud sirg- ja ringjoont. Trajektoori diagramm on Tartaglialt, mis on siin asetatud maastiku taustale Walter H. Ryffi *Der Geometrischen Buchsenmeisterey*'s.

GRAVITATSIOON JA GEOMEETRIA

Paljud suured teadlased on olnud imelapsed, Isaac Newton oli aga suhteliselt harilik laps, ainult et ta ehitas igasuguseid masinaid. Omal nahal sai seda tunda nende pere kass, kes olevat igaveseks kaduma läinud koos kuuma õhuga täidetud õhupalliga. Newton sündis 1642. aastal Woolsthorpe'i külas enneaegse ja haiglase lapsena. Cambridge'i Trinity College'i üliõpilasena ei paistnud ta millegi erilisega silma. Katkuepideemia puhkedes pöördus Newton tagasi koduküllа, akadeemilisest elust eemale. Seal lõi ta peaaegu ihuüksi optika, mehaanika ja matemaatilise analüüsi. Hiljem sai ta kuningliku rahapaja juhatajaks ja Londoni Kuningliku Seltsi presidendiks. Newton suri 1727. aastal.

Galilei oli avastanud, et kehal, mis liigub Maa külgetõmbejõu mõjul, on konstantne kiirendus. Newton püüdles enamat — saada teada kõik seadused, millele allub keha liikumine jõudude koosmõju kõikide kombinatsioonide korral.

Teatud mõttes oli tegemist pigem geomeetrilise kui dünaamikalise probleemiga. Kui keha liigub ühtlase kiirusega, siis vahemaa, mille ta läbib, on tema kiiruse ja kulunud aja korrutis. Ebaühtlase liikumise jaoks niisugust lihtsat valemit olemas ei ole. Newtoni-eelsed matemaatikud olid teinud olulisi edusamme, näidates, et paljusid dünaamikasse puutuvaid küsimusi saab esitada geomeetrilises vormis. Ainult et ka geomeetriaülesandeid oli harva lihtne lahendada.

Graafik, mis kujutab keha liikumiskiiruse muutumist ajas, on kõverjoon; geomeetriliselt saab näidata, et kogu läbitud teepikkus on võrdne kõverast allapoole jääva graafikuosa *pindalaga*. Kui aga graafikule on kantud läbitud teepikkus vastaval ajahetkel, on kiiruseks graafiku *puutuja* tõus. Ent kuidas sellist pindala või puutujat leida? Newton ning temast sõltumatult ka Gottfried Leibniz lahendasid selle probleemi, jagades aja järjest pisemateks intervallideks. Liites kõvera alla jäävate paljude vertikaalsete ribade pindalad kokku, saadakse niiviisi nende kõigi summana kogu kõveraalune pindala. Mõlemad teadlased näitasid, et viga, mis niisuguse ligikaudse arvutuse juures tekib, muutub väga väikeseks, kui intervallid muutuvad üha lühemaks, ning väitsid, et "piiril" saab vea hoopiski kaotada. Samuti saab arvutada puutuja tõusu, võttes arvesse kaks järjestikust, kui tahes väikese vahega ajaväärtust.

Kumbki matemaatik ei suutnud oma meetodit range loogikaga kinnitada, mõlemad olid aga veendunud selle õigsuses. Leibniz rääkis "lõpmata väikestest" muutustest ajas, Newtonil oli pigem füüsikaline ettekujutus pidevalt voolavatest ühikutest, mida ta nimetas *fluens*'iteks ja *fluxion*'ideks.

Need matemaatilise analüüsi meetodid, mida nüüd tunneme *integreerimise* ja *diferentseerimise* nime all, lahendasid praktilise probleemi, kuidas määrata teepikkust kiiruse järgi ja vastupidi. Sellega jõudis matemaatilise analüüsi tegevuspiirkonda tohutu hulk loodusnähtusi.

MAAILMA SÜSTEEM

Loodusteaduse matemaatilised printsiibid (joonis 12), milles sisalduvad liikumisseadused, ilmus kolmes köites. Nagu Newton ise märkis, võlgnes see teos palju Galileile, ning toetus ka samalaadsele teadusfilosoofiale. Newton taandab siin kogu liikumise kolmele lihtsale seadusele, mis on kõik esitatud esimeses köites:

* Kui kehale ei mõju ükski jõud, siis püsib ta paigal või liigub ühtlaselt ja sirgjooneliselt.
* Keha kiirendus on võrdeline talle mõjuva jõuga.
* Kaks keha mõjuvad teineteisele alati võrdvastupidise jõuga.

Newton näitab, et Kepleri planeetide liikumise seadused järelduvad samuti neist kolmest seadusest ja lisaks gravitatsiooni kauguse ruuduga pöördvõrdelisuse seadusest. Kuid Newtoni külgetõmbejõukontseptsiooni tähelepanuväärsus ei olegi niivõrd selles, et gravitatsioon on kirjeldatav arvuliselt. Tema seadus on *universaalne*. Sellesama seaduse järgi tõmbab iga aineosake universumis ligi iga teist aineosakest. Jupiteri tiirlemine ja suurtükikuuli trajektoor on *ühe ja sama* seaduse kaks ilmingut. Inimene elabki taevas ja universum on jälle üks tervik.

Kolmandas raamatus tuleb sellest avastusest uuesti juttu, seekord edasiarendatud kujul. "Nüüd ma demonstreerin maa-

PHILOSOPHIÆ
NATURALIS
PRINCIPIA
MATHEMATICA.

Autore *JS. NEWTON*, *Trin. Coll. Cantab. Soc.* Matheſeos Profeſſore *Lucaſiano*, & Societatis Regalis Sodali.

IMPRIMATUR.
S. PEPYS, *Reg. Soc.* PRÆSES.
Julii 5. 1686.

LONDINI,
Juſſu *Societatis Regiæ* ac Typis *Joſephi Streater*. Proſtat apud plures Bibliopolas. *Anno* MDCLXXXVII.

Joonis 12. Isaac Newtoni *Loodusteaduse matemaatiliste printsiipide* tiitelleht.

ilma süsteemi," ütleb Newton — ja seda ta tegigi. Ta rakendas oma gravitatsiooniteooriat planeetide liikumisele ümber Päikese ja kuude liikumisele ümber planeetide. Ta leidis planeetide ja Päikese massi suhte Maa omaga. Maa massi hinnates eksis ta vähem kui 10 protsenti. Ta väitis, et Maa on pooluste kohalt kokku surutud, ning hindas kokkusurutuse ulatust üsna täpselt. Ta arutles gravitatsiooni erinevuse üle Maa pinna eri piirkondades. Kuu liikumise ebakorrapärasused pani ta Päikese tõmbejõu arvele ning arvutas välja komeetide orbiite, näidates, et neid varem kardetud, seadusele justkui allumatuid kosmilisi hukatusekuulutajaid valitsevad needsamad seadused mis planeetegi.

Aldous Huxley on öelnud: "Vahest on geeniused ainsad õiged inimesed. Inimkonna ajaloos on olnud ainult mõni tuhat tõelist inimest. Aga ülejäänud — mis siis meie oleme? Õpetatavad loomad? Ilma tõelise inimese abita ei poleks me vist küll mitte midagi teada saanud." Pole vajagi ilmtingimata Huxleyga nõustuda, et tunnistada: mõne inimese mõju ajaloole on võrratult suur. Newton oli "tõeline inimene". Samuti võib öelda, et matemaatiline analüüs on "tõeline matemaatika" ja ta mõju on niisamuti võrratult suur. Newtoni kaasaegsete enamiku silmis polnud aga matemaatilise analüüsi tähtsus Newtoni dünaamika jaoks sugugi otsemaid ilmne. Põhjus on lihtne: mitte kusagil *Loodusteaduse matemaatilistes printsiipides* pole seda silmanähtavalt kasutatud. Autor esitas oma tõestused hoopis klassikalise kreeka geomeetria abil. Newtoni matemaatiline analüüs ise nägi lõpuks päevavalgust 1736. aastal, Newtoni pooldajate pika pealekäimise järel. Kuid juba 17. sajandi lõpuks olid matemaatikud üle kogu Euroopa matemaatilise analüüsi meetodid omandanud ning saanud Newtonilt piisavalt alust mõista, et Looduse Raamat on lahti igaühele, kel taipu seda lugeda. Rohkem innustust polnudki vaja.

VILED JA KELLAD

Nimetust "analüüs" kasutatakse tänapäeval matemaatilise analüüsi kitsamas tähenduses: mõeldakse pigem teda toetavat teooriat kui vastavaid arvutusmeetodeid. Selle tähenduse

sai ta 18. sajandil, mil matemaatilise analüüsi teoreetilist külge oluliselt laiendati. Selle suuna peakujundaja oli Leonhard Euler, kõikide aegade viljakaim matemaatik. Eulerilt pärineb ka suur hulk matemaatilise analüüsi rakendusi matemaatilisele füüsikale. Ta sündis 1707. aastal Šveitsis, õppis algul vaimulikuks, peagi aga vahetas ta selle eriala matemaatika vastu ja kaheksateistkümneaastaselt avaldas juba oma töid. Üheksateistkümneselt võitis ta Prantsuse Teaduste Akadeemia suure matemaatikaauhinna — töö eest, mis käsitles laevade peelestikku. 1733. aastal nimetati ta matemaatikaprofessoriks Peterburi akadeemiasse Venemaal. 1741 läks ta üle Berliini, kuid tuli 1766. aastal Katariina Suure palvel tagasi Venemaale. Ehkki 1766. aastaks oli ta silmanägemine täiesti kadunud, ei mõjutanud see märgatavalt ta originaalse matemaatikaloomingu hulka. Nii meenutavadki Šveits, Venemaa ja Saksamaa teda igaüks oma maa suure matemaatikuna.

Newtoni külvatud seeme kandis esimesena vilja analüütilises mehaanikas — see kujunes täielikult ja silmanähtavalt matemaatilisel analüüsil põhinevaks aineks, kusjuures siht oli leida esmalt diferentsiaalvõrrandid, millel põhineb uuritava süsteemi liikumine, ning siis need lahendada. Kuid kaugel polnud enam seegi aeg, mil matemaatilise füüsika ees avanesid täiesti uued valdkonnad. Vanaaja pütagoorlased otsisid harmooniat arvudes, või õigemini arve harmoonias — oli ju muusikanumeroloogia nende suurim avastus. Paljud neist on kuulutanud, et nad on leidnud matemaatika ja muusika vahelise vastavuse. Olgu sellega, kuidas on, igatahes viiulikeele võnkumist uurides on sündinud küll hämmastavalt suur ja oluline hulk matemaatikat. Võib näiteks väita, et ilma selleta poleks meil ei raadiot ega televisiooni.

Vastavat diferentsiaalvõrrandit lahendades avastas Brook Taylor 1713. aastal, et keele võnkumise põhikuju on siinusjoon (joonis 13 (1)). 1746. aastal märkas Jean Le Rond d'Alembert, et võimalikud on teisedki lainekujud. D'Alembert oli *madame* de Tencini vallaslaps, ema ise aga kõrgemas seltskonnas hästi tuntud ning *chevalier* Destouches'i armuke. Laps, kes sellest ühendusest sündis, jäeti Pariisi S. Jean-le-Rond'i kiriku trepile, millest ta oma kummalised ristinimed saigi.

Ärge tulge mitte rääkimagi, et matemaatikute elu on alati ühekülgne ja harilik.

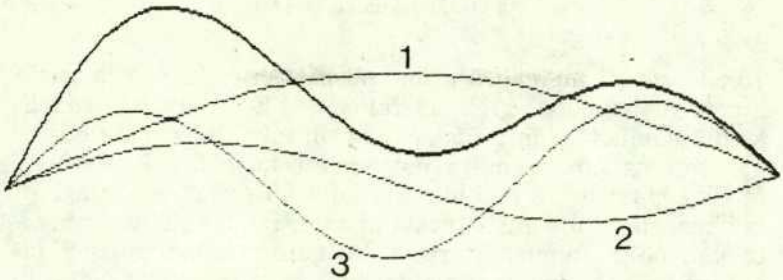

Joonis 13. Viiulikeele võnkumine: sinusoidse põhitooni (1) ning selle esimese ja teise ülemtooni (harmoonilise komponendi) superpositsioon tekitab keerulisema lainekuju (tugev joon).

D'Alembert uuris keele võnkumist üldiselt. Eeldades, et võnkumise amplituud (suurus) on väike (seda on vaja selleks, et vältida võrrandeis ebasoovitavaid liikmeid — teguviis, millest tuleb hiljem veel juttu), pani ta kirja diferentsiaalvõrrandi, mida viiulikeel peaks rahuldama. See oli aga uut tüüpi võrrand — *osatuletistega diferentsiaalvõrrand*. See on võrrand, mis sisaldab mingi suuruse muutumise määra *mitme* eri muutuja suhtes. Viiulikeele puhul on neiks muutujaiks keele teatud punkti asend ning aeg. D'Alembert'il õnnestus näidata, et võrrandit rahuldab kahe *suvalise* kujuga laine superpositsioon, kusjuures üks laine liigub vasakule, teine paremale.

Euler läks siit kärmesti edasi. Talle tuli pähe, et Taylori ühekordset sinusoidaalset lainekuju saaks kombineerida selle laine enda kõrgemate ülemtoonidega — samakujuliste lainetega, mille sagedus on aga kaks, kolm, neli jne korda suurem kui põhitoonil (joonis 13 (2, 3)). Raamatus *Uus muusikateooria* analüüsis ta kellade ja trummide vibratsioone. Daniel Bernoulli laiendas tema tulemusi oreliviledele.

Muusikast tuli välja füüsika. 1759. aastal rakendas helilainetel neidsamu ideid Joseph Louis de Lagrange, noor mees, kes alles hakkas endale nime tegema, ning lähema kümne aasta jooksul sai laiahaardelise akustikateooria areng jõudsa hoo sisse.

TUUL JA LAINED

18. sajand oli mereajastu, mis nõudis teadmisi vee ja teiste ainete voolamisest. 1752. aastal asuski Euler uurima vedelike dünaamikat ning 1755. aastaks oli tal valmis osatuletistega diferentsiaalvõrrandite süsteem, mis kirjeldas viskoossuseta ("kleepuvuseta") vedeliku liikumist. Ta vaatles ühtlasi nii kokkusurumatute ainete voolamist (vesi) kui kokkusurutavate oma (õhk). Ta modelleeris voolava aine kui lõpmatuseni jagatava lauskeskkonna ning kirjeldas selle voolamist pidevate muutujate kaudu, mis sõltuvad voolava aine osakeste seisust: kiirusest, tihedusest, survest.

Üksteise järel tulid füüsika eri harud matemaatikaseaduste valitsuse alla. Joseph Fourier töötas välja soojusjuhtivusvõrrandi, esitades selle lahendamiseks ka uue eduka meetodi. Fourier' *harmoonilise analüüsi* põhiidee on esitada kõikvõimalikud lainekujud siinusjoonte superpositsioonina — nii nagu joonisel 13, kuid juba komplitseeritumalt.

Inseneritöös fundamentaalse tähtsusega probleem materjalide deformeerumisest pinge all juhtis teadlased elastsusvõrrandite koostamiseni. Gravitatsiooni sügavam analüüs tõi kaasa võrrandid, mis hiljem nimetati Pierre Simon de Laplace'i ja Siméon Denis Poissoni auks nende nimega. Samad võrrandid ilmusid ka hüdrodünaamikasse ja elektrostaatikasse, nii et kujunes juba üldistav, potentsiaaliteooria. Potentsiaaliteooria võimaldas matemaatikuil asuda selliste probleemide kallale nagu näiteks ellipsoidi gravitatsiooniline külgetõmme. Sel on aga tähtsus astronoomias, sest planeedid ei ole ju enamasti kerad — nad on pooluste kohalt kokku surutud. 18. sajandil ja 19. sajandi alguses saigi oma tegeliku alguse enamik klassikalise matemaatilise füüsika teooriaid, kaks tähtsat suunda välja arvatud: Navier'—Stokesi viskoosse vedeliku voolamise võrrandid ning James Clerk Maxwelli elektromagnetismivõrrandid tulid veidi hiljem. Maxwelli võrrandite juurest jõutigi raadiolainete avastamiseni.

Nii tuli esile ühine kõikehõlmav paradigma: looduse modelleerimine diferentsiaalvõrrandite kaudu.

ANALÜÜS VEAB ALT

Kuid kõige eest tuleb maksta. 18. sajandi matemaatikud tormasid ummisjalu probleemi otsa, mis on teoreetilist mehaanikat kummitanud tänapäevani: diferentsiaalvõrrandit *koostada* on üks asi, teda *lahendada* on aga hoopis midagi muud. Eulergi on öelnud: "Kui meil pole kuidagi võimalik jõuda täieliku arusaamiseni vedelike voolamisest, siis ei pea põhjust otsima mehaanikast ega teadaolevatest liikumise kohta käivatest printsiipidest. Siin jätab meid hätta analüüs ise." 18. sajandi peasaavutuseks oli füüsikalisi nähtusi modelleerivate võrrandite koostamine. Nende lahendamist niisugune edu ei saatnud.

Sellest hoolimata valitses piiritu optimism ja üldiselt tundus, et looduse saladuste pealiskoor on täielikult lahti murtud. Diferentsiaalvõrrandite paradigma edusammud olid mõjukad ja nende kasutusala lai. Paljude, sealhulgas esmatähtsate probleemide kohta koostati võrrandeid, mida *osati* lahendada. Hakkas toimima isevalik, see tähendab, lahendamatud võrrandid pakkusid automaatselt vähem huvi kui lahendatavad. Õpikud, kust järeltulevad põlved vastavaid võtteid õppisid, sisaldasid muidugi ainult lahendatavaid ülesandeid. Meelde tuleb Zeemani märkus Antikythera mehhanismi kohta. Kellavärgi täpsusega mudelid — usk kellavärgi täpsusega maailma. Deterministlikud matemaatilised mudelid — usk deterministlikku maailma.

MATEMAATIKA PANNAKSE PANTI

Isevalikuprotsess ei haaranud siiski kõike. Näiteks kolme keha liikumine nendevahelise gravitatsiooni mõjul ja mõni teinegi lahendamatu küsimus said kurikuulsaks just paindumatu vastupanu poolest. Ent millegipärast hakati neis võrrandeis nägema erandit, samas kui vähegi ausam hinnang oleks nad pigem reeglina esile tõstnud.

Tegelikult on isegi liikumisvõrrandite korral *matemaatilisel* determinismil nõrku kohti. Üks Newtoni mehaanika harilikumaid idealisatsioone on tahkete elastsete osakeste kujutamine: kui kaks niisugust osakest kokku põrkavad, liiguvad

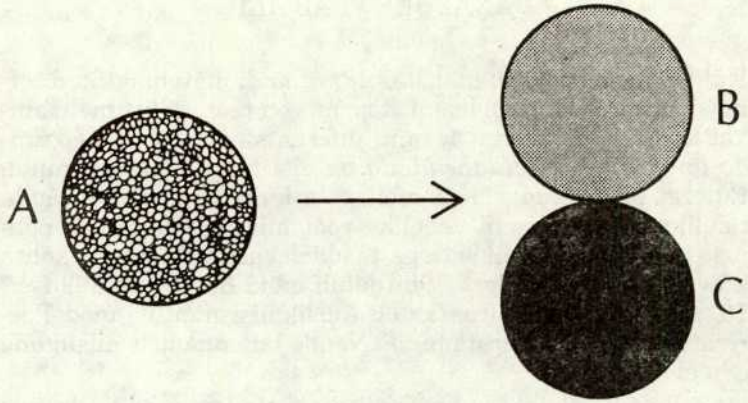

Joonis 14. Kuhupoole nad lähevad? Kui kerad on täiuslikult elastsed, sõltub kokkupõrke tagajärg Newtoni liikumisseaduste kohaselt sellest, kas *A* puudutab enne *B*-d või *C*-d. Kui ta puutub mõlema vastu täpselt ühekorraga, ei suuda Newtoni seadused kirjeldada, mis juhtub edasi.

nad seejärel täiesti kindlaksmääratava nurga all ja kindlaksmääratava kiirusega teineteisest eemale. Newtoni seadustest aga ei piisa teada saamaks *kolme* niisamasuguse osakese üheaegse kokkupõrke tagajärge (joonis 14). Taotlused olid hunnitud, teostus aga puudulik — isegi Laplace'i determinismi kõrgajal. Nagu me Tim Postoniga *Analog*'is kirjutasime (november 1981):

> Niisiis pole kunagi tegelikult olnud niisuguseid "kõigutamatuid füüsikaseadusi", mille eeskujul näiteks Marxki oma ajalooseadusi püüdis kujundada. Newton ei suutnud isegi kolme kuuli käitumist prognoosida — kuidas oleks pidanud Marx kolme inimese tegutsemist ette nägema? Igasugune korrapära nii osakeste kui inimeste suurte koosluste käitumises peab olema *statistiline*, selle filosoofiline maitse on aga juba sootuks teistsugune. Tagantjärele võime öelda, et kvantide-eelse füüsika determinism ei läinud ideoloogiliselt pankrotti üksnes sellepärast, et suutis hoida neid pandimajja viidud kolme kuuli üksteisest eemal.

Igatahes arvasid matemaatikud, et nad on sattunud peamisele kullasoonele, ning kühveldasid korraga nii palju, kui said. Hakata 20. sajandi kõrgustest üleolevalt näitama, et muist sellest oli kassikuld, oleks inetu tagantjärele 1:0-ärategemine.

ÜMBERSÕNASTAMISE AEG

Aastal 1750 võttis Lagrange kinni Euleri ideedest ning sõnastas dünaamika ümber elegantselt ja mõjukalt. Tööst kristalliseerus kaks tähtsat ideed. Mõlemad olid justkui ennegi poolküpsena õhus olnud, ent Lagrange küpsetas nad kuldpruuniks, võttis ahjust välja ja asetas pagaripoe letile kõigile imetlemiseks, ostmiseks ja pruukimiseks.

Esimene oli energia jäävuse printsiip. Klassikaline mehaanika tundis kaht energia vormi. *Potentsiaalne energia* on energia, mis kehal on ta asendi tõttu. Näiteks gravitatsiooniväljas on potentsiaalne energia võrdeline kõrgusega. Kehal mäetipus on rohkem potentsiaalset energiat kui kehal, mis asub oru põhjas — sellepärast väsitabki mägironimine rohkem kui jalutuskäik mööda kanaliäärt. *Kineetiline energia* on energia, mis kehal on sõltuvalt ta kiirusest — lõhkuva hobuse peatamiseks tuleb märksa enam vaeva näha kui teda aasal rahulikult ringis traavida lastes.

Liikumisel — ja hõõrdumise puudumisel — võivad need kaks energiavormi vastastikku teineteiseks muunduda. Kui Galileo oma kuulsa kuuli viltusest Pisa tornist alla kukkuda lasi, alustas see liikumist suure hulga potentsiaalse energiaga ning kineetilist energiat ei olnud tal üldse. Langemise jooksul aga vahetas ta potentsiaalse energia kineetilise vastu välja. See tähendab, ta *liikus madalamale* ja ta *kiirus suurenes*. Emakese Looduse arvepidamine on piinlikus korras: kunagi ei kao ta pearaamatust tasakaal — koguenergia, s.o potentsiaalne pluss kineetiline, ei muutu. Rinnatiselt kukkunud kuul kaotab potentsiaalset energiat ja peab järelikult kineetilist energiat juurde saama. Tähendab, ta kiirus suureneb. Newtoni teine seadus on selle kvalitatiivse argumendi efektne väljendus täpsel kvantitatiivsel kujul.

Lagrange'i teine idee oli võtta kasutusele üldistatud koordinaadid. Selle trikiga saab geomeetriat algebraks muundada,

seostades iga punktiga teatud komplekti arve. Matemaatikud olid leidnud, et mugav on kasutada mitut koordinaatide süsteemi, valides nende hulgast sobiva vastavalt parajasti lahendatavale ülesandele. Lagrange jõudis nähtavasti otsusele, et niisugust komputatsioonipagasit endaga mööda tervet matemaatikateooriat kaasas vedada on tülikas. Ta alustas sellest, et võttis enesestmõistetavana *ükskõik millist koordinaadisüsteemi*. Seejärel tuletas ta vapustava kergusega liikumisvõrrandid kujul, mis valitud *koordinaatide süsteemist ei sõltu*. Lagrange'i sõnastusel on Newtoni oma ees palju eeliseid. Osa neist on tehnilised: kui liikumisele on asetatud teatud piiravad tingimused, on süsteemi lihtsam rakendada, see hoiab ära pidevad segadusttekitavad koordinaatide teisendused. Eelkõige on see aga üldisem, elegantsem ja *lihtsam*.

Siit läks edasi suur iiri matemaatik William Rowan Hamilton (1805–1865). Tema formuleeris dünaamika omakorda ümber, andes talle veelgi suurema üldistusastme. Hamiltoni versioonis kirjeldab dünaamilise süsteemi seisundit üldistatud koordinaatide süsteem (nagu Lagrange'ilgi) koos sellega seotud impulssidega ehk impulsikoordinaatidega (vastavad kiirused korrutatud massiga). Vaid üksainus suurus, mida hakati nimetama süsteemi *hamiltoniaaniks*, määrabki koguenergia vastavalt antud üldistatud koordinaatidele ja impulssidele. Koordinaatide ja impulsside muutumise kiirust ajaühikus väljendataksegi hamiltoniaaniga — lihtsas, elegantses ja unifitseeritud võrrandisüsteemis. Tänapäeva edasiarenenud dünaamikatekstid tihtipeale *algavadki* Hamiltoni võrranditega.

HÄDAD TURUPLATSIL

Deterministliku müügikioski kaubad on nüüd matemaatilise füüsika turuplatsil meie ees. Fundamentaalseadusi, millele loodus kuuletub, on suhteliselt vähe. Need seadused on diferentsiaalvõrrandid ja *meie teame, mis need on*. Teades mis tahes loodusliku süsteemi seisundit antud ajahetkel, on seaduste tundmise korral põhimõtteliselt üheselt määratavad kõik edasised liikumised. Tegelikkuses on võrrandid paljudel

juhtudel lahendatavad — tuul ja lained, kellad ja viled, kuu liikumine.

Kui kioskiomanik võiks tulevikku näha, hämmastaks teda, millised tehnikaimed ta kaupadest veel välja tulevad. Raadio, televisioon, elektroonika. Autod. Telefonid. Radar. Mugavad lennukid. Digitaalkellad. Arvutid. Tolmuimejad. Pesumasinad. Kodused stereosüsteemid. Rippsillad. Süntesaatorid. Purilennukid. Satelliitside. Laserplaadid. Ja et mitte muutuda ühekülgseks: ka kuulipildujad, tankid, kildmiinid, tiibraketid, mitmiktuumalõhkepead, ja saastatus. Ärgem alahinnakem matemaatilise füüsika klassikalise deterministliku paradigma mõju inimühiskonnale.

Ja ärgem kaldugem kõrvale. Tehnika oleme ise loonud ja siin pole tegemist niivõrd universumi mõistmisega kui endale oma tillukeste universumite ehitamisega, mis on nii lihtsad, et võime neid panna tegema, mida aga ise tahame. Tehnika kogu eesmärk on anda teatud kindlates tingimustes ettenähtud tulemusi. Me *meisterdame* endale masinad, mis käituvad deterministlikult. Tehnika loob süsteeme, kus klassikaline paradigma kehtib. Mis siis, et me ei saa hakkama Päikesesüsteemi liikumisvõrrandite lahendamisega — me ju ei ehita mingeid niisuguseid masinaid, mille töö peaks rajanema nende võrrandite vastuste teadmisel.

Kioskipidaja poleerib oma uusi läikivaid võrrandeid, mõtlematagi niisugustele asjadele, ja unistab hiilgavast tulevikust. Ta ümber tunglevad lärmakad ostjad, püüdes rabada soodsat kaupa.

Mis see siis on? Veel üks lett? Ei ole siia enam mingit letti vaja. Kohalik omavalitsus on vist segaseks läinud, et ta niisugused räbalapuntrad siia kauplema lubab. Ja misasja nad müüvad?

Täringuid?

Kuulge, kui te lubate turul juba hasartmänge mängida, läheb kogu see paik...

Noo, need polegi hasartmängude mängimiseks. Mis teil siin leti peal veel on?

Elukindlustus? Palvetamise efektiivsus? Inimeste pikkused? Krabide suurused? Tulika kroonlehed? Kerjuste esinemissagedus vaestehoolekandeühinguis? *Lahutuste osakaal?*

Järgmisena hakatakse vist kohvipaksu pealt ennustama. See turuplats on lootusetult põhja käinud. Siin peaks olema *teaduse* turg. Kas kogu see jama võib tõesti olla teadus?

Võib küll.

3

VEA SEADUSED

Mida suurem on rahvahulk ja mida meeletum näib korralagedus, seda täiuslikumalt see mass lainetab. See on irratsionaalsuse ülim seadus. Mil iganes üks suur rühm kaootilisi elemente käsile võetakse ja suuruse järgi ritta seatakse, osutub, et algusest peale on seal latentselt olemas olnud ettearvamatu ja imeilus korrapära. Järjestatud rea harjad moodustavad muutumatute proportsioonide lookleva joone ja iga element — sorteeritud ja oma kohale paigutatud — leiab nii-öelda oma määratud ja täpselt tema jaoks kohandatud niši.

Francis Galton, *Loomulik pärilikkus*

Kui muljetavaldavad olidki klassikalise matemaatilise füüsika saavutused, looduse paljud valdkonnad jäid neist ometi täiesti puutumata. Matemaatika abil suudeti välja arvutada küll Jupiteri kaaslase liikumist, lumehelbe oma tuisus aga mitte. Võis kirjeldada, kuidas kasvab seebimull, ent puu kasvamist mitte. Kui keegi kavatsenuks Eiffeli tornist alla hüpata, oleksid matemaatikud võinud öelda, kui palju aega kulub tal maapinnani jõudmiseks, mitte aga seda, miks ta üldse niisugust asja teeb. Ja hoolimata kõigist tõendustest, et universumi tulevikuennustuse annab "põhimõtteliselt" väike arv seadusi, jäid näiteks gaasi rõhk ja põleva söetüki temperatuur ometi väga kaugele neist piiridest, kus osati prognoose teha rangelt tuletamise teel tegelikult teadaolevatest seadustest.

Lõpuks õnnestus matemaatikuil vähemalt osagi universumi korrast ja selle põhjendustest kenasti enda ette lauale laotada, ent ikkagi elasid nad ise korrastamata maailmas. Teatud määral õigustatult uskusid nad, et korrastamatus allub

suurel määral nendelesamadele seadustele, sugugi rakendada ei suuda nad neid aga asja keerulisuse tõttu. Võis täpselt välja arvutada kahe teineteisele mõjuva punktmassi liikumise, kolme puhul oli lõplikku lahendust aga juba liiga raske leida, teatud juhtudel võis kasutada ligikaudseid meetodeid. Oli võimatu saada jagu Päikesesüsteemi umbes viiekümne suurema keha kestvast liikumisest selle täielikus seotuses, kuid igast üksikust käitumisjoonest võis aru saada ja seda ka põhjendada, kui vaid piisavalt arvutada. Ent üks milligramm gaasi sisaldab umbes sada kvintiljonit osakest. Et nende liikumise võrrandit *kirjagi panna*, on vaja juba nii suurt paberit nagu kogu see pindala, mis jääb Kuu orbiidi sisse. Naeruväärt oleks nende lahendamisele mõeldagi.

Kui üks meetod, mis teoreetiliselt lahendab kõike, on praktikas sama nõrk nagu ämblikuvõrk laviini vastu, siis pole küll usutav, et ta eriti palju pühendunuid leiab, olgu ta filosoofiliselt nii laitmatu kui tahes. Lihtsalt sellepärast, et gaasi iga üksiku osakese liikumist oli võimatu kirjeldada, ei kavatsenud teadus veel selle probleemi ees käsi meeleheites üles tõsta. Kui suure arvu osakeste kogu kompleksi on võimatu ettegi kujutada, võiks siiski edasi minna, võttes endale realistlikumaid eesmärke. Eksperimendi põhjal võib arvata, et keerukusest hoolimata käituvad gaasid üsna korrapäraselt. Kas me saame leida korrapära laias laastus, nii-öelda keskmist käitumist, kuigi pole võimalik teada saada terve suure süsteemi üksikosade käitumist? Vastus on jah, ning vaja läheb ikkagi matemaatikat — tõenäosusteooriat ja tema rakenduslikku naabrit — statistikat.

MÄNGURITE SAAVUTUS

Tõenäosusteooria sai alguse sealt, kus teda kõige enam praktikas vaja läks — hasartmängudest. Mänguril on alati juhuse suhtes mingi sisemine tunne. Ta *teab*, et juhuse jaoks on olemas teatud korrapära mudel, kuigi ta püha usk ei kannata alati matemaatilist analüüsi. Gerolamo Cardano (joonis 15), mängur ja õpetlane, suurvaim ja parandamatu suli, oli esimene, kes tõenäosusest kirjutas. *Chevalier* de Meré küsis 1654. aastal Blaise Pascali käest, kuidas oleks mängu katkes-

tuse korral kõige õigem mängusolev raha ära jagada. Juhusematemaatikas tõusevad esile samad nimed mis deterministlikugi matemaatika arengus: Pascal kirjutas Fermat'le ning kahe peale leidsid nad vastuse. See trükiti 1657. aastal — esimeses raamatus, mis täielikult pühendatud tõenäosusteooriale: *Võiduvõimalustest õnnemängus*, autoriks Christian Huygens.

Tõenäosus kui omaette uurimisala sai alguse Laplace'i 1812. aasta publikatsioonist *Analüütiline tõenäosusteooria*. Laplace'i sõnul on sündmuse tõenäosus tema võimalike esinemisviiside arvu ja kõikide võimalike juhtumiste arvu jagatis — eeldusel, et noil kõikvõimalikel juhtumistel on võrdne võimalus aset leida. Tõenäosus, et näiteks seitsmelapselises peres on eranditult kõik lapsed tüdrukud, on 1/128, sest 128 võimalikust poisi/tüdruku kombinatsioonist on ainult üks võimalus TTTTTTT-ks. (Siin on eeldatud, et poisi ja tüdruku sünd on võrdvõimalik. Tegelikult on poiste sündimise võimalus pisut suurem, kuid sedagi pole raske arvesse võtta.)

KESKMINE INIMENE

Praktikasse jõuab tõenäosusteooria statistika kujul. Statistika arengu juures on kõige kummalisem see, et otsustav osa oli siin nii "rangematel" kui "leebematel" teadustel ning tähtsaid ideid ja meetodeid vahetasid nad omavahel päris tihti. Järgmistel lehekülgedel võtame vaatluse alla ühe tüüpilise näite. Suuremalt jaolt koondub statistika niinimetatud *normaaljaotuse* ümber (joonis 16). See on kellukesekujuline kõver, mis ligilähedaselt kujutab mingi kindla karakteristikuga populatsiooni proportsioone. Kui näiteks valida suvaliselt 1000 meest Mongoolia RV rahvastikust ning joonestada graafik, mis näitab, kui paljudel neist on mingi kindel pikkus sentimeetrites, siis sarnaneb see graafik üsnagi normaaljaotuse kellukesekujulise kõveraga. Sama juhtub siis, kui visandada graafik ühe populatsiooni partide tiivasiruulatusest, mutipopulatsiooni käigu-uuristusvõimest, haide hammaste suurusest või leopardide tähnide arvust.

Algul nimetati normaaljaotust *vea seaduseks*. See kasvas välja 18. sajandi astronoomide ja matemaatikute töödest, kus taevakehade orbiitide arvutamiseks oldi sunnitud arvesse võt-

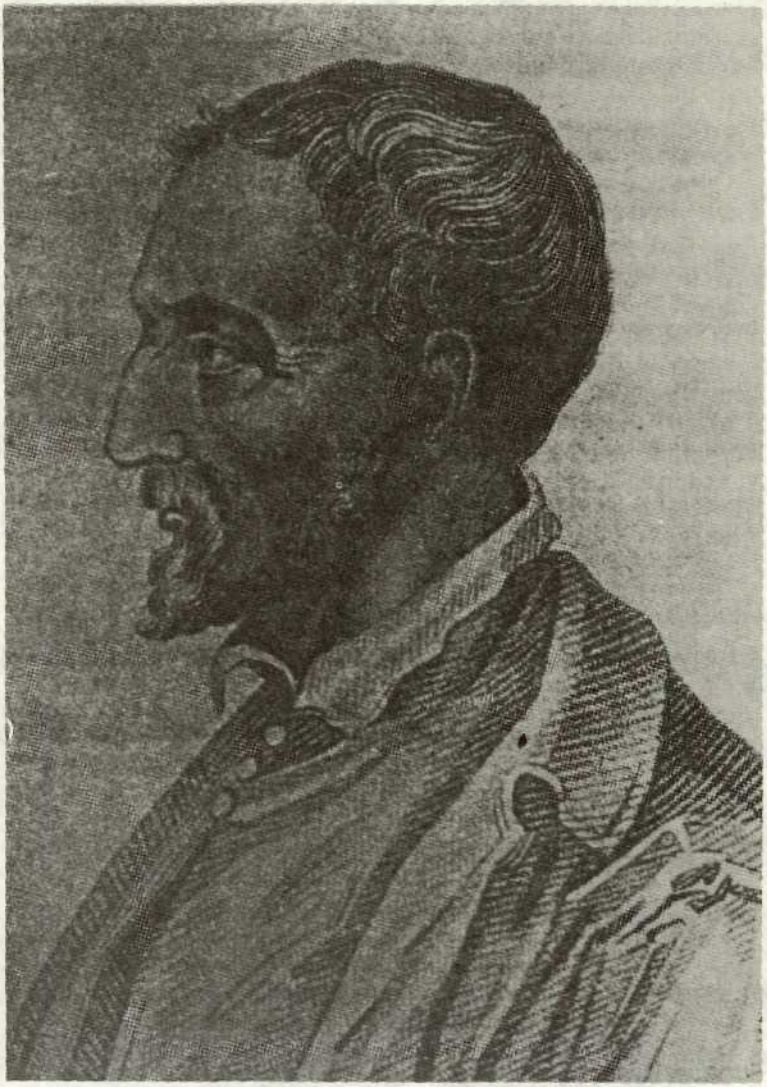

Joonis 15. Gerolamo Cardano, mängurist õpetlane.

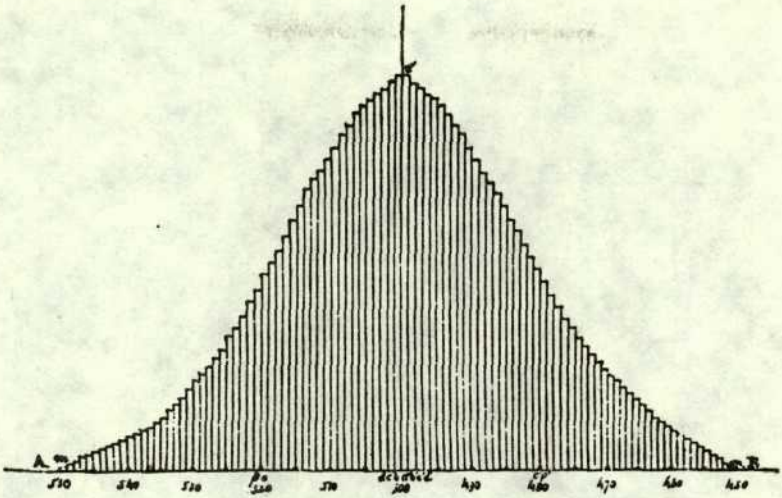

J o o n i s 16. Normaaljaotuse binoomlähendus. (Quetelet, 1846.)

ma vaatlustel esnevat viga. Vea seadus kirjeldab, kuidas vaatlusel saadud väärtused on koondunud ümber oma keskmise, ning annab hinnanguparameetrid teatud suurusega vea esinemisvõimaluseks. Sotsiaalteadusesse tõi selle meetodi Adolphe Quételet (joonis 17), kes rakendas seda kõige vähegi mõeldava peal: inimkeha mõõtmed, kuritegevus, abielu, enesetapud. Oma *Ühiskonna mehaanikale* pani ta meelega niisuguse pealkirja — võrdluseks Laplace'i *Taevasele mehaanikale*. Sotsiaalsete muutujate keskmiste väärtuste oletatavast konstantsusest tegi Quételet kärmesti järeldused ning tuli välja ärritava "keskmise inimese" mõistega. Quételet mitte ainult ei pea inimolukorda teatud laadi sotsiaalseks dünaamiliseks karakteristikuks, vaid lisaks tahab ta sellega tegelda justnagu kontrollsüsteemide insener. Häälesta, stabiliseeri, kõrvalda võnked. Quételet jaoks polnud "keskmine inimene" ainult matemaatiline abstraktsioon, vaid moraalne ideaal.

Joonis 17. Adolphe Quételet. (Autor J. Odevaere, 1822.)

PÄRILIK VAIM

Sotsiaalteadused erinevad füüsikalistest mitmeti, sealhulgas on üheks tähtsamaks erijooneks harv võimalus kontrollitavateks eksperimentideks. Kui füüsik tahab teada saada soojuse mõju metallvardale, saab ta varrast kuumutada eri temperatuuridel ja siis tulemusi võrrelda. Kui aga majandusteadlast huvitab rahanduspoliitika mõju riigi majandusele, võib ta seda proovida või mitte, kuid seda luksust tal pole, et katsetada mitut eri maksusüsteemi *ühe ja sama* majanduse peal ühtedes ja samades tingimustes. Alates umbes 1880. aastast võib sotsiaalteadustes rääkida kontrollitavale eksperimendile võrdväärse asendaja loomisest, mida püüti tuletada Quételet' varasematest töödest. Kõige olulisema tegid kolm meest: Francis Galton, Ysidro Edgeworth ja Karl Pearson. Mingil traditsioonilisel alal oli igaüks juba silma paistnud: Galton antropoloogias, Edgeworth majanduses ja Pearson filosoofias. Kolme peale tegid nad statistikast vastuolulise ideoloogia asemel enam-vähem täppisteaduse. Vaatleme võimalikult üksikasjaliselt, mida tegi Galton.

Francis Galtonil oli meditsiiniline haridus, ent saades päranduse, jättis ta oma eriala sinnapaika ja asus maailma tundma õppima. 1860. aastal võttis ta tähelepanu alla meteoroloogia ning järeldas graafiliste meetodite abil hulgast korrastamata andmetest antitsüklonite olemasolu. Ta proovis jõudu veel psühholoogiaga, pedagoogikaga, sotsioloogia ja sõrmejälgedega, kuni 1865. aastaks leidis oma põhihuvi — pärilikkuse. Galton tahtis aru saada, kuidas kanduvad päritavad tunnused üle põlvkonnalt põlvkonnale. Aastal 1863 sattus ta Quételet' kirjutiste peale ning temast sai otsemaid pöördunu ja normaaljaotuse kõikjalesobivuse veendunud austaja. Kuid tema kasutas seda hoopis teisiti, kui Quételet õigeks pidas. Galton ei näinud normaaljaotust mitte moraalse imperatiivina, vaid meetodina andmete klassifitseerimiseks eri päritolu gruppideks. Võtame näiteks pügmeede ja gigantide segapopulatsiooni. Pügmeede kehapikkus sobitub normaaljaotusega ja gigantide oma niisamuti. Kuid kõverad on sootuks erinevad — juba nende tipud asuvad eri kohtades. *Kombineeritud* populatsiooni kehapikkused ei pruugi moodustada normaaljaotust. Sel on matemaatiline põhjendus, nimelt kaks iseseisvat normaaljaotust kokkupanduna üldjuhul uut normaaljaotust tulemuseks

ei anna. Moodustub hoopis kahetipuline kõver (joonis 18). Galton näitas, et normaaljaotust saab rakendada ainult "puhastel" populatsioonidel, "segatud" populatsiooni juures see ebaõnnestub; samuti saab segapopulatsiooni lahutada puhasteks koostisosadeks, kui analüüsida ebaõnnestumise viisi. Gigantidele üks, pügmeedele teine tipp.

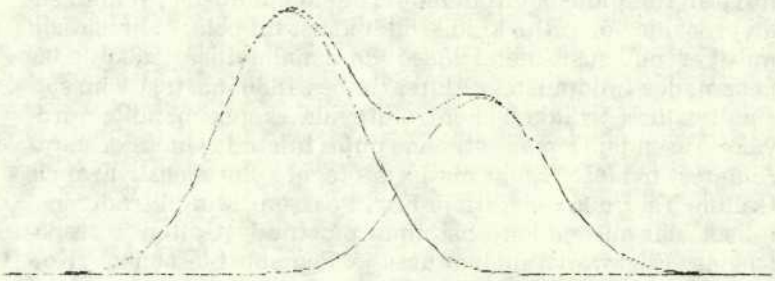

Joonis 18. Kaks normaaljaotust võivad kokku anda kahetipulise kõvera.

Pärilikkuse peale mõeldes tegi seesama tulemus aga Galtonile kõvasti peavalu. Oletame, et puhta populatsiooni esimese põlvkonna kehapikkused on normaaljaotusega. Igal indiviidil on järglased, kelle pikkus peaks eeldatavasti samuti normaaljaotusele alluma. Samas sõltub järelpõlve kehapikkus lapsevanema omast — kuidas muidu saaks olla pikkus kui omadus päritav? Niisiis kirjeldavad järgmise põlvkonna kehapikkust need paljud eri normaaljaotused kokkupanduna. Kuid nagu me just nägime, ei anna kokku pandud normaaljaotused tulemuseks normaaljaotust. Järeldus: *kui puhas populatsioon toodab uue generatsiooni, ei ole see uus generatsioon enam puhas*. Ent see on ju absurdne: too algne "puhas" populatsioon ise koosnes ju samuti eelmise populatsiooni järeltulijatest!

Alles 1877. aastal lahendas Galton paradoksi. Selleks ajaks oli tal laialdaselt andmeid lillherneste kohta, mis näitasid, et järeltulevad generatsioonid ikkagi alluvad normaaljaotusele. Samuti oli tal omapärane katseseade — teatud kaldlaud —, mis simuleeris matemaatikat: tinakuulike lasti veerema läbi ristpesiti asetatud metallvarraste ridade, kus

ta põrkas juhulikult kas paremale või vasakule. Paradoksi lahendus sai nüüd niisugune: et vanemad on pärit puhtast populatsioonist, siis nende järglaste üksikud normaaljaotused *pole sõltumatud*. Nende normaaljaotuste käitumine on niisiis superimpositsiooni korral spetsiifiline. Tegemist on miniatuurse matemaatilise imega: nad on omavahel täpselt niisuguses seoses, et kui nad kõik üksteise peale asetada, on tulemuseks jälle normaaljaotus.

Nii ladus ja selge tulemus lausa jahmatas Galtonit ning juhatas ta *regressiooni*ideeni. Pikkade vanemate lapsed on keskmiselt oma vanematest lühemad, lühikeste vanemate lapsed aga keskmiselt pikemad. See ei tähenda, nagu ei võiks pikkade vanemate lapsed olla pikemad kui lühikeste vanemate lapsed, kuid ikkagi on uue põlvkonna kehapikkus pisut lähemal keskmisele.

1855. aastal koostas Galton diagrammi, kus oli näidatud 928 täiskasvanud lapse kehapikkus koos nende vanemate omaga (joonis 19). Numbrid diagrammi vastavas reas ja veerus näitavad, kui paljudel lastel valimist on vanemad, kelle keskmine pikkus on antud sama rea vasakus ääres, ja samas nende laste endi pikkus erineb vanemate omast arvu võrra, mis on samuti antud juhtveerus ja -reas. Galton märkas, et numbrid teatud vahemikus, nt 3–5 või 6–8, moodustavad ellipsilähedase kujundi, mille keskpunktiks on kogu populatsiooni keskmine kehapikkus. See pilt sobis perfektselt Galtoni regressiooniteooriasse, kust sai peagi alguse regressioonanalüüsi meetod, mille abil tuletatakse juhuslikest andmetest alustrendid.

Galton ei esitanud oma tulemusi täpses matemaatilises sõnastuses, vaid usaldas pigem graafilist kirjeldust ja oma lauademonstratsiooni. Matemaatilise tugevuse andis ta ideedele Edgeworth, neid sealjuures avardades ja laiemalt rakendatavaks muutes. Pearsonil, kompetentsel, kuid mitte nii andekal matemaatikul kui Edgeworth, jätkus populariseerijana kutsumust ja ambitsioone müüa need meetodid maailma. Unistaja, meister ja müügiagent — kõiki neid kolme oli vaja, et statistika saavutaks oma mõjujõu.

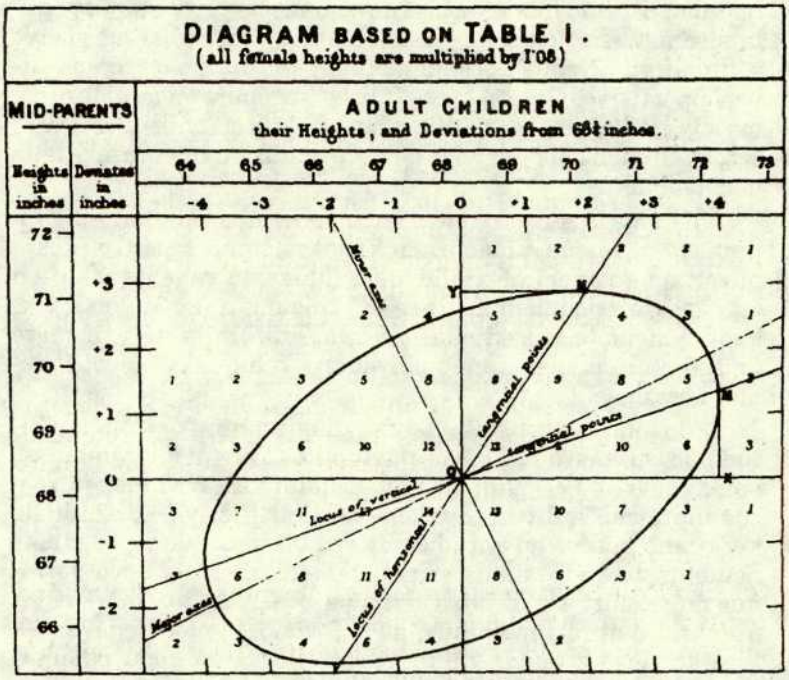

Joonis 19. Francis Galtoni diagramm laste pikkuse suhtest nende vanemate omaga, kust tulevad esile kontsentrilised ellipsid.

MEETODITE ÜLEKANDUMINE

Nagu nägime, väärib märkimist, kuidas statistika ideede tõus ja mõõn vaheldumisi täppis- ja ühiskonnateadustes aset leiab. Pärast seda kui veaanalüüs oli alguse saanud astronoomiast, arendasid sotsiaalteadlased matemaatilisi vahendeid juhuslikest andmetest mudeli saamiseks. Hiljem laenasid täppisteadused need vahendid jälle enda kätte, kusjuures neil oli hoopis teine siht silme ees: kuidas matemaatiliselt käsitleda selliseid füüsikalisi süsteeme, mis oma tohutu keerulisuse tõttu näivad juhuslikud.

1873. aastal tegi suur füüsik Clerk Maxwell Briti Teaduse Arendamise Ühingu koosolekul ettepaneku kasutada statistilisi meetodeid:

> Väikseim osa ainest, millega me saame katseid teha, koosneb miljonitest molekulidest, millest me mitte ainsatki ühekaupa ise kunagi tunnetada ei saa. Seetõttu ei saa me ka ühegi molekuli tegelikku liikumist kindlaks määrata, nii et meil tuleb paratamatult loobuda rangest ajaloolisest meetodist ning asemele võtta statistiline meetod, mis tegeleb suurte molekulirühmadega. Molekulaarteaduses rakendatava statistilise meetodi andmeteks on molekulaarkvantiteetide suured arvud. Seda laadi kvantiteetide vahelisi suhteid uurides kohtame uut laadi korrapära — keskmiste korrapära —, millele me võime piisavalt toetuda kõigis praktilistes ülesannetes, mis aga ei pretendeeri kuidagi absoluutsele täpsusele, omadusele, mis kuulub abstraktse dünaamika seaduste juurde.

Statistiliste meetodite eduga sotsiaalteadustes õigustasid füüsikud sageli oma tõenäosuslikke menetlusi. Statistiline meetod õilmitses neil nii, et gaaside kineetilisest teooriast sai peamine — ja põhiline — teadustegevuse valdkond. Kuid selleni ei jõutud siiski mitte kauge analoogia tõttu molekulide ja mingi populatsiooni indiviidide vahel, vaid valitses tihe matemaatiline vastavus. Eriti pööras Maxwell tähelepanu ühele põhiküsimusele: milline on molekuli juhuslikult muutuva kiiruse statistiline jaotusseadus? Ta alustas kahe usutava füüsikalise eeldusega:

* Kiiruse komponent mis tahes antud suunas ning temaga risti olev komponent on sõltumatud.
* Jaotus on sfääriliselt sümmeetriline, s.t kõik suunad on võrdtõenäosed.

Ilma dünaamikaseadustest abi otsimatagi õnnestus tal juba üksi nende printsiipide toel puhtmatemaatiliselt tõestada, et otsitav jaotus on Quételet' veaseaduse kolmemõõtmeline analoog.

HOLLANDLASE KAOS

Sõna "gaas" pani kirja hollandi keemik J. B. van Helmont oma raamatusse *Ortus Medicinae* 1632. aastal, mõeldes meelega välja sõna, mis sarnaneb kreeka sõnaga "kaos". See on väga terane valik.

Esimest korda sattusid juhuslikkus ja determineeritus vastamisi gaaside füüsikas. Põhimõtteliselt on gaas aga puhtdeterministlik täpsetele dünaamikaseadustele alluvate liikuvate molekulide kogum. Kust tuleb siis juhuslikkus?

Kuni 1970. aastate alguseni oleks viimne kui teadlane, kes on väärt teadlaseleiba sööma, ning enamik veel 1980ndategi alguses andnud vastuseks: *liiga keeruline*! Gaasisisene üksikosakeste liikumine on meile haaramiseks nimelt liiga komplitseeritud.

Oletage, et teil on mingi vahend mõeldava piiratud arvu gaasimolekulide liikumisteede jälgimiseks. Niisugust riista pole veel olemas ja kui ka oleks, tuleks teil arvuti abil aeglustada liikumist paljude suurusjärkude võrra, et te üldse näeksite, mis toimub — aga oletage siiski. Mida te näeksite? Keskendage tähelepanu väikesele molekulirühmale. Lühikest aega liiguvad molekulid sirgjooneliselt, seejärel hakkavad üksteise vastu põrkama ning põrkamiste suunda te saate ennustada igaühe eelneva liikumistee järgi. Kuid te olete vaevalt saanud aimu liikumise mudelist, kui väljastpoolt vihiseb kohale uus molekul, murrab sisse teie kenasti organiseerunud rühma ja lõhub kujuneva mudeli. Ning enne kui te saate jälile uuele mudelile, tuleb aga jälle üks molekul... ja neid tuleb veel ja veel.

Kui te näete vaid tillukest osa tohutu keerulisest liikumisest, siis see *näibki* juhuslik ja *näibki* struktuuritu.

Teatud mõttes on siin tegu sama mehhanismiga, mis sotsiaalteadustes raskusi valmistab. Elusat majandust, rahvust või mõistust ei ole võimalik uurida, eraldades sellest väikese osa. Katsetatav alasüsteem hälbib pidevalt mingi ootamatu välise kontrollimatu mõjutaja tõttu. Isegi füüsikalistes teadustes kulub enamik igapäevasest eksperimentaaltööst pingutustele väliste mõjude elimineerimiseks. Broadway vilkuvad neoontuled tõmbavad striptiisiklubidesse ja baaridesse hästi ligi ööelu ja põhjakihti, kuid nad paiskavad segi pildi

astronoomi teleskoobis. Tundlik seismomeeter ei registreeri üksnes maavärinat, vaid ka sekretärineiu samme, kui too teetassidega serveerimislauda piki koridori kohale lükkab. Füüsikud peavad äärmuseni pingutama, et neist soovimatutest mõjudest lahti saada. Nad sätivad teleskoobi mäetippu, mitte Manhattani pilvelõhkuja katusele, ja selle asemel et hoida neutriinoloendureid kabinetis, matavad need miilide sügavusse maa alla. Sotsiaalteadlane ei saa endale aga sedagi luksust lubada ning peab kasutama statistilisi meetodeid nii väliste efektide modelleerimiseks kui filtreerimiseks. Statistika on justkui kullaliiva pesemine: liigsest keerulisusest uhutakse välja väärtuslik kord.

Sada aastat tagasi teadsid teadlased väga hästi, et deterministlik süsteem võib käituda pealtnäha juhuslikult. Samas teadsid nad, et *tegelikult* see pole juhuslik, et see ainult *paistab* nii, sest informatsioon on puudulik. Nad teadsid sedagi, et niisugune võltsjuhuslikkus esineb ainult väga suurtes ja keerulistes süsteemides, kus on määratu palju vabadusastmeid, eri muutujaid ning koostisosi. Ning nende süsteemide käitumine üksikasjus jääb inimmõistuse ulatusest igavesti liiga kaugele.

MIS SIIS PARADIGMAGA TEHA?

19. sajandi lõpuks oli teadusel matemaatilise modelleerimise jaoks kaks väga erinevat paradigmat. Vanem oli hiiglatäpne analüüs diferentsiaalvõrrandite abil, mis põhimõtteliselt pidi määrama universumi kogu arengukäigu, kuid tegelikult oli rakendatav ainult suhteliselt lihtsate ja hästistruktureeritud probleemide puhul. Teine, noor ja ninakas tõusik, oli keskmiste suuruste statistiline analüüs, mis kõige üldisemates joontes iseloomustab väga keeruliste süsteemide käitumist.

Matemaatilisel tasandil neil kahel mingit nähtavat kokkupuudet ei olnud. Statistikaseadusi ei arvutatud välja nii nagu dünaamikaseaduste matemaatilisi järeldusi: need moodustasid eraldi struktuurikihi, mis asetati füüsikas kasutatavatele matemaatilistele mudelitele, ja nad põhinesid füüsikalisel intuitsioonil. Suurema osa mateeria käitumise range tuletamine dünaamikaseadustest ahvatleb matemaatiliste meetodite-

ga töötavaid füüsikuid tänapäevalgi: alles hiljuti jõudis keegi päris lähedale tõestusele, et (sobivalt piiritletud mudelis) gaasid eksisteerivad. Kristalliliste, vedelate ja tahkete amorfsete aineteni ei küüni meie mõistus mingil juhul.

20. sajandi saabudes võttis statistika oma koha sisse võrdväärse partnerina deterministliku modelleerimise kõrval. Vermiti uus sõna, viitamaks mõistmisele, et isegi juhusel on oma seadused: *stohhastiline*. (Kreeka keeles tähendab sõna *stochastikos* "püüdlustes osavat" ja kannab seega ideed juhuseseaduste *kasutamisest* oma huvides.) Matemaatika, mis tegeleb stohhastiliste protsessidega — s.t sündmustejadadega, mis on määratud juhuse mõjuga —, edenes kõrvuti deterministlike protsesside matemaatikaga.

Kord polnud enam seaduse ega korratus seadusetuse sünonüüm. Seadused olid nii korral kui korratusel, kuid need seadused olid kaks hoopis erinevat käitumiskoodeksit. Korra jaoks ühed, korratuse jaoks teised seadused. Kaks paradigmat, kaks metodoloogiat. Kaks võimalust maailma näha. Kaks matemaatilist ideoloogiat, kumbki kehtimas ainult oma mõjusfääris. Lihtsatele väheste vabadusastmetega süsteemidele determinism — paljude vabadusastmetega keerulistele süsteemidele statistika. Süsteem sai olla kas juhuslik või mitte. Kui ta oli juhuslik, küünitasid teadlased millegi stohhastilise järele, kui aga mitte, asusid nad läikima lööma oma deterministlikke võrrandeid.

Need kaks paradigmat olid võrdsed partnerid — teadusmaailmas võrdselt aktsepteeritud, võrdselt kasulikud, tähtsad ja matemaatilised. Võrdsed. Ent erisugused. Täielikult ja võrreldamatult erisugused. Teadlased *teadsid* nii seda, et nad on erinevad, kui ka seda, miks nad on erinevad: lihtsad süsteemid käituvad lihtsal viisil, keerulised süsteemid käituvad keerulisel viisil. Lihtsus ja keerulisus ühist keelt ei leia.

Milles aga ühe generatsiooni teadlased igasuguse kahtlusevarjutagi kindlad on, mida nad *teavad* sellesama oma ümbritseva maailma tõttu, sellele astub järgmine generatsioon alati vastu ja kummutab selle. Kui keegi midagi nii kindlalt *teab*, siis ei hakka ta ju selles üldse kahtlemagi. Kes aga ei kahtle, see elab usu, mitte teaduse najal.

Nüüd tuleb aga väga raske küsimus. Kas lihtne deterministlik süsteem saab käituda nii nagu juhuslik? Tollal oli juba selline küsimus igaühele vaistlikult arusaamatu. Kõik tea-

duse edusammud põhinesid ju veendumusel, et lihtsuse leiab loodusest siis, kui suudetakse leida seda kirjeldavad lihtsad võrrandid. Küll on rumal küsimus!

Selles ajaloolises hetkes, kuhu me nüüd jõudsime, võis eristada vaid üht dissidentlikku häält ja seegi tegi ainult õrna, ebakindla ja võbiseva vihje tuleviku muredele — hääl kostis vaid korraks ja vaibus siis, nii et kui teda ka kuuldi, ei teinud keegi tast ometi välja. See hääl kuulus oma aja vaieldamatult kõige suuremale matemaatikule, järjekordsele revolutsionäärile selles rahutus dünaamikateaduses, kes lõi kõrvalproduktina terve uue matemaatika uurimisala. Hääl kuulus mehele, kes oli puudutanud kaost.

See kohutas teda.

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.
Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.
Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992–1993; 1994 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid. Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.
Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.
Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep
Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:
USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1995 ☐

Single issues for 1994		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Single issues for 1993	1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1992	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1991		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1990: .....

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.
Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Political regimes . . . . . *Jüri Ruus* 1795
Abstractions . . . . . *Gilbert Ryle* 1832
A coherence theory of truth and knowledge . *Donald Davidson* 1843
Estonian philosophy . . . . . *Jaan Kaplinski* 1868
Two essays . . . . . *Zenta Mauriņa* 1878
Funeral rites of Soikkola Izhorians . . . *Marika Mikkor* 1889
Economics conditions and achievements of state owned oil-shale industry in the 1920s and 1930s. II . *Jaak Valge* 1929
Objectives of the Green Movement . . . *Pentti Linkola* 1951
Review: Another opportunity for Uku Masing. Uku Masing. *Budismist.* Toimetanud Märt Läänemets. Tartu: Ilmamaa, 1995. . . . . *Andres Herkel* 1990
Editorial note. Summaries 1998
Does God play dice? II . . . . . *Ian Stewart* 2006

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni